

4517

4518

4519

761

89+

Hand

75

1. Fikriye me m. s. s. Uygul f-k

Printed in Turkey

ՔՆՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՇԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԵՒ ԱՆՈՐ ՊԱՊ ՈՐԴԻՈՅՆ

Հայկ. Տպ. « ԱՐԱՔԱ »

Ա Ղ Ե Ք Ս Ա Ն Դ Ր Ի Ա

Ե Ղ Ի Ա Ջ Ա Ր Ծ Ո Ւ Ր Ա Տ Ե Ա Ն

9(47.925)

15-96

28

Ք Ն Ն Ա Կ Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա Ր Շ Ա Կ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Ի Ե Ի Ա Ն Ո Ր Պ Ա Պ Ո Ր Դ Ի Ո Յ Ն

Ա. Ղ. Ե. Ք Ր Ս Ա Ն Դ Ի Ի Ա.

Հայ. Տպ. «Արաբ»,

1900

12927

99

40

8

2004

Հակառակ մեր ջերմ փառիսթիսն՝ բազմա-
 վաստակ վաղարկեալ գրագիտի ամեն աշն գրութիւն-
 ներն որ վերջին ժամանակներու փոքորիկներէն
 պրծելոյ հասած են մեր ձեռք, միակզարեւոյն
 հրատարակութեան սաշ, ստիպուած ենք՝ և իրա-
 կան պատճառներու և կասումոյ՝ սոս միայն
 «ԲՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿ Բ.Ի ԵՒ ԱՆՈՐ
 ՊԱՊ ՈՐԳԻՆՅՆ» գործն ի յոյս ընծայել որ սասն
 երկու տարիներէ ի վեր անսխալ կը մնար:

Սոյն կարեւոր գործի հրատարակութեանք
 վարչութիւնն ազգօգուտ ձեռնարկ մ'ըրած ըլլալ
 կը կարծէ, եւ կը յուսայ հանրածանօթ հեղինա-
 կին միւս գրութիւններն զոր ի ձեռին ունի, ուրիշ
 հաստոյ մը անյապաղ ի յոյս ընծայելու քաջա-
 շերտութիւնն գտնել ընթերցասէր ազգայնոց կողմէ:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ԵՒ ԱՆՈՐ ՊԱՊ ՈՐԴԻՈՅՆ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Պատմական անձինք ընդհանուր մարդկութեան սեփականութիւնն են, պատմական նշանակութիւնք ժողովրդաց իրաւունքն են։ Հետեալաբար այս կամ այն պատմագրի, այս կամ այն ժողովրդի մեկուսնորհն չէ պատմութեան հետեւութիւններ հանել ըստ հանոյս, դատել, դատապարտել, պատկել կամ սուլել պատմական մեծ անձնաւորութիւններ՝ առանց վերանկննտութեան՝ եւ բացարձակ վնասութեան հետեւութիւնը կուգայ վաղ կամ անագան՝ եւ նեմեսիսի կեօնն ի ձեռին՝ կուսայ իւրաքանչիւրին ըստ արժանեաց։

Մեր ազգին պատմութիւնն երկար ասեմն ի միտան քողոց շատ կարեւոր կէտեր՝ որ շահաւոր էին ընդհանուր քաղաքակրթութեան տեսակէտով։ Մեր պատմութեան աղբիւրը բացող մեծ ծերունայն հեղինակութիւնը նուիրական քրտած էր անոր աշխատասիրութիւնն շատ երոպացի գիտնոց իսկ՝ որք անոր պատմութիւնն եւ ժամանակագրութիւնը նախապատիւ կը համարէին երբեմն պատմութեան հօր Հերոդոտի անմահ երկէն։

Սակայն վերջապէս գիտութիւնը՝ որ թէպէ՛ս շատ նկատմամբ սակաւին մանուկ՝ այլ զարգացման անսկիւնունելի քայլեր կ'առնու՝ սկստ մարդկային կենաց պատմութիւնը ոչ միայն գրեթու՝ այլ երկրի խաւերուն մէջ իսկ թղթատել՝ ուր մարդկային կոյր կրից ազդեցութիւնը չգօրեր։

Այսպէս ուրեմն հնախուրդական գիտութիւնք օժանդակելով բանադասութեան՝ ի վեր հանեցին մասնաւորապէս Արեւելեան գրեթէ նոր պատմութիւն մը՝ ուր մեծն Շամիրամ եւ գոռ Նինոս՝ Արեւելեան վաղեմի տարբէր ոչ թագ ունին, ոչ գաւազան, ուր Սարդանաբարդներ եւ Զոպիրոսներ երեսակայութեան մէջ եւեթ գոյութիւն ունեցած են, ուր Ածդահակներ եւ Տիգրան Առաջիններ երազ կը թուին, ուր Մարաբաս ի զուր կ'որոնէ հարիւրաւոր տարի առաջ հիմնադրուած Նինուէի գրաստունը, եւ ուրիշ այսպիսի մտացածին վէպեր, Արեւելեան դից եւ դիցանոյեցներու առասպելներ՝ որք երբեմն իրական պատմութեան տեղ անցած էին։

Ուրեմն գիտութեան անողոք հարուածին ներքեւ ինկաւ եւ մեր ազգին մեծ պատմագրին հսկայ շէնքը։ Այսօր յայտնի եղած է՝ որ Խորենացոյն պատմութիւնը մեծ մասամբ պատմական վէպերու (*Romans Historiques*) շարք մ'է։ Օտարազգի հիւմուս բանադասք՝ ընդ որս եւ մեր ազգային նշանաւոր գիտուններ՝ Մ. Էմին, Ա. Գարապաւ, Ք. Պատկանեան հաստատած են զայս։

Սակայն պէ՛տք չէ կարծել թէ Խորենացոյ պատմութեան անկմամբք մեր ազգին վաղեմի փառքը նսեմացաւ, ոչ երբէք, երեսակայականին տեղ իրական փառք ստացանք. եւ ինչ որ *աննստի ծերունիքն* կ'ըսէր իբր բովանդակութիւն մեր հին պատմութեան՝ այսօր օտարազգի գիտանք կը վրկայեն անոր նշանաւորութիւնը. «Ձի թէպէտ եւ եմք ածու փոքր եւ թուով յայժ ընդ փոքու սահմանեալ՝ եւ զօրութեամբ սկար եւ ընդ այլով յոլով անգամ նուանեալ բազաւորութեամբ, *ասկայն թաշու՛մ գործք արուքեան զսանիքն գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ արժանի գրոց յիշատակի:*»

Մեր ազգին պատմութիւնն անսպառ հանք մ'է որ մեծ երակներ արձակած է ամեն կողմ. ասոց հետեւելով կրնան ի վեր հանուիլ Արեւելից պատմութեան շատ մթին գաղտնիքներ. զի մեր ազգը կարծուածէն ասելի գործօն դեր ունեցած է Արեւելեան մեծ դէպքերու մէջ: Ասիական աշխարհակալ ազգաց հետ շփուած, երոպական երկու մեծագոյն հին պէտքութեանց Հռովմայեցոց եւ Յունաց երբեմն ոխերիմ երբեմն դաւեակից՝ միջին դարու կարեւորագոյն դէպքերէն՝ խաչակրաց առիտաբեր արշաւանաց մասնակցած՝ մեր երկիրն եղած է միշտ մարդկային մեծ գաղթականութեանց ժամանակէն սկսեալ՝ ժամադրութեան տեղի նշանաւոր անցից:

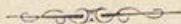
Ուստի իրաւամբ է որ երոպացի արդի գիտնալիս խիստ մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայեն մեր պատմութեան ուսման:

Բարեկամներէս նշանաւոր ազգային բժիշկ մեծ. Մ. Խ. Էճէնիսի կ'ըսէր ինձ որ մը թէ իւր ծանօթներէն գերմանացի գիտնական մը հայերէն ուսած էր՝ մասնաւորապէս հայ պատմագիրներն ուսումնասիրելու նպատակաւ. զի «կը կարծէր թէ Արեւելի պատմութիւնն՝ առանց հայ պատմագրաց օժանդակութեան անհնարին է լուսարանել որպէս արժան է»:

Մեր անմահ Շահնազարեան անմոռանալի ծառայութիւններ մատուցած պատմական գիտութեան եւ ազգին՝ հրատարակելով մեկնաբանութեամբ մեր պատմագրաց անգին երկասիրութիւններ՝ որ էջմիածնի գրասան մէջ մուկեալն, ցեցերուն եւ փոշոյ կեր պիտի ըլլային անվրէպ:

Արդ՝ փափաքելով դոյզն ծառայութիւն մը մատուցանել գիտութեան՝ մանաւանդ հայրենասիրական բողոք պատրաստութիւն մը կատարելու հանգամանք՝ գրեցի Արեւի Բ. ի եւ անոր Պապ որդոյն *Աշգրիտ* պատմութիւնը՝ անոր շուրջ պատած առասպելախառն գրոյցներ, չարախօսութիւնք, վատահամբաւիչ կարկասուն վէպերն դուրս թօթափելով, եւ այսպէս ի վեր հանելով՝ հազար հինգ հարիւր տարուան անարգեալ յիշատակէ մը՝ երկու մեծ անձեր՝ որոց վրայ ազգը սնուցիւ պարծելու տեղի ունի: Քառասուն դարուց կենաց շրջանի մը մէջ՝ զոր բոլորած է մեր ազգը՝ դուն ուրեք կը պատահինք այս երկու արեւայից նման պատմական մեծ անձնաւորութիւններ:

րու որոց կեանք եւ արարքը բոլորովին խեղա-
բիրուած են՝ ի վնաս գիտութեան եւ ի նախա-
սինս մեր ազգին հայրենասիրութեան։ Եւ մինչ-
դեռ ժամանակակից օտար գովեստով եւ ակնա-
ծութեամբ խօսած են այս երկու անուանի ար-
քայից վրայ՝ հայր անօրինակ ապերախսութեամբ
նզովիւք եւեթ յիշատակած է անոնց անունը։
Ժամ է արդ քանելու այս ոնիրը։

Ն Ե Ր Ա Ց Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

1. Արեւելեան եւ Արեւմտեան մրցումը, Պարսիկ եւ Յոյն՝ կամ Հռովմեական նախանձրնորդիմութիւնը: 2. Հայք իբրեւ պատուար բնորդեմ Արեւմտեան արեւաւանաց:

1

Արեւելեան հին քաղաքակրթութիւնն Եգիպտոսէն, Բաբելոնէն եւ Նինուէէն իւր արշաւանքը կատարած էր յԱրեւմուտս: Կեկրոսպս, Կադմոս, Դանաւոս եւ Պեղոսպս՝ իրական կամ առասպելական գիւցազուհիք այդ արշաւանաց՝ հանելով Պեղասգեան ցեղերն անտառնէրէն ընակեցուցեր էին զանոնք քաղաքաց մէջ եւ անոնց տուեր էին Դեմեալի ոսկեգոյն պարգեւը փոխանակ խոզկազինի: Յունական հանճարը վազվազակի իւրացուցեր էր արուեստական եւ իմացական ամեն ծանօթութիւնք՝ զորս յանգուզն բազմախնդիրներ տուած էին անոր, եւ զինքն կրթելով իրեն վրայ տիրելու իրաւունք ստացած էին. աշակերտը իւր վարդապետին հաւատարիլ եւ զայն իսկ գերազանցել կը նկրտէր, անոր հետ մրցելու առիթ կորոնէր:

Ահա այս մրցման ոգւոյն այլաբանութիւնքն են՝ ոսկեգեղման աւարին, Տրովադայի պատերազմին վէպերը, Մարական, Աղեքսանդրի պա-

տերազմներ, որոց գրեթէ չարունակութիւնն եղան Հռովմէական հասարակապետութեան, կայսրութեան պայքարները մինչև Բիւզանդեան կայսրութեան անկումը:

Արևելից և Արևմտից մրցման այս տարբեր կերպարանաց ներքև միշտ միևնոյն ոգին, նոյն նպատակ կ'ընդնշմարուի. — վաճառակասնորքեան նիւթակասն քարեկեցութեան ընդարձակումը եւ պաշտպանութիւնը մէկ կամ միւս կողմէն: Յոյնը կուզէ պաշտպանել մերթ իւր գոյութիւնն ընդգէմ ամբարտաւանն Տրովագայ՝ որ անոր ընտանեկան սրբութիւնն իսկ կ'արհամարհէ, կեղծիք նախանձու և մրցասէր ոգւոյ, եւ մերթ օգնութեան կը դիմէ Փոքր Ասիոյ արդասարեր գաւառաց մէջ հաստատած գաղթականութեանց՝ որք ժամանակ ժամանակ իափիւս ցրուեր էին Սև Մովու, Միջերկրականի ավանց վրայ, և անտի ի Յունաստան ձեռն կարկառելով բարոյական եւ նիւթական օժանդակութիւն կրնձեռէին իրենց եղբարց կամ կ'ընդունէին անոնցմէ:

Պարտիկը՝ որ երկու հարիւր յիսուն տարիի չափ՝ հին աշխարհին ոստիկանն եւ տէրն եղաւ՝ իբրև մօտաւոր ժառանգորդ Բարեւական և Նինուէական քաղաքակրթութեան՝ գերազանց աստիճանով մշակած էր զայն: Եւ եթէ յունական մեծագոյն զօրավարներ և քաղաքագէտներ խաղալիկ եղան երբեմն արքայից արքային՝ մի՛ միայն քարքարոսի մը, արեւիչի մը սակիներէն չէին

խափուեր՝ այլ կ'ակնածէին արիական զօրաւոր և յամառ կամփէ մը, սուր հանճարէ մը եւ յաւելունք նաև՝ գերազանց առաքինութիւններէ:

Սակայն Արեւմուտք պիտի յաղթէր, զի Արեւմտեան բարուց, օրինաց մէջ ակնասք չէր տիրապետէր, իշխանը չէր աստուածակար՝ որպէս յԱրեւելս, այլ ժողովուրդը կ'զգար իւր անհատականութիւնը, Հայրենիք ունէր նա, կ'զգար թէ ինչո՞ւ համար կը կռուէր: Ահա այս է երկուց աշխարհաց բնակիչներուն զօրութեան կամ տկարութեան, մեծութեան կամ անկման պատճառը: Յարեմուտս մարդը զարգացաւ, զօրացաւ, յԱրեւելս իշխանին տոորող լինելը զօրացան, անհատը տկարացաւ հետզհետէ՝ մինչեւ որ խաղաղ ինկաւ, և իւր անկման մէջ քաշեց և զիշխանութիւնս:

Արիական կայսրութեան եւ Արեւմտեան ժողովրդեան մրցման ասպարեզին մէջակէ պատուար մը կար՝ հօտ եւ հարուս թագաւորութիւն՝ մ'որ իւր անկախութեան վտանգ կը համարէր

(*) Ապա լաւ համարեցան զաշխարհին Հայոց նախ քնդ երկուս ի մեջ իւրեանց (Պարսիկ եւ Յոյն - Հռովմայեցիք) բաժանել՝ զի ասէին քե ի միջի մերում բնակեալ

Արեւելից և Արեւմտից յաճախ ընդհարումը՝ եւ
աստի յառաջ գալիք հաւասարակշռութեան եղ-
ծումը: Ուստի ի վաղ ժամանակաց կը տեսնեմք
Հայոց կարեւոր մասնակցութիւնն այս կենաց
պայքարին մէջ:

Երբեմն քաջն Զարմայր՝ իրական կամ երեւա-
կայեալ իշխան մը Հայ բանակի մը գլուխն ան-
ցած Պրիամոսի օգնութեան կերթայ ընդդէմ
Յունաց, և Տրովպոլայի պարսպաց ներքև կ'իյնայ
սուր ի ձեռին՝ ի պաշտպանութիւն հասարակաց
դատին: Մերթ Վահէ, Տիգրան և Միհրդատ՝ Մա-
կեդոնեան, Հռովմէական հոսանքին դէմ թումը
կը կանգնին:

Ստոյգ է որ մեր երկիրը շատ վաղ ժամանակէ
հետէ՝ Սեմական մեծ կայսրութեանց ծաղկեալ
ժամանակն իսկ հզօր էր և հարուստ, մինչև ան-
գամ կարող զարնելու Ասորեստանեայց ահարկու
աշխարհակալները, (*) բայց գաշնակցի պէտք

ե այս հօր եւ հարուստ քաղաւորութիւն լաւ է՝ զի
այսու եղձանել եւ խանգարել կարասցուք զայս քաղա-
ւորութիւն նախ ընդ երկու բաժանել երկու քաղաւորօքս
Արեւակաօք՝ զորս կացուցաք, ապա եւ ընդ նոսա կըր-
ծել ջանասցուք, աղխասցուցանել, ի մէջ արկանել ի
ժառայութիւն, զի մի կարասցին ի մէջ մեր ամբառնալ
զգլուխս: Բուգ. դպր. Զ. գլ. Ա:

(*) Քրիստոս ուր դար առաջ Հայաստան (Ուրարդի)
այնչափ զօրաւոր կազմակերպութիւն ուներ՝ որ ոչ մի-
այն Ասորեստանեայց դէմ դնելու, այլ զայն զարնելու
իսկ կարող էր: Մասք. պատմ. Արեւ. գիրք Գ. գլ. Ժ:

ունէր՝ պէտք մ'ուստի ազատ եղած չեն աշխարհի մեծագոյն պետութիւնք: Մեր երկիրը Արեւմտեան՝ կամ Արեւելեան զօրութեան պիտի կրթնէր՝ հետեւաբար ի հարկին միոյն կամ միւսին պիտի կաշկառէր և իւր նիզակակցութեան ալքը: Հո՛ս է ահա մեր պատերազմաց մեծագոյն մասին՝ որով և մեր անկման գաղտնիքը: Մեր Հայրենիքն աշխարհակալութեան պատերազմ՝ չէ ըրած գրեթէ. մեր բոլոր կռիւներն եղած են ի պաշտպանութիւն ազգային կենաց:

95
96
97

Քրիստոնէական թուականէ առաջ մեր ազգին քաղաքականութիւնը պարզ էր. մեր թագաւորներ գրեթէ միշտ նիզակակից էին Պարսից՝ իբրև գրացի և ցեղակից պետութեան: Սակայն Քրիստոնէութեան ընդունելութիւնն ի Հայաստան այս նախնի հաճեցաշխութիւնը վերցուց մէջտեղէն. կրօնից տարբերութիւնը երկու գրեթէ տոհմակից ազգաց մէջ յառաջ բերաւ մոգերու և եկեղեցականաց նախանձընդդիմութիւնը՝ որ հեռզհեռէ սաստկանալով՝ երկու ժողովրդոց իրարմէ իսպառցրտանալուն եւ իրարու դէմ՝ մ'զած աշխարհաւեր պատերազմաց պատճառ եղաւ:

Իրաւ է ոչ նախապարձակն պարսիկները եղան՝ ինչպէս որ հասարակօրէն կը կարծուի, մեր կրօնը ջնջելու եւ մոգութիւն կամ մազդեական կրօնը անոր տեղ դնելու համար. ես այս կարծիքէն չեմ:

Պարսից արքայք՝ սկսեալ ի Կիւրոսէ և այսր

իրենց տիրած երկրին կրօնքը, բարքը, սովորու-
թիւնը, ինքնօրինութիւնը՝ յաւելունք նաեւ լե-
զուն կը յարգէին, միայն կը խնդրէին՝ անոնցմէ
իրենց գերիշխանութեան ճանաչումը՝ հետեարար
տուրք մը՝ որ խիստ աւելի գիւրատար էր՝ քան
Հռովմէական անտանելի կեղեքումները:

Այսպէս Կիւրոս հրաման կուտար Հրէից եր-
թալ իրենց Հայրենիքը, նորոգել տաճարը, իրենց
սրբութիւնը՝ և կառավարուիլ իրենց ազատ օրի-
նօք: Կամպիս Եգիպտոսի տիրելով՝ կը յարգէր
երկրին այլանդակ բազմաստուածութիւնը՝ որ
այնքան տարօրինակ պարտ էր երեւիլ արիական
պարզ բնապաշտութեան քով. նոյնպէս անեղծ
կը թողուր Եգիպտացւոց ինքնակառավարու-
թիւնը. և եթէ յետոյ կատաղութիւններ գործեց՝
այն Եթովպիոյ անյաջող արշաւանաց պատճառա-
ւելք վրայ եկած մտաւոր խանգարման արդիւնքն
էր՝ որուն զոհ գնաց իւր կիներն ալ: Գարեհ՝ իմաս-
տուն աշխարհակալ եւ բարերար իշխան եզաւ,
նա կամեցաւ հաստատել պարսիկ պետութիւն մը՝
բոլորովին տարբեր Ասիական կայսրութիւններէն՝
որ եկեր անցեր էին ցայն վաւր: Չուզեց բնաւ ի
մի ցուլել այն ցեղերը որք կը բնակէին իւր գա-
ւազանին հովանւոյն ներքեւ. այլ ընդհակառակն
զանոնք քաջալերեց պահպանել իրենց մասնաւոր
սահմանագրութիւնները: Հրեայներուն հրաման
տուաւ աւարտելու իրենց տաճարին շինու-
թիւնը. Ասիոյ յայնեքը պահեցին իրենց զանազան

կառավարութիւնները, Փիւնիկէ՝ իւր արքայները
և դատաւորները, Եգիպտոս՝ իւր ժառանգական
թագաւորները: Այլ այս տեղական իշխանու-
թեանց վերելք միակ հեղինակութիւն մը կար՝
գերիշխան ամենեցուն և նոյն ամեն ուրեք: (*)

Սակայն Սասանեան ցեղապետութեան վեր-
ջերը մոգերը սկսած էին աւելի ազդեցութիւն
բանեցնել կառավարութեան գործոց մէջ: Կրօ-
նական այս դասակարգը՝ որ սոսկմամբ կը տես-
նէր դրացի ազգի մը (Հայոց) մէջ նոր կրօնին ը-
րած արագ յառաջադիմութիւնն ի շնորհս անոր
անխոնջ վարդապետաց՝ չէր կրնար բնականաբար
անտարբեր մնալ՝ և կը գրգռէր պարսիկ իշխան-
ները քրիստոնէական խտրականութեան դէմ: Եւ որովհետեւ Հայ եկեղեցւոց հարք՝ Պարսից
պիղծ ազգէն Հայ ժողովուրդը հեռացնել՝ և Յու-
նաց աւելի մօտեցնել կը ջանային՝ աստի ար-
ժարծեցաւ օր ըստ օրէ ատելութիւնը Պարսից և
Հայոց մէջ՝ որ և այնչափ աղետից եղաւ պատ-
ճառն: «Յետ որոյ Յազկերտ ոչ ևս ի նոցանէ (ի
Հայոց) այլ զՃապոհ զորդի իւր թագաւորեցուց-
եալ Հայոց հնարս դառնութեան խորհելով իրր
թէ այնպէս հանապազ առ նմա նախարարքն
յանգչիցին խօսիւք տուր և առիւք, խրախճա-

(*) Զարմանալի նմանութիւն անգլիական արդի
սիրապետութեան՝ հակառակ սլաւական և գերմանական
ցուլիչ քաղաքականութեան: Տես Մասք պատմ. արեւ.
ժողով. գլ. Ե.:

նութեամբ և զբօսանօք որսոց, այլ և եկամուտ
հարազատութեամբ մերձաւորեացին խնամու-
թեամբ, զի մարթ լիցի զնոսա ի դեն մազդե-
զանց սաղապեցուցանել որով ամենեւիմբ զատչի-
ցին ի Յունաց»։ (*)

(*) Խոր. զԼ. ՅԵ. :

Ա Ր Շ Ա Կ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

1. Սիրիա բասր պատերազմաց ընդ մեզ աշխարհակալաց: 2. Սասանեան զօրութիւն Մեծն Շապուհի օրով (310 - 381): 3. Բիւզանդեան կայսրութեան վիճակը չորրորդ դարուն: 4. Արեակ Բ. կը բազաւորէ (350 - 369): 5. Մեծն Ներսէս կաթողիկոս կ'նսրուի: 6. Արեակայ պատգամաւորութիւնն առ Վաղէս. ախոր Մեծն Ներսիսի: 7. Պատնառ գժտութեան իշխանին եւ կաթողիկոսին: 8. Քննութիւն Արեակայ վրայ եղած ամբասանութեանց: 9. Արեակ անկամիս կրնէ հայ կաթողիկոսութիւնը: 10. Շապուհ Արեակայ դաշնակցութիւնը կը խնդրէ: 11. Յուլիանոս (ուրացոյ մականուանեալը) Արեակէն օգնութիւն կը խնդրէ. իւր թուղթն առ Արեակ: 12. Հռովմայեցւոց անհաւատարմութիւնն առ Հայս: 13. Արեակայ պատերազմներն ընդդէմ Պարսից: 14. Թէ ինչո՞ւ Խորենացին բնաւ չխօսիր այս պատերազմաց վրայ: 15. Ապսամբութիւն նախարարաց, Արեակայ երբն ի Պարսկաստան եւ Հայաստանի աղէտները: 16. Մահ Արեակայ:

1. Սիրիա ի վաղ ժամանակաց թատր եղած է պատմական մեծ անցքերու: Եգիպտացի, Ասորեստանցի, Պարսիկ եւ Մակեդոնացի աշխարհակալները հոն իրարու դէմ ըզրիսած են: Օրոնդ եւ Նաթսանա գետոց հովտին արտաքոյ կարգի արգասաւորութիւնը, Սիրիոյ բնական

պատուարները՝ որոց շնորհիւ շատ անգամ ափ մը
գլինուորներ կարող կըլլային մեծ բանակաց դի-
մակալելու, վերջապէս վաճառականութեան հա-
մար անոր ընծայած բիւրազգի աղբիւրներն՝ ըրած
էին այս երկիրը աշխարհակալներու այսպէ տեն-
չանաց հրապոյրը և արիւննուշտ ճակատամարտ-
ներու ասպարէզը:

Հռովմէական պետութիւնն իւր հասարակա-
պետութեան ժամանակէն սկսեալ՝ զօրաւորին ի-
րաւունց սկզբամբ տէր կանգնած էր Մակեդոն-
եան հարուստ աւարին և հաստատուած էր ի
Սիրիա:

2. Սակայն Պարսկաստան իւր առած սու-
կալի վերքերէն բուժել սկսած էր՝ և շնորհիւ
Սասանեան ցեղապետութեան քաջ իշխանաց՝ մա-
նաւանդ մեծին Շապհոյ՝ (310 - 381) իւր բա-
նակները շարաշար կը զարնէին յաճախ Հռովմէ-
ական լեզէոնները: Երկարատե պատերազմներ որ
եղան Բիւզանդեան կայսրութեան հետ՝ աւելի
բարձրացուցին Արեաց գլինուորական համբաւը և
ընդարձակեցին Պարսից պետութեան սահմանները
Միջագետաց և Ասորեստանի կողմէն՝ որք երբեմն
Պարսիկ տիեզերասաստ կայսրութեան գաւառ-
ներն էին արդէն: Թէ ի՞նչ աստիճան ահարկու-
եղած էր Սասանեան զօրութիւնն՝ զայս հասկը-
նալու համար բաւական է գիտնալ որ Մեծն Կոս-
տանդիանոսի գլխաւոր յաջողութեանց մին կը

Համարուէր Շապհոյ հետ կռած դաշինքն՝ որով
արքայից արքայն կը խոստանար Քրիստոնէից
վիճակին դառնորիւնը մեղեացնել ի Պարս-
կաստան:

Կոստանդիանոսի յաջորդաց օրով Սասան-
եան աճեցուն զօրութեան հեղեղը դարձեալ
սկսաւ յորդել դէպի Հռովմէական կայսրութեան
երկիրները: Կոստանդ կայսրը զրկեց ընդդէմ
Պարսից իւր հօրեղբորորդի Գաղղոս՝ որ փոխանակ
զՇապուհ խոնարհեցնել ջանալու իւր անձն առաւել
բարձրացնել խորհեցաւ, և գոհ չ'ըլլալով Կեսար
անուամբ ուղեց Օգոստոս ալ կոչուիլ՝ յԱրեւելս:
Կոստանդ զինքը խաբէութեամբ կանչեց իւր մօտ
եւ գլխատել տուաւ: Կոստանդի մահէն վերջ
Յուլիանոս կայսր ըլլալուն պէս գլխաւոր պար-
տականութիւնը համարեց Պարսիկներէն առնուլ
կայսրութեան եղած երկարատեւ անարգանաց
վրէժը՝ սակայն ինքն ինկաւ Պարսիկ սրոյն ներքեւ:

3. Մինչ Սասանեան զօրութիւնն կ'աճէր և
կ'ստուարանար՝ Բիւզանդեան կայսրութիւնն իւր
կործանման կը գիմէր: Փոխանակ ջանալու վերս-
տին հաստատել բանակին մէջ կարգապահութիւնն

(*) Օգոստոս կայսեր մահէն յետոյ Հռովմէական
կայսերք գահակից մը կուրնենային՝ որ Կեսար պատուա-
նունը կառնէր եւ սովորաբար կայսրութեան բեմամեաց
դէմ կերբար: Իսկ Օգոստոս ճիսղոսը բուն կայսեր բա-
ժին էր:

ժողովրդեան սրտին մէջ արծարծել հայրենեաց սէրը՝ Բիւլանդեան կայսերք իրենց պալատը՝ կանանց, ներքինեաց և պալատականաց հաճոյից ու հնարից մատներ էին: Կայսրութիւնն՝ բացի այս անկարգութիւններէն բռնուած էր կրօնական աշխարհաւէր վէճերուն՝ որք երկարատեւ և կատաղի եղան՝ և որոց վառարաններն տակաւին կը մնան՝ մին ի Հռովմ և միւսն ի Կ. Պօլիս. — Արիստեանք և Ուղղափառք զիրար կը բշխէին՝ ի վառս խաղաղութեան կրօնին՝ Կոստանդի ամբողջ իշխանութեան ժամանակ (337 — 361): Վաղէս առաւել գրգռեց այս կրօնական երկպառակութիւններն՝ յարելով Արիստեանց կուսակցութեան: Կայսերաց ընարութիւնն արդէն զինուորաց ձեռքն անցած էր:

Այս Քրիստոնեայ պետութիւնը՝ որ անկարող էր իւր ներքին խռովութիւնները յազթահարելու՝ պիտի չկրնար անշուշտ օգնել Արեւելեան դաշնակից Քրիստոնէից ընդդէմ Արեաց վրէժխնդրութեան:

Այս ակնարկը՝ Սասանեան և Բիւլանդեան պետութեանց վիճակին վրայ՝ ըստ մեզ անհրաժեշտ էր՝ նախ քան սկսել մեր առաջադրեալ նիւթոյն՝ քաջ ևս ի վեր հանելու համար Արեւելեան Քրիստոնեայ ազգաց՝ պետերուն և ա-

(*) Զորս բարբարոս գեղեցիկ անուամբ կը պատկին իրենց դաւեակից Հռովմայեցիք: Տես երես 70 Յուլիանոսի քուրք առ Արշակ:

աջնորդաց կուրութիւնը՝ որ չկարենալով տեսնել ահագին խորխորատը ուր զիրենք կը գլորէր Արեմոեան գաշնակցութիւնը՝ յիմարարար իրենց թշնամի ըրած էին Արեւելեան հզօր պետութիւնն, որ իրենց դրացին եւ բնական պաշտպանն ու գաշնակիցն էր:

Կ. Կոստանդ կայսեր բազմածուփ իշխանութեան ժամանակ Հայոց թագաւորութեան գահն ելաւ Արշակ (իւր 350—369):

Արշակայ ժամանակ Հայաստանի սահմանները թէպէտ ոչ այնչափ ընդարձակ՝ որչափ Մեծին Տիգրանայ (Արտաշիսի որդւոյն) օրով՝ սակայն դարձեալ բաւական էին հզօր և հարուստ ազգ անուանել տալու զմեզ:

Երբ Արշակ թագաւորեց՝ Շապուհ դարձեալ պատերազմի մէջ էր Յունաց (Հռովմէացւոց) հետ: Արշակ՝ թէպէտ պատերազմող քաջ զինուոր՝ բայց միանգամայն շրջահայեաց իշխան ըլլալով՝ չուզեց այս երկու մեծ ոսոխներէն միոյն կամ միւսին կողմն հակիլ՝ այլ իւր զօրութեան կրթութեաց՝ չեղոք կեցաւ՝ զինքն պատկառելի ընելու՝ և իւր վճռող սուրբ ի գէպ ժամանակի՝ պատերազմի կշռոյն մի կամ միւս նժարին մէջ նետելու համար:

Արշակ զբաղեցաւ նախ և առաջ՝ իւր երկրին խանգարեալ կարգ և կանոնը վերահաստա-

տելու, իշխանները և նախարարներն իրենց օրինաւոր վիճակին մէջ դնելու և Հայաստանի սահմաններն ապահովելու:

«Յայնմ ժամանակի ի խնդիր ելանէր արքայն Արշակ տոհմին զօրավարաց ազգին քաջացն Մամիկոնենից. մանաւանդ զի իւր դայեակս և սնուցիչք էին: Ապա երթեալ գտանէր զնոսա յամուրս աշխարհին Տայոց՝ յիւրեանց աշխարհին, և դարձուցանէր զնոսա յընդանութիւն զի պառակտեալք և քակտեալք էին յընդանութենէն և յամենայն գործոց Հայոց ի ժամանակս խուլութեանն Տիրանայ՝: Եւ կացոյց զՎարդան զերէց եղբայրն ի նահապետութիւնն ազգին իւրեանց, և զՎասակ զմիջին եղբայրն զիւր դայեակն ի սպարապետութիւնն զօրավարութեան յիրս պատերազմացն, սոյնպէս և զկրտսերն ի պէտս զօրացն կացուցանէր: Սոյնպէս և զամենայն ազգան զօրացն մեծամեծացն նահապետացն, որպէս առաջիկ քազարոբն և ռուսնաւայֆ յիրախան յիր չարիւ: Եւ հնազանդէր զմեծամեծան զիւրաքանչիւր զօրութեանեալ յամենայն կողմանց. սահմանացն Հայոց սահմանապահս կացուցանէր: Եւ ևորոգև ցար զուարքս ցար սերոքիւնն քազարոբեանն Հայաստան երկրիս որպէս եւ զառաջիկան. մեծամեծքն յիւ-

(*) Տիրան սկսած էր զնախարարութիւնս ջնջել, ուսի անանցմէ շատերը գրկելով իրենց առանձնաւոր հուրիւններէն՝ ցիր ու ցան բրած էր: Ո՛ւր էր քէ այնպէս մնային:

բաքանչիւր գահու, և գործակաւքն յիւրաքան-
չիւր չափու՞» :

Անգին էջ մ'է այս՝ Արշակայ ի պաշտպանու-
թիւն, և անջինջ մահարձան անոր յիշատակին :

Ծ. Արշակ երկրին զինուորական, քաղաքա-
կան կարգն ու կանոնը նորոգելով, զուարթացը-
նելով միայն գոհ չեղաւ : Եկեղեցին անհովիւ էր,
ուղեց զայն ևս նորոգել զուարթացնել : Ուստի ի
ժողով գումարեց՝ ըստ ազգային սովորութեան՝
բոլոր նախարարներն և իշխանները՝ խորհելու թէ
զով ընտրել արժան է : Ամենքն կը փափաքէին
Ս. Գրիգորի զաւակէն յաջորդ տեսնել անոր գա-
հուն վրայ :

«Զի ամենեքեան ասէին ցարքայն. վասնզի
նորոգեաց Աստուած զթագաւորութիւն ձեր՞,
սոյնպէս պարտ է ի յայնմ՝ զաւակէ նորոգել զհո-
գեւոր նահապետութիւնն : Զի ընդ նորոգել այնր
աթոռոյ, ասեն, նորոգեացին պայծառ վարք աշ-
խարհիս Հայոց՞» :

Արշակ ազգին մեծամեծաց և ժողովրդեան
միահամուռ յայտնած փափաքին համաձայն իւր
սենեկապետ Ներսէս՝ Յուսիկ կաթողիկոսին

(*) Բուզ. դպր. Գ. գլ. Բ.

(*) Ձեր՝ այսինքն Արեակունեաց՝ որ Հայոց սիրելի
արեւայական ցեղն էր :

(*) Բուզ. դպր. Գ. գլ. Գ.

Թուը՝ Աթանագինէի որդին՝ կաթողիկոս դրաւ։

Ներսէս ստուգիւ արժանի եղաւ իւր մեծ անուան՝ Հայաստանի մէջ ըրած մեծագործութեամբք։ Ինչ որ Արշակ ըրած էր քաղաքական և զինուորական կարգին մէջ՝ Ներսէս նոյնն ըրաւ՝ կրթական եւ մարդասիրական կարգին մէջ։ մին նորոգեց զուարթացուց մարմինը, միւսը սնոյց և կազդուրեց միտքն ու հոգին։ Բոլոր քրիստոնեայ աշխարհին վրայ դուն ուրեք կը գտնուի այսպիսի նշանաւոր եկեղեցական մը։ Ի բաց առեալ մեծ Սահակ եւ Մեսրոպ որ զազգն իսկ անմահացուցին իրենցմով՝ Ներսէս՝ Հայոց ամենէն մեծ բարերարն է եկեղեցական դասուն մէջ։

6. Արշակ երկրին ներքին բարեկարգութիւնն ի գլուխ հանելէ վերջ՝ ուղեց դրացի ազգաց հետ իւր տերութեան յարաբերութիւնները նորոգել, և ամեն կողմէ ապահովել իւր Հայրենիքը։ Արշակ Շապուհոյ հետ թէպէտ դաշնակից չէր՝ սակայն թշնամի ալ չէր ուղէր ըլլալ, անոր համար Կոստանդ, Յուլիանոս, Վաղէս կասկածով կը նայէին անոր վրայ և ապահով չ'էին անոր անկեղծութեանը, թէպէտ Արշակ մի՛ միայն անոնց շահուն ծառայած էր՝ միշտ հաւատարմաբար պահելով այս գեղծ և անբարոյական արքունեաց և պետութեան դաշնակցութիւնը։ Կերևի թէ Արշակ իւր բարեկամութեան հաւաստիքը նորոգելու համար անգամ մը հանդիսաւոր պատգամաւորու-

Թիւն մը յղած է առ կայսրն Յունաց։ Ըստ Բուզանդայ այս պատգամաւորութիւնն գնաց ի Բիւզանդիոնն առ Վաղէս՝ եւ թէ Վաղէս արիոսեան ըլլալուն համար՝ արտօրեց զՄեծն Ներսէս՝ գլուխը պատգամաւորաց՝ որով Արշակայ վրէժխնդրութիւնը գրգռեց ընդդէմ իւր։

Ըստ Խորենացւոյ՝ ճապուհ պատերազմի երթալով ընդդէմ Յունաց Արշակայ նիզակակցութիւնը կը խնդրէ. Արշակ կ'օգնէ անոր։ Վաղէս ազատելով իւր պատերազմներէն՝ զօրք կը շրկէ Արշակայ վրայ։ Արշակ Մեծն Ներսիսի միջնորդութեան կը դիմէ. կաթողիկոսը կերթայ Յունաց բանակը, կ'ազաչէ որ հայաստանի վնաս չ'ընեն, այլ՝ ետ մնացած հարկերը զոր Արշակ չէր վճարած ապստամբիլ ուզելով՝ առնուն Արշակայ որդին Պապն ևս պատանդ տանին իրենց հետ՝ եւ դառնան խաղաղութեամբ։ Թէոդոս Բաղդր եւ մեծ զօրավար կը հաճի ունկն դնել Մեծին Ներսիսի աղաչանաց և կը դառնայ առ կայսրն զՄեծն Ներսէս ալ հետը տանելով հանդերձ Արշակայ չքմեղանաց թղթով։ Վաղէս ոչ թուղթը կ'ընթեռնու ոչ Մեծն Ներսէսը տեսնել կուզէ՝ այլ կը հրամայէ արտօրել կաթողիկոսը և սպաննել բոլոր նախարարաց որդիները որ պատանդ զըրկուած էին։

Այս դէպքը՝ թէ Բուզանդայ պատմածը եւ թէ Խորենացւոյն առասպել է՝ կամ հասարակ եղելութիւն մը արտաքոյ կարգի մեծցած եւ այլայլած կը թուի։

Նախ չեմք կարծեր որ Արշակայ այս պատգամաւորութիւնը՝ որուն նպատակն էր՝ ըստ Բուզանդայ՝ երկուց երկրաց մէջ եղած միաքանութեան դաշինքն ընդ Վաղէսի ժամանակն եղած ըլլայ։ Արշակ ընդ ամենը՝ չորս կամ հինգ տարի հազիւ թագաւորած է Վաղէսի օրով. աւոր իշխանութեան մեծագոյն մասն անցած է Կոտտանդի, Յուլիանոսի եւ Յորիանոսի ատեն։ Արդ հաւանական չէ որ այսպիսի կարեւոր պատգամաւորութիւն մը Արշակ իւր իշխանութեան վերջերն ընէր։ Աւստի Մեծին Ներսիսի ի Վաղէսէ աքսորանաց պատմութիւնը մեզի բոլորովին շինծու կամ վերջին աստիճան այլայլած կը թուի։ Մանաւանդ որ Բուզանդ կը գրէ թէ այս աքսորանաց պատճառաւ Արշակ եօթն տարի շարունակ աւերից Յունաց պետութեան երկիրները՝ մինչեւ ի քաղաքն Անկուրացւոց։ Ամիանոս ժամանակակից լատին պատմագիրն այսպիսի մեծ պատերազմի մը վրայ բնաւ չ'իտսելէ զատ՝ կ'ըսէ թէ Արշակ շարունակ հաւատարիմ մնաց Հռովմէական դաշնակցութեան։

Ամենէն հաւանականը այս կը թուի թէ Արշակ յօգուտ Հռովմայեցւոց թշնամացած ըլլալով Շապուհոյ հետ՝ երբ իւր իշխանութեան վերջին տարիներն շարունակ կը պատերազմէր ընդդէմ Պարսից՝ դուրսէ անգամ մը օգնութիւն խնդրած է Վաղէսէն՝ և սա մերժած է օգնել իւր դաշնակցին։ Հռովմայեցւոց այս անհաւատարմու-

Թիւնը կը վկայէ Արշակայ եղերական վախճանը:

Իսկ Խորենացւոյ միւս գրածն՝ թէ Արշակ ապստամբիլ ուզեց և ապա՝ նեղը մնալով հարկերը վճարեց և պատանդներ տալով Մեծին Ներսիսի միջոցաւ հաշտուեցաւ՝ ամբողջապէս հնարուած է, զի ոչ Բուզանդէն՝ և ոչ Ժամանակակից պատմագրէն (Ամիանոսէ) կը հաստատուի:

Մեծին Ներսիսի ի Վաղէսէ աքսորուիլը մենք կը կարծեմք թէ հետեւեալ կերպով միայն կրնայ մեկնուիլ: Վաղէս կատաղի Արիտեանն ըլլալով շատ անգամ հանդիսաւոր վիճաբանութիւններ ընել կուտար իւր կայսրութեան այլ և այլ գլխաւոր քաղաքներէն ժողոված եպիսկոպոսացւոյս վիճաբանութեանց միոյն գուցէ ներկայ գտնուած է Մեծն Ներսէս՝ իբրև Արևելեան եկեղեցւոյ հայրապետներէն մին՝ որոյ անունը և հեղինակութիւնը պատկառելի էր Յունաց մէջ իսկ: Եւ որովհետև Վաղէս իրօք հալածեց արիտեանց հակառակ կուսակցութեան եպիսկոպոսները՝ կարելի է որ Մեծն Ներսէս ալ անոնց հետ ժամանակ մը արդիւնուած մնաց տեղ մը, կամ իրեն բարեկամ եկեղեցական Յոյնք չթողին իբրևն երևան ելնել՝ Վաղէսի յիմարութեան զոհ չերթալու համար: Այսպէս, կերևի թէ Մեծն Ներսէս քիչ մը ժամանակ Հայաստանէն բացակայ գտնուած է, բայց ոչ Բուզանդայ գրածին չափ ինն տարի. հաւանական է որ Խորենացւոյ

գրածին պէս ութ ամիս տեւած է այս բացակայութիւնը:

«Այս պատկառելի խաղաղութեան ուխտին միաբանութեան դաշինկն*, որ էր աշխարհին Հայոց ընդ կայսերն Յունաց, դէպ եղև առաքել անդր կազմութեամբ մեծաւ արքային Հայոց. զի ինքնին մեծ կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս, և ի մեծամեծայն Հայոց սատրապս տասն ընդ նմա առնել, զի երթիցէ. ի մէջ կայսերն և ի մեջ իւրեանց զուխտն հաւանութեան եւ խաղաղութեան նորոգեցեն: Ապա չոգան գնացին հասին ի կայսերական պաղատն թագաւորացն Յունաց»:

«Այսուքիկ են իշխանքն, որք չոգան ի քաղաւորէն մեծէ Աշխակայ ի Հայոց աշխարհէն առ կայսրն Յունաց առ Վաղէս: Ինքնին մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց Ներսէս, և մեծ նահապետն Մամիկոնեան տոհմին, որում անուն Վարդան կոչիւր. եղբայր սա մեծի ստրատելատին Հայոց որում Վասակն կոչէր, որ դայեակք և սնուցիչք էին քաղաւորին Արշակայ: Եւ ընդ նմա Մեհեն նահապետն Ռշտունեաց, Մեհառ նահապետն Անձեւացեաց, եւ Գարշոյլ Մաղխազ նահապետն Խոսխոռունեաց, եւ Մուշկ նահապետն Սահա-

---

(*) Այս խաղաղութեան, միաբանութեան ուխտի փալանական դաշինկն պապակաները սեղծեցին հայ եկեղեցոյ դաշանց բուրբը՝ զոր խայսառակից անհաճ Վ. Շահնազարեանը:

ուունեաց, և Գեմեո նահապետն Գնթունեաց, և Կիշկէն նահապետն Բագէնից, և Սուրիկ նահապետն Հրսիճորայ, և Վոկէն նահապետն Հարուժենից. սորա չորան: զեւսպանութեամբ ի սէր միարանութեան առ կայսրն Վաղէս: Իսկ թագաւորն Վաղէս արդել արսորեաց զՄեծ քահանայապետն Ներսէս, և փոխանակ սորա արձակեաց զեղբորորդի զթագաւորին Արշակայ զԳնել և զՏիրիթ. և գանձս քաղումս և անթիւս վասն զփոստ հաճել թագաւորին Արշակայ, ի ձեռս Վարդանայ և սրբ ընդ նա էին, առարէր: Եկին հասին զեւսպանքն երթեալք ի կայսերէն առ թագաւորն Հայոց մեծայ Արշակ. և մատուցանէին նա զհրովարտակն կայսերն, և ընդ նմին գիտարտնջեալ և ամբաստանութեան: Չի գրեալ էր կայսրն զարշոյն Ներսիսէ առ թագաւորն Հայոց Արշակ, թէ նա սոգան: զարդին իւր զՄիաՅօր*, վասն այսորիկ արդեալաւ աստէն. զի մի մեղադիր ինչ լինիցիս ընկալ և զպատանեակսց առաջի զարձակեալսց զերվստեան: զեղբորորդիսց Արշակայ, զԳնելն և զՏիրիթն: Ունէին և զանթիւ կարասի գանձուցն առաջի թագաւորին:

«Իսկ թագաւորն Արշակ իբրեւ լուաւ և ե-

(*) Իբր քե 'Ներսես քսած ըլլայ Վաղէսի՝ որ երե չղառնաս չար նամբեդ՝ երեք օրէն որդիդ պիտի մեռնի, եւ որովհետեւ Վաղէսի նիւանդ որդին նոյն սանմանեալ միջոցն կը մեռնի, Վաղէս կ'ախտէ զՄեծն Ներսես իբրեւ կախարդ:

տես զայս ամենայն, անշնորհ առնէր զտալիսն և զբերելիսն կարասոյն: Ի ցատումն մեծապէս բարկութեամբ ընդ կայսերն նիւթեաց, եթէ զխարդիշխեաց արդելուլ զայնպիսի այր զմեծ և զպատուական, զգլուխ և զվարդապետ զառաջնորդ աշխարհի և զթագաւորութեան միշ: Քարինք բազումք, ասէ, ի վերայ կայսերն, և ձեռ ի բերելդ, քարինք և մեր շատ կան ի թափել զատասունս նորա ի տալն, և ձեռ ի բերելդ. զմեր վատթարութիւնս յ' տարայց. արդ այդմ' երախտեացդ ես զարձուցանեմ: Տայր հրաման վասակայ իւրում շրջավարին զօր ժողովել, զգունդս վանդակել, ելանել հարկանել և աւար առնուլ զկողմանս Քամրաց: Իսկ զօրավարն սպարապետն Վասակ, վարչազակի գտուեալ հրամանս նորա կատարէր, զզօրս բազումս իբրեւ զերկերիւր եւ զվաթսուն հազարաց ի մի վայր կուտէր. հարկանէր աւար առնայր զկողմանս Քամրաց մինչեւ ի քաղաքն յՍնկուրացոց. զվեց ամ զմիեանց զհետ աւերէր զաշխարհ սահմանայն Յունաց: Լցան աւարաւ բազմաւ և պէսպէս մեծութեամբ բռնութեամբ սատար մեծաւ թշնամութեամբ ընդ կողմանս ընդ այնոսիկ^{*)}:

«Սատարիկ և յոյժ ահաւոր էր ի վերայ անխրաւաց Վաղեհտիանոս^{**}. որով և զբազում իշխանս

(*) Բուզանդ դպր. Դ. գլ. Ե. ժԱ.

(**) Վաղեհտիանոս Վաղեսի գահակիցն եր' որ կայսրութեան Արեւմեան մասին վրայ իբիսեց և բնախարաբերութիւն չունեցաւ Հայոց հետ:

վասն յափշտակութեան սատակեաց, և զՌոդանոս
ոմն ներքինապետ՝ այրեաց կենդանւոյն. քանզի
երիցս հրամայեաց և ոչ դարձոյց զյափշտակու-
թիւնն ընչից կնոջ միոյ այրւոյ: Եւ ի նմին աւուր
հասեալ այնց հրեշտակաց, զոր ի Հայսն առաք-
եաց, ցասուցին զնա առաւել զրուցով՝ յԱրշակայ
խրոխտանալոյն: Եւ վասն զի ի ժամուն յայնմիկ
ի ձեռին ունէր զբարկութիւնն, հրամայէ սպանա-
նել զՏրդատ զեղբայրն Արշակայ՝ զհայր մանկանն
Գնեւայ»:

«Եւ թէոգոսի զօրու ծանու իւրեալ, ի վե-
րայ Հայոց գիմեալ, և հասեալ ի սահմանս Հա-
յոց, զարհուրի Արշակ և առաքէ ընդ առաջ նորա
զՄեծն Ներսէս. և ի հաշտութիւն մաղթեալ
տայ լիով զխափանեալ հարկան, և սլայծառ
պատարագօք ընդ նմին իսկ աշձակէ զՄեծն Ներ-
սէս: Որոյ երթեալ և ի հաշտութիւն զթագաւորն
չարթեալ, մեծարի ի նոցանէ յոյժ. նա և զպա-
տանդան խնդրեալ առնու և դառնայ»:

Խորենացին ուրիշ պատգամաւորութիւն մը
եւս կը յիշէ՝ որ Բուղանդէն փոխ առնուած եւ
այլայլած կը թուի:

«Յետ բարերախտագոյն Վաղիսի պատերազ-
մաւ Գթացն յաղթութեամբ դարձի, և նոյն հե-
տայն առաքեալ զօրս ի Միջագետս եւ ի Հայս՝
յաղագս տուելոյ զօրուն յօգնականութիւն
Շապհոյ»:

Ապա տեսեալ Արշակայ, թէ թշնամի են

նորա Շապուհ եւ Վաղէս եւ իւր նախարարքն, տարակուսեալ յամենեցունց՝ յղէ բազում անգամ աղաչելով զՄեծն Ներսէս. խոստանայր դառնալ յամենայն ճանապարհաց չարաց, և լինել ըստ կանաց նորա, և ապաշխարել ի քուրձ և ի մութիր. միայն զի նա եկեացէ, և արասցէ խաղաղութիւն, և թափեացէ զնա ի ձեռաց հզօրացն Յունաց: Սապէս և ի նախարարացն ստէպ ստէպ զմիմեանց զկէ՛ի գայլին մաղթանք նորնն աղաղաւ. նա եւ եպիսկոպոսացն ժողովեալ, պաղատանս մատուցանէին, զի մի՛ անխոյթ զկորստենէ իւրոյ վիճակին առնիցէ:

Ապա հաւանեալ Մեծն Ներսէս եկն ի մէջ նոցա, և արար խաղաղութիւն, լսելով նմա թագաւորին եւ նախարարացն, բայց ի նահապետէն Արծրունեաց Մերութանայ և ի նորին քեռառնէ Վահանայ Մամիկոնենէ, որք անլսօղ եղեալ՝ ապստամբեալ դնացին առ Շապուհ: Իսկ այլ ամենայն նախարարքն հաստատեցին ուխտ, զի յանյմհետէ թագաւորն վարեացի ուղղութեամբ, և նոքա ծառայեցեն միամտութեամբ. և այս ի մէջ նոցա: Բայց և առ զօրսն Յունաց երթեալ Մեծին Ներսիսի, աղաչէր մի ինչ աշխարհիս մեղանչել, այլ առնուլ զհարկսն և զորդի Արշակայ զՊապ հանդերձ ամենայն նախարարացն որդւովք պատանդս, և դառնալ: Որում լսօղ եղեալ քաղցր եւ մեծն Թէոդոս զօրավարն, դառնայ առ կայսրն հանդերձ պատանդօքն, ընդ իւր տանելով

զՄեծն Ներսէս թղթով Արշակայ, որ ունէր օ-
րինակ զայս:

Թուղթ Արշակայ առ Վաղէս

«Արշակ արքայ Հայոց մեծաց և ամենայն
նախարարք Արամեան ազինս, տեսուն մերում
ինքնակալի Վաղէսի Աւգոստոսի, և որդւոյ քում
Գրատիանոսի խնդալ:

«Մի դիցէ ինքնակալդ ի մտի, եթէ առ ատել
զձեզ նշկահեցար, կամ իբրև զհարս ինչ զմեզ
վարկանելով՝ արձակեցար գունդ հինից յեր-
կիրդ Յունաց. այլ մեծի խռովուդեանդ, որ ի
ձերում միջի շարժեցաւ, գիտակ եղեալ, եր-
կուցեալ ի Շապհոյ, եթէ ոչ ոք թափէ զմեզ ի
ձեռաց նորա, օգնեցար նճա դոյզն գնդաւ: Այլ
ոչ ես ինքն Արշակ եկի ընդ նմա, զմիամտու-
թիւն ընդ ձեզ պահելով. վասն որոյ աւերեալ
գերեաց զաշխարհս մեր, մինչև զսակերս ան-
գամ հարցն բրեաց ի գերեզմանաց: Եւ արդ
հաւատացեալ ձեր՝ մեր յղելոցս, զառաջին սէրն
առ մեզ հաստատուն պահեցէք, և մեք առ ձեզ
զմտերիմն հատուցուք ծառայութիւն:

«Իսկ Վաղէս ոչ զթուղթն ընթերցեալ, և
ոչ ետես զՄեծն Ներսէս, այլ բացէ ի բաց ար-
տասահմանել հրամայէ զնա, և զամենայն վտա-
րանդիւն սրոյ մատնել՝»:

Խորենացւոյ գրածին նայելով՝ Արշակ երկ-
չոտ, վարանամիտ, ստորին նկարագրի տէր անձ
մ'էր, խաղալիկ իւր նախարարաց, Շապհոյ եւ
Յունաց արքայից։ մինչդեռ Արշակայ իրական
պատկերն բոլորովին տարբեր է։

Արշակ իւր զօրութեան գիտակցութիւնն
ունէր, գիտէր որ ինքն կը գտնուէր ի գլուխ
այնպիսի ազգի մը՝ որ կարող էր անկախ մնալ՝
եթէ միայն ուզէր, եթէ իւր արքային հետ միա-
բանէին անոր անմիտ նախարարներն. ասոր հա-
մար ինքը բանի տեղ չէր գնէր ոչ Յունաց խորխո-
տանքը եւ ոչ Շապհոյ ատելութիւնը։ Խորենացին
ինքն իրեն հետ հակասութեան մէջ կը գտնուի՝
հաստատելով մեր այս կարծիքը։

Վաղենտինոս կայսրն Արշակայ թուզթ կը
գրէ խնդրելու որ Հռովմայեցւոց հետ միաբան
մնայ, Պարսիկներէն հեռանայ եւ անոնց դէմ
մարտնչի ի պատեհ ժամու. բաց աստի երկրին
հարկն ալ խրկել կը պահանջէ։ Արշակ թղթոյն
պատասխան անգամ չտար, կարհամարհէ զՀռով-
մայեցիս. կը պաշտենայ իւր քաջութեան եւ
զօրութեան վրայ. ահա Արշակայ իսկական նկա-
րագիրն զոր կը հաստատեն Բուզանդ եւ նոյն իսկ
Լատին պատմագիրը։

Մեքնակալ Վաղենտինոս Աւգոստոս, հան-
դեշտ ամբողջաւ մերով եւ թագակցաւ Վաղեսիւ
կայսերաւ, Արշակայ Հայոց արքայի խնդալ։

«Պարտ էր քեզ յիշել զչարխն, որ անցին

ընդ ձեզ յանաստուածիցն Պարսից, և զերախսիսիսն՝
որ ի մէնջ ի վաղնջուց միևնյեռ ցֆեղ՝, և հետա-
նալ ի նոցանէ և մօտել ի մեզ: Որպէսզի խառ-
նեալ ընդ զօրս մեր՝ մարտիցես ընդ նոսա, եւ
հանդերձ գոհացողական թղթովք մերոց զօրա-
վարացդ առաքեսցես զհարկս աշխարհիդ, եւ
առեալ զեղբայրս քո, եւ ոչ ընդ սոսա վտա-
րանդիքս ի բաց ածցին: Ողջ լեր ասենայն հնա-
զանդութեամբ Հռովմայեցոց տէրութեանս:

Իսկ Արշակ և ոչ պատասխանի առնէ թըղ-
թոյն, այլ նշկահեալ արհամարհեաց զնոսա, նստ
եւ ոչ գնէ Շապինոյ միսեցար ասենայն արտի,
այլ անձնսհաճ եղեալ, պարծելով հանապաղ ի
գինարբուս եւ յերգս վարձակաց. քաց եւ արի
երեւեալ քան զԱրիղղեւս, իսկ արդեսերք Թեր-
սիսեայն և նսնեայ կաղի եւ կորագլխոյ. վտա-
րանդեալ յիրոց նախագլխոյն, միևնյեռ զաւ-
բարսարանորքեանն ընկալաւ վարձս** »:

Արշակ իբրև խորագէտ իմաստուն իշխան՝ չէր
ուզեր իւր ազգին զօրութիւնն տկարացնել՝ մի-
ջամտելով երկու մեծ ստիսներու կուսին՝ որք
տարիներէ ի վեր իշար կը բշկտէին Արևելեան
հարուստ երկրաց աւարին վրայ՝ որոց կարգէն
էր նաև Հայաստան. այլ կը գիտէր գոհունա-

(*) Աղիս սքեր երախսիք որ Հայոց անկեան պատ-
նաւ եղաւ:

(**) Խոր. Գ. ԺԹ:

կութեամբ՝ որ այս երկու մրցողներուն զօրութիւնը կ'սպասէր իշխաքանչիւր նոր ընդհարմամբ՝ և այս՝ իւր ալգիմն անկախութեան մէկ գրաւականը կը համարէր իշխամա՛ն. անոր համար արհամարհեց ըստ Խորենացոյ՝ Հռովմայեցիք եւ բոլորով սրտիւ չմտեցաւ զհեռ Շապհոյ: Ասկէ աւելի փրկարար, ասկէ աւելի հայրենասիրական ուղղութեան չէր կ'անար հետեւիլ Արշակ: Եւ երբ Խորենացին՝ այս և նմանօրինակ առիթներու մէջ միշտ կը հարուածէ իւր ընկի արքայները՝ Արշակ և Պապ՝ իսկ անոնց սխերիմ Հռովմայեցի զօրապետներն կ'անուանէ ֆալցր, մեծ, յարթոյ, հոջոր՝ մենք իրաւունք կունենանք տարակուսելու անոր հայրենասիրութեանը վրայ:

Արշակայ այս իմաստուն քաղաքականութեան կը վկայէ նաև Բուշանդ:

«Եւ իբրև հաղքան զհաղ յաւել լինել պատերազմ (ընդ մէջ Պարսից և Յունաց), իսկ թագաւորն Հայոց Արշակ զառաջինն ընդ միսս իար մեծաւեցեաց էր, և նայէր տեսանել թէ ո՞ր ի նոցանէն կոչեացէ զնա ի թիկունս օգնականութեան յաղագս գործոյ պատերազմին: Ակն ունէր, երթալ կամելով յօժարութեամբ ի թիկունս կայսերն Յունաց. իսկ նոքա ոչ կոչեցին զնա, և ոչ շոք ինչ եղին նա և ոչ մեծարանա:

«Իսկ թագաւորն Պարսից Շապուհ յղէր անա հրեշտակս խաղաղութեան. յուչ առնէր նմա զառաջին երգումն, ասելով՝ եթէ կամ լիցի եղ-

բօր զի եկեացես օգնեացես ի գործ պատերազմիս, զի ի թիկունս հասցես քո զնդաւդ: Ասէ թէ դու ի մեր կոյս լինիս, գիտեմք զի մեր լինելոց է յաղթութիւնն * »:

Ահա ուրեմն Արշակ ճիշդ ինչպէս որ էր, պատկառելի Պարսից և Յունաց: Սխալ է Բուզանդայ ըսածը թէ՛ Յոյնք անոր օգնութիւնը չխնդրեցին ընդդէմ Պարսից և անոր պատիւ չըրին: Ընդհակառակն ամեն անգամ որ Հռովմայեցի բանակ մը Պարսից դէմ գնաց՝ գրեթէ միշտ կարօտ եղաւ Հայոց օգնութեան՝ մանաւանդ Արշակայ ժամանակ. Յուլիանոս խրոխտ կայսեր նախակն առ Արշակ՝ որ քիչ վերջ պիտի տեսնուի՝ լիովին կը ջրէ Բուզանդայ այս ենթացութիւնը:

7. Արշակ զօրաւոր նկարագրի և վարչական ու ռազմագիտական մեծ տաղանդի տէր իշխան ըլլալով՝ ուղեց կառավարել իւր տէրութիւնը անկախ նախարարական և կղերական ազդեցութենէ: Նա Տրդատայ եւ անոր Խոսրով որդւոյն պէս չուղեց կաթողիկոսաց ուղղութեամբը վարել ազգը և կերպով մը կաթողիկոսին խնամակալութեան տակ մնալ. ա՛յս է գուցէ իրեն դէմ եղած ատելութեան պատճառը՝ որ գուրս կը ցայտէ Խորենացւոյ Արշակայ վրայ գրած ամեն

(*) Բուզ. դպր. Գ. գլ. Ի:

մէկ տողէն. այս պատճառաւ է որ Բուզանդ ալ
զայն կը դատափետէ յանիրաւի՝ մինչդեռ զԽոս-
րով Բ. քաջ արանց, աշխարհաշէնէն Խոսրով,
կանուանէ՝ զի սա մեծիկ Վրբանեսի հրաւանէն
քնար դարս յեր եղնէր, այն Խոսրով՝ որ թոյլ իշ-
խան մ'էր և որոյ ամբողջ աշխարհաշինութիւնն
է կաշնեաց անսառ մը սնկկըր:

Միայն մեր պատմութիւնը չէ՝ որ կրօնական
տեսակէտով նկատուած է յաճախ՝ և որով շատ
ճշմարտութիւններ ի բաց թողուած են: Հին աստ-
ուած պետական իշխանութեան պահանջումն էր
այս՝ որ կրօնական այլ և այլ ձևերու տակ միշտ
ձգտեցաւ աշխարհի տիրապետութեան յանուն
Աստուծոյ:

Կրօնի եւ քաղաքականութեան միացումը,
ուրիշ բացատրութեամբ՝ եկեղեցւոյ և պետու-
թեան միութիւնը քրիստոնեայ ազգաց մէջ, եւ
որոյ զատուցումը մեր դարուն ընկերական մեծ
խնդիրներէն մին է՝ պատճառ եղած է հին և նոր
աշխարհի արհաւիրաց շատերուն:

Ասիոյ մէջ՝ նախ քան զքրիստոնէութիւն՝
թագաւորն կրօնական իշխանութիւնն իւր ձեռաց
մէջ կեդրոնացուցեր էր՝ և որդի Աստուծոյ կան-
ուանէր իւր անձը՝ ժողովուրդը լաւ ևս նուաճելու
համար՝ և թոյլ չտալու որ քուրճերը արքային
հակառակամարտ ազգեցութիւն բանեցնեն ժո-
ղովուրդին վրայ:

Հին Յունաստանի եւ Հռովմայ մէջ Ասիոյ

աստուածայետական իշխանութիւնը չկար. ժողովուրդը ճակատագրի օրէնքը կը ճանաչէր գերագոյն կարգադրող մարդկային գործոց. քուրմը ոչ մասնաւոր ազդեցութիւն ունէր ժողովուրդին վրայ՝ և ոչ առանձնաշնորհեալ գասակաշրջ մը կը կազմէր:

Այսպէս յԱսիա չկար ժողովուրդ՝ այլ միայն կրօնապետ իշխան. յԵւրոպա չկար կրօնք որոշ ձևի մը ներքեւ՝ այլ ժողովրդեան ազատ, բեղմնաւոր երեակայութեան զանալան սպակերներու ցոլացումը:

Քրիստոնէական կրօնը աստուածայետական իշխանութեան սկզբունքը իւրացուց հակառակ իւր երկնաւոր հիմնադրին կամաց՝ որ կըսէր թէ ի՞նչ քագարորութիւնս այս աշխարհի վրայ չե՛նկեղեցւոյ վարդապետներն ուղեցին իշխել՝ եւ թագաւորներուն վրայ խնամակալի պաշտօն ի գործ դնել:

Յուսիկ կաթողիկոս կը վռնէ հանդիսաւոր օր մը զՏիրան թագաւորն արհուսակաւ՝ եկեղեցւոյ գոնէն, զի աշքայն՝ ըստ մեր պատմագրաց՝ աշեկ վարժ յունի եղեր, եւ նախարարութիւնները ջնջել ձեռնարկեր է՝:

Թագաւորը զայրանալով՝ իւր անձին և աստիճանին այսպէս հրապարակաւ եղած թշնաման

(*) Այս վերջին ամբասանութիւնը մեծ պատիւ է Տիրանայ:

քին վրայ՝ կը հրամայէ գանակոծել զկաթողիկոսն՝ ոչ ծեծին հետեանքէն կը վախճանի: Հոս որո՞ւքով է յանցանքը:

Քրքե օր մի յաւուրց տարեկան գիմեաց գալ թագաւորն Տիրան հանդերձ աշրոյժ առագանջովն մտանել յեկեղեցին. իսկ նա (Յուսիկ) ընդդէմ բառքառեալ ասէր. Չես արժանի, հի՞մ գաս, մի՛ գաշ ի ներքս: Վասն որոյ անդէն ի ներքս քարշէին զնա յեկեղեցւոյն. բրածեծ եղեալ ջախջախեալ քահանայապետն Աստուծոյ սուրբ, երանելի մանուկն Յուսիկ կիսամահ կոչկոծեալ ընկեցեալ լինէր: Զոր բարձեալ պաշտօնէիցն դրան եկեղեցւոյն ի քնարերդեմ արհուլի՝ մեծ Մովսայ գաւառին՝ եկին բերին ի գաւառն Գարանաղեաց ի գեւղն Թորգան: Են անդ ոչ ինչ յետ բազում աւուրց հանգեալ, և եղաւ մօտ առ Գրիգորի և ընդ հարս իւր՝»:

Արդ հասեալ Տիրանայ ի գաւառն Մովսայ յիրում արհուլեակաւ եկեղեցւոցն կամեցաւ կանգնել զպատկերն (Յուլիանոսի) զոր յափըշտակեալ սրբոյ Յուսիկանն եհան ի ձեռաց արքայի, և ընկեցեալ յերկիր կոխեալ մանրեաց. . . .

Եւ (Տիրան) յաւելեալ ի բորբոքումն չարութեանն՝ զոր ունէր ընդ սրբոյ Յուսիկանն յաղագս հանապաշորդ յանդիմանութեան իւրոյ յանցանաց, հրամայեաց ջալտոխք հարկանել յեր-

(*) Բուզ. դպր. Գ. գլ. ԺԵ:

կար, մինչ ի գանեւն աւանդեաց զողին՝ »:

Հարկ չէ ըսել որ այս երկու գրուածներէն Խորենացոյն բոլորովին շինծու է՝ և զբարատութիւն՝ Տիրանայ յիշատակն անարդեւու համար յօրինուած. զի հիմա ապացուցուած է որ Յուլիանոս ժամանակակից չէ Տիրանայ՝ այլ անոր Արշակ որդւոյն՝ ինչպէս որ պիտի տեսնուի յետոյ:

Եւրոպայի մէջ կրօնական բռնապետութիւնն առաւել ահարկու էր. հոն կայսրեր և կայսրութիւններ կը սասանէին եկեղեցւոյ պետին ակնարկէն եւ անոր շրթունքէն կախուած էր շատ անգամ իշխանաց մահը և կեանքը:

Գերմանիոյ Հենրիկոս Գ. կայսրը ուղեւով միջամտել կղերականաց պաշտօնին վաւերացման՝ կը բանադրուի Գրիգոր Է. Պապէն: Կայսեր իշխանք կ'ըսեն որ եթէ մինչեւ մէկ տարի արձակում չ'ընդունի Պապէն՝ գահընկէց պիտի ըլլայ: Հենրիկոս & Ռուստեն մեծ տառապանօք ճամբորդեց իր կնոջ և երեք տարեկան աղեկին հետ, անցաւ ձիւնապատ լեռներէ եւ ձորերէ, գնաց յիտալիա, երեք օր Քանոսա գղեկին առջեւ սառեցաւ սարսուաց սպասէն՝ մինչեւ որ Պապը բարեհաճեցաւ ներել անոր: Ո՛վ ժամանակներ:

Արշակայ վրայ գրուած յանցանքները կրօնական չափազանց նախանձայուղութեան եւ ար-

քային իշխանութեան թշնամի ապստամբներու յօրինած զուտ բարութանքներն են:

8. Եւ ի՞նչ են այդ յանցանքները որ բաւական եղած են այս աստիճան արհամարհել տալու այս քաջ զինուորին անունը. — վարուց անկարողութիւնը, Արշակաւանի շինութիւնը, Գնեղի սպանուելը, նախարարաց կոտորածը և ամեքէն սոսկալին հայրասպանութիւնը: Տեանենք թէ ինչ կարեւորութիւն ունին այս ամբաստանութիւնները:

Վարուց համար կրտէ Բուզանդ.

«Զայնու ժամանակաւ Արշակ արքայ Հայոց ոչ ինչ կարի ի ճանապարհ Աստուծոյ գնացեալ լինէր, զի որչափ ի մասսաղութեանն հասակին ըստ աստուծային ի մասսաղութեանն գնացնայ լինէր, նոյնչափ յաւագութեանն ի շիրքեան ի շարաշաստքեան հասաւ. զոր սուրբ հոգիւն Խաղբաշում անգամ յանդիմանեալ կշտաւրէր, որում ոչինչ անսացեալ լինէր**»:

Պատմական ամենամեծ անճշաւորութիւններ՝ հին և նոր աշխարհաց մէջ՝ շատ անգամ արշակ խոնր մ'եղած են մոլութեանց և առարկանութեանց. ժողովուրդներ գատապարտելով անոնց թերութիւնները՝ չեն մոռցած անոնց ծա-

(*) Մեծին Ներսէսի ձեռնասուեր և փոխանորդը:

(**) Բուզ դպր. Դ. գլ. ժԲ:

ուայութիւններ, եւ շատ անգամ՝ անոնց մնլութեանց վրայ քօղ մը ձգած են՝ առաքինութիւններն միայն պանծացնելով:

Եւ ստուգիւ չափազանց խստիւ դատել է Արշակ՝ զայն Աստուծոյ ճակատէն ելած կործելը՝ որովհետեւ լիութիւն և չաղաշատութիւն (ցոփութիւն) կրնէ եղել:

Արշակայ երկրորդ յանցանքն է Արշակաւանի շինութիւնը: Արշակ քաջ հասկցած էր թէ նախարարաց ըմբոստութիւնը և հայրենեաց ընդհանուր շահուն մասին անոնց ցուցած անտարբերութիւնը՝ որ հետեւանք էր անոնց անվտուրեան և կէս անկախ վիճակին՝ պիտի կործանէին մեր երկիրը. բայց աստի՛ նախարարները շարունակ դու կը նիւթէին արքայական իշխանութեան գէ՛մ. ուստի խորհեցաւ այս վտանգուող դատուն գէ՛մ արքայական իշխանութեան յենարաններն աւելցնել: Ահա այս մտօք շինեց Արտագերս անառիկ ամրոցը՝ Արշարունեաց դաւառին մէջ՝ եւ Արշակաւան քաղաքը՝ Մասեաց կռնակը:

Արշակաւանայ շինութեան եւ կործանման վրայ պատմութեանը բոլորն ալ հակառական առաստիճակներ են: Բուզանդ և Խորենացին իրարմէ շատ տարբեր կը պատմեն այս քաղաքին վէպը, աստի կը տեսնուի որ մասնաւոր գիտում կայ Արշակայ գործը գտապարտելու և ճշմարտութիւնը քօղարկելու:

Սա միայն ստոյգ կերևի թէ Արշակ ուզեց այս քաղաքը իւր զինուորական զօրութեան կեդրոնն ընել. ուստի հրաւէր կարգաց անպատասար մարդոց և մանաւորապէս երիտասարդաց՝ գալ հոն բնակել: Տարակոյս չկայ թէ մանաւոր դիւրութիւններ եւ առանձնաշնորհութիւններ ալ խոստացաւ աշքայական ռոտանին բնակչաց: Ահա այս կերևի բուն իշտութիւնը՝ որ ըստ ինքեան գատապարտելի չ'ըլլալէ զատ՝ մեծ գոշետի արժանի է:

Մեծ քաղաքի մը մէջ՝ մանաւանդ երջայն նորակառոյց է՝ կրնան գտնուիլ ամեն տեսակ մարդիկ, գողեր, սպաննողներ, յափշտակողներ եւն. սակայն ստի չհետեւիր թէ այս շարութիւնք աշքային հրամանաւ կը գործուին: Այս տեսակ առասպելներ շատ մեծ քաղաքաց ծագման վրայ կարկտուած են: Հռոմ՝ տիեզերաց թագուհին՝ ճիշտ Արշակաւանի պէս շինուեցաւ կ'ըսեն: Նինոէ, Բաբելոն, Սիզոն և Տիւրոս պիղծ քաղաքները՝ հին աշխարհին քաղաքակրթութեան սուրբ վայրերն են՝ ուր ուխտի կերթան տակաւին մեր ժամանակի մեծ գիտունք՝ և անոնց խորհրդաւոր աւերակներուն հարցումներ կ'ուզեն մարդկային կենաց գաղտնիքին վրայ:

Արշակաւանի վրասակարութեան առասպելը կը հերքուի Արշակայ գլխաւոր պատմագրին Բուզանդայ խօսքերովն իսկ՝ որ անշուշտ Արշակայ արդարացումն համար հնարուած չեն:

Այսպէս Բուզանդ կը պատմէ թէ Արշակ
Եկեղեցի ալ շիներ էր հոն և թէ՛ շատ անգամ՝
կասիպեիև զԽաղ՝ Մեծին Ներսիսի փոխանորդը
որ գայ եկեղեցիև օրհնէ. իսկ Խաղ կը մերժէր,
և կը յանդիմանէր կը կշտաւրէր զԱրշակ և զա-
մենայն մեծամեծս եւ զիշխանս՝ որ այս առա-
ջարկութիւնը իրեն կընէին։ Ապա ուրեմն ազգին
ամենայն մեծամեծները, իշխանները, և հե-
տեաքար աչգը կամակից են եղեր արքայի. ապա
ուրեմն սուտ է թէ՛ ընդհանուր անիրաւութեան,
անառակութեան և սղծութեան տեղի էր Արշա-
կաւան և թէ՛ նախարարներն ու ազգը դէմ էին
ասոր շինութեանն՝ անոր համար զայն կործա-
նեցին։

Արշակաւանայ աւերը Բուզանդ կ'ընծայէ
ժանտախտի պէս հիւանդութեան մը՝ որ երեք
օրուան մէջ անմարդի կ'ընէ նորակերտ քաղաքը։

Չայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն
դաստակերտ մի ի հովիտն անուանեալ ի Կոզ-
գաւառի։ Եւ ետ հրաման ընդ ամենայն դաւառս
իշխանութեան իւրոյ, և հրամայեաց կարգել քա-
րոզ ընդ ամենայն տեղիս աշխարհացն հրապարա-
կին իւրոյ, և ամենայն կողմանս դաւառաց իւրոց
լի առնէր հրամանաւն արքունի, զի եթէ ոք
ուսմք ինչ պարտիցի, եթէ ոք ուրուք ուստեք
ինչ ֆնասեալ իցէ, կամ ոք ուսմք ինչ դատ պար-
տիցի, ամենեքեան եկեացեն ի դաստակերտն
շինեացին։ Եթէ արիւնհան ոք իցէ, կամ ֆնաս ու-

բուք աշարեալ իցէ, * կամ զկին ուրուք տարեալ իցէ, ** կամ պարտապան իցէ, կամ ոք գուրուք կարասի ունիցի, կամ ոք յումեքէ երկիւղած ինչ իցէ, և եկեսցէ յայն տեղի, դատ և իրաւունք մի լիցին: Իսկ եթէ ոք ումեք ինչ պարտիցի և որում պարտիցին, եկեալ յայն տեղին՝ առանց դատի և իրաւանց կալցին և ի գուրս տալցեն:»

«Իբրև ել հրաման յարքայէն, ժողովեցան այնուհետև յայն տեղի ամենայն դողք և աւագակք, արիւնհահանք, սպանողք, սուտք և մարդեւոյդք, վնասակարք, գանձահատք, զրկողք, ստագատք, զրախօսք, գերբողք, յափշտակողք, ժլատք: Բազում վնասս առնէին և անդր անկանէին. բազում կանայք զարս թողուին և անդր անկանէին. բազում արք զխրեանց կանայս թողուին, և զայլոյ կանայս առեալ՝ անդր անկանէին. բազում ծառայք զիւրեանց տերանց զգանձս ըմբռնեալ, փախուցեալք անդր անկանէին. բազում աւանդատուք զաւանդս լի զպահեստս բարձեալ, անդ անկանէին. գերբէին, աւերէին զերկիւն ամենայն: Զի թէպէտ և կարէ յոյժ բաշմացաւ աղաղակն, դատ չկայր, և իրաւունք

(*) Գիտելու արժան է այս կրկնութիւնները որ փաստի պակասութեան հետեւանք են սովորաբար:

(**) Կա՞յ յիմար մը որ հաւատայ թէ բազաւոր մը կրնայ այսպէս հրամայել:

ուձեք յարքունուստ ոչ ելանէին: Վասն այսօրիկ ամենայն մարդ հառաչելով վայէին, և ասէին ի հաւանել բանիցն իւրեանց. այս բանք ըստ այսմ օրինակի պաշտէին, առ հասարակ ամենեցուն ասելով՝ թէ իրաւունք մեռան, և վասն այնորիկ ոչ գտանէին, այլ թէ էր, և կորուսեալ էին, ուր եւ էր ջանայաք խնդրէաք գտանէաք*»:

Իսկ տեղին աւանանայր, քաղաքանայր. մեծացաւ, բազմացաւ և ելից զհովիտն ամենայն: Ապա տայր հրաման արքայն Արշակ զնելանուն գաստակերտին յիւրակից անունն Արշակաւան և շինեցին ևս անդ ապարանս արքունի: Եւ յայնմհետէ ոչինչ երկնչէին ի տեառնէ ամենեւին. և ամենայն մարդ զրկեալ էր իրօքն այնօրիւք, և բազմաց կառաչ աղաղակի տրանջելոյն յաճախեալ բազմանայր: Վասն որոյ բազում անգամ ընդդիմանայր նմա և յանդիմանէր սուրբն Խաչ եպիսկոպոսն. մանաւանդ յորժամ ստիպէին զնա թէ եկ ուղղեա սեղան յեկեղեցոջն յարանն յԱրշակարանէ: Իսկ նա բազում անգամ կշտամբէր և յանդիմանէր զթագաւորն Արշակ և զաւելեալն մեծաւեծս եւ զիշխանս**» Բայց ես ասէ, ետե-

(*) Բոլորն ալ անիմաստ խօսքեր, օղայական կից կտուր բարուրանքներ, որոյ մեջ ո՛չ տրամաբանութիւն կայ ոչ իրականութիւն:

(**) Զարմանալի չե՞ որ արեւելիկն Աստուծակ

զապահ էմ: և ոչինչ առանց այնորիկ, որ թողն
 զիս հայրն, ունիմ իշխանութիւն գործել ինչ:
 Ապա կամեցեալ Արշակ թագաւորն պատուաւ և
 անգահութեամբ կարասոյն մեքենայիւ խարել
 զսուրբ եպիսկոպոսն Խազ, բազում ոսկի և բա-
 զում գանձս արծաթոյ և բազում նոյնոցս զար-
 քունական ձիոյ՝ արքունի օճառովք, ոսկիովա-
 թաւանգ ապրդմովն, տայր նմա. պատրել հաճել
 զմիտս նորա, յինքն յանգուցանել: Իսկ նա զկա-
 թասին, զոր առնոյր յարքայէն, յանդիման նորա
 անգքատաց բաշխէր. և զյանդիմանութիւնն ոչ
 ինչ թուլացուցանէր, մինչև հրամանն տայր հա-
 լածել զեպիսկոպոսն Խազ ի բանակէ անտի»:

Վերջապէս կաթողիկոսն կը գառնայ աքսո-
 թէն, կիմանայ իւր տեղապահ Խազ եպիսկոպոսէն
 Արշակաւանայ շինութիւնը, կը խրատէ զԱրշակ
 քակել նորաշէն ստանը, թագաւորը մտիկ չընէր:
 Մեծն ներսէս կանիծէ այս շէնքը. և ահա երեք
 օրէն ժանտամահով կամայանայ քաղաքը:

Յվախշոյ, գող, աւագակ, կեանան, մարդասպան, արիւ-
 նահան, մարդեղոյց, սուտ, յախշակոյ, գերփող մարդոց-
 մով լի քաղաքի մը հեղինակն՝ Արեակ այսչափ կարեւո-
 ռութիւն կուտայ եկեղեցւոյ՝ եւ զայն օրհնել տալու հա-
 մար կը յանդիմանուի, կը կշտամբուի եպիսկոպոսէ մը,
 ու դարձեալ շուսահասիր՝ անոր մեծամեծ պարգեւներ,
 գանձեր կուտայ՝ անոր միտքը հանելու համար: Բոլոր
 ասոնք տղայական չե՞ն. լուրջ միտք մը կ'ընդունի՞ այս-
 պիսի կարկասուն առասպելներն իրական պատմու-
 քեան տեղ:

«Ապա սուրբ Հայրապետն Ներսէս մտանէր առ թագաւորն. խօսէր ընդ նմա և ասէր՝ եթէ ըէդէ՞ր մնուացար զտէր, և թողեր զպատուիրանս նորա, զարարիչն՝ որ զամենայն յոչնչէ արար, որ հայրն է որդոց և դատաւոր այրեաց, որ վասն մեր էջ յազքատուժիւնս, որ ոչ թողու զազքատու ի ձեռանէ, այլ իւրով մարդասիրութեամբն բուծանէ զնոսա, այլ Աստուած դատաւոր արդար և հզօր և երկայնամիտ՝ որ ամենայն տառապելոց ունկնդիր է, և զարհամարհանս ուրուք յանձն ոչ առնու։ Եւ զիա՞րդ կամ ի՞նչ դու ըմբռնեցար արհամարհել զնորա պատուիրանան. ո՞չ հայր քո վասն այսր ամբարշտութեան ի կորուստ մատնեցաւ։ Արդ դու տակաւին չյիշեցիր զնա որ ոչն յիշեաց զմեզս հօրն քո, և ետ քեզ զտեղի ունել, այս ինքն զաթոս և զթագ հօրն քո, և սկսար անօրինել առաջի տեառնն Աստուծոյ քո, և զամբարշտութիւնս և զանօրէնութիւնս կարի ի նմանութիւն Սողոմոնացոցն՝ պարծանօք յայտնապէս պատմել։ Եւ երկիր առ հասարակ լան և վայեն զրկութեանցն զյափշտակութեանցն, որովք դու կամեցար մեծանալ. և ոչ յազեցոյց զքեզ մեծ և բազում թագաւորութեանցն յզփութիւնքն, զոր ետն քեզ տէր ամենայնի Քրիստոս։

(*) Մարդ շատ պարզամիտ ըլլալու է՝ որ հաւասայ քե՛ս Արշակայ նման խիստ եւ սեգ բնաւորութիւն ունեցող քաղաւոր մը այս խօսքեր լսած եւ համբերած ըլլայ։

«Արդ լուր ինձ զոր ասեմս քեզ և արա զնա՝
զի մարթասցես շահել զանձն քո, և ապրեցու-
ցանել զքեզ ի բարկութենէ անտի Աստուծոյ,
և մի թշուառական աշխարհս Հայոց յաղաքս քո
կորիցէ: Այլ ես տեսի տեսիլ, զի կորուստ և
քանդումն յուղեալ խաղացեալ գայ ի վերայ կո-
րրստական աշխարհիս Հայոց այսոցիկ: Արդ հրա-
ման տուր ի բաց քակել զտեղին զայն, և ցրուեա
զմարդիկն՝ զոր ժողովեցեր, զի երթիցեն ցրուեա-
ցին սիռեացին յիւրաքանչիւր տեղիս, և երթի-
ցեն տացեն իրաւունս ում՝ զինչ և պարտիցին.
զի մի դու ի խորս չարեաց բարկութեանն ան-
գանիցիս կորիցես: Եւ վասն մեղացն՝ զոր դոր-
ծեցեր, հրաման տացուք ամենայն աշխարհի՝ ընդ-
քո ի պահս և ի խնդրուածս լինել և մեք հան-
դերձ քեւ յապաշխարութիւն մտցուք. ո՛ր գիտէ,
թողու տէր զքո զայդ զանհնարին զմեզսդ գոր-
ծեալ: Եթէ տեղւոյն ինչ կարի այդչափ ցանկա-
ցեալ ես, ես ինքն ինձէն զնա արդարութեամբ
չինեչից, և շէն կալայց առաջի քո:»

«Իսկ թագաւորն ծաղր առնէր զբանսն կա-
թողիկոսին, և մկթայր զնորա զասացելովքն:
Իսկ նա միւս անգամ բարկացեալ, կրկնեալ ասէ.
Գիտես ո՛ր թագաւոր. վասն այսր ամենայնի
ասացեալ է կանխասացութեանն ամենայն բերա-
նովք մարգարէիցն, եթէ «վա՛յ որ շինէ զտուն
իւր՝ և ոչ արդարութեամբ, և զվերնայարկս իւր՝
և ոչ իրաւամբ» եթէ «յառակ առցին ողբքն, և

ասասցեն՝ եթէ վա՛յ որ ազահեսցէ զազահու-
թիւնն անձին իւրում, որ ոչ է իւր, զի եթէ տունք
գեղեցիկ իցեն և մեծամեծք իցեն, սակայն յա-
ւեր դարձցին. զի մի՛ ոք բնակիցէ ի նոսա մարդ,
այլ ճարակ հօտից լիցի, և դատարք գազանաց
և որջք բորենից և ճագարաց և աղուեսուց, բոյն
խորդոց և ագուաուց, և անդք սահմանակցաց.
վասն այդորիկ աւերեսցին գործք ձեռաց քոց և
մի շինեսցին, և միանգամայն սատակեսցին ամե-
նայն անօրէնքն բնակեալքն ի նմա. և եղիցին
գաղարք եզանց և ճարակք ցոռց և աղուէսք
մուտ և ելս խաղասցեն յարկս նոցին. և մի՛ շի-
նեսցին, և մի՛ ևս բնակեսցեն, մինչև ցյաւի-
տեան»:

«Եւ զայս ամենայն խօսեցաւ հայրապետն
Ներսէս, և գնացեալ ի թագաւորէն ելեալ շրջէր
ընդ գաւառս գաւառս աշակերտութեանն՝ ուղղել
կարգել և հաստատել զեկեղեցիսն յամենայն
գաւառս հայոց: Եւ յետ երկից աւուրց անցա-
նելոյ բանիցն ասացելոց ի վերայ, որ խօսե-
ցեալ եղեն ի բերանոյն երանելոյն Ներսիսի,
մատնեաց տէր զգեղաքաղաքն զԱրշակաւանն ի
ձեռս հարուածոցն: Եւ սկսաւ հատանել զոր յա-
րակեղն իմն կոչեն, իսկ կէսքն ժանճ անուանեն.
եւանէր ի վերայ մարդկանն և անասնոցն: Ոչ
աւելի եղև հարուածոցն ի վերայ նոցա քան զե-
րիս աւուրս յերկարեցաւ, զի անմարդացաւ քան
զքսան հազարք սատակեցան երդք մարդկան,

ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի, զի առ հասարակ սատակեցան կոտորեցան յանկարծօրէն քանդեցան. զի միահաղոյն եկն սատակումն ի վերայ նոցա* :

Իսկ Խարենացին բարբառովն տարչեր կերպով կը պատմէ այս հռչակաւոր քաղաքին աւերը :

«Բայց Արշակ ևս ժպրհեցաւ առնել գործ անմտութեան : Ի թիկանց կուսէ լերին : Մասեաց շինեաց ձեռակերտ, ժողով մարդկան մեղաւորաց, և ետ հրաման, որ որ անկեալ անդր բնակեացէ, մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի : Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն, քանզի աւանդառուք և պարտականք և ծառայք և վնասակարք և գողք և սպանողք և կնահանք, և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանէին. և ոչ կայր նոցա այց և խնդիր :

«Եւ բազում անգամ բողոքեալ նախարարացն, և ոչինչ լուաւ նոցա Արշակ, մինչև առ Շապուհ ևս ունել նոցա բողոք** : Եւ եղև ի գառնալն Շապհոյ ի Յունաց, առաքեաց զմի ի սպարապետաց իւրոց և հայ գունդ ընդ նմա, թէ գէպ լինի ունել զԱրշակ, և նա խոյս ետ ի

(*) Բուգ. դպր. Գ. գլ. ԺԱ. ԺԲ :

(**) Արեակ այն ժամանակ Պարսից գերիշխանութիւնը չէր նանչեր, ի՞նչպէս կըլլայ որ նախարարները կը բողոքեն առ նա :

նոցանէ զկողմա՛մբք Կաւկասու, Վրաց միարա-
նելով»:

«Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ՝ դի-
մեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Ար-
շակաւանայ, եւ հարին զնա արոյ սուսերի յառնէ
մինչեւ զկին, բայց ի տղայոց սանդիացաց-
քանդի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր ի վե-
րայ ծառայից իւրոց և յանցաւորաց: Զոր թէ-
պէտ և վաղ զխտացեալ Մեծին Ներսիսի՝ ոչ յա-
ռալ քան զկոտորելն ժամանեաց հասանել՝ այլ
ի կատար գործոյն եզիտ բաժանեալ զտղայս
կոտորելոցն, զի վարեսցեն ի դերութիւնն որպէս
զհեռաւոր թշնամեաց: Զոր թափեալ Մեծին
Ներսիսի, հրամայեաց կրել որթովք ի գոմ մի,
և գարմանս և սնուցոյս նոցին կարգեալ. որք
յետոյ աւանացեալ, անուանեցան Որթք այ-
նորիկ աղագաւ՝:

Այս աստիճան հիմնովին տարբերութիւնն Բու-
զանդայ և Խորենացւոյ գրածին մէջ՝ ի մասին
Արշակաւանայ աւերման՝ բոլորովին առասպե-
լական կ'ընեն այս քաղաքին վրայ պատմուած-
ները:

Արշակայ մեծագոյն ոճիրներէն մին կը հա-
մարուի իւր եղբօրորդի Գնել պատանոյն սպա-
նումբ: Սակայն եթէ արդարութեամբ քննուի
այս՝ Արշակ բոլորովին անպարտ կ'ելնէ, զի կը

(*) Խոր. Գ. Իէ:

տեսնուի թէ՛ Երկար համբերութենէ վերջ՝ Արշակ
անձնասպաշարսնորքեան գործ մը կատարեր է:

Անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր կառա-
վարական օրէնք է որ արքային անձին դէմ դա-
ւաճանութիւնը, երկրին հաստատեալ իշխանու-
թեան դէմ ապստամբութեան փորձը՝ մահուամբ
կը պատժուին: Արդ Քնել ամբաստանուած էր
այս ծանրագոյն ոճիրներով:

Ժամանակէ մ'ի վեր նախարարներ սկսած
էին Արշակայ և Արշակունեաց իշխանութեան
դէմ դաւեր նիւթել՝ և այս նպատակաւ զբը-
պարտութիւններ կընէին առ Շապուհ՝ որ Պարս-
սից Արշակունեանց ցեղապետութիւնն գահընկէց
ընող Սասանեան մ'էր՝ ու միշտ կասկածանօք կը
նայէր Հայ Արշակունի արքայից վրայ: Այսպէս
զճիրան զբպարտեցին առ Շապուհ՝ թէ Յունաց
զօրութեան ապաւինած՝ միտքը դրեր է Սասան-
եան ցեղապետութիւնը տապալել՝ և Արշակունի
ցեղը վերահաստատել ի Պարսկաստան:

Արշակայ ժամանակ ալ հայր մարդպետը կը
նախասէ զԱրշակունիս որ երկրին հարստութիւնը
կանանցահանդերձ մարդոց (եկեղեցականաց)
տուեր են: Աւրիշ մարդպետ մը Արտագիրս ամ-
բոցը կը մտնէ գաղտնի՝ երբ Փառանձեմ տիկինը
հոն պաշարուած էր՝ և կը թշնամանէ Արշակու-
նիները որ Երկիրը կործանեցին: Նախարարները
ստահակ և սանձարձակ մարդիկ՝ միայն իրենց
շահը և հանգիստը կը խորհէին և պատրուակի

մը կսպասէին առ Շապուհ ապաստանելու։ Այս ամեն նշաններ կը ցուցնէին թէ նախարարներ մեծ խռովութիւն մը կը պատրաստէին։ Եւ ինչո՞ւ, Արշակայ թերութիւններէն զզուելով. ո՛չ երբէք, զի պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ՛ նախարարաց ամենամեծ մասը զեղծ, մոլի, ստորին մարդիկ էին՝ և թէ մեր մոլի կարծուած թագաւորները՝ Տիրան, Արշակ և Պապ մի՛ միայն նախարարաց վատութեան զոհ գացեր են։

Արդ այս դաւաճան մարդիկ պատանին Գնել իրենց նպատակին գործիք ընել ուզեցին։ Գնել՝ հակառակ հայրենեաց օրինաց՝ կը բնակի Այրարատ դաւառը։ Ապա կամուսնանայ Փառանձեմ անուն գեղանի ազնկան հետ, թագաւորապէս հարսանիք կ'ընէ, նախարարներուն մեծամեծ պարզեններ կ'ուտայ, նախարարներ իրենց որդիները անոր կը յանձնեն և մասնաւոր մտերմութեամբ կը կապուին անոր հետ։ Բոլոր այս նշանները բաւական էին Արշակայ նախանձը գրգռելու և իրաւացի կասկածներ զարթուցանելու. սակայն Արշակ բնաւ գիտողութիւն չ'ըներ այս մասին Գնելայ։

Վարդան Մամիկոնեան և Տիրիթ՝ Արշակայ միւս եղբօրորդին՝ որք կերելի թէ արքայի մտերիմներն էին՝ երկար ատեն կ'աշխատին համոզել զԱրշակ որ զԳնել մէջտեղէն վերցնէ, ապա թէ ոչ ինքն անոր զոհ սլտի երթայ։ Ըստ Բուզանդայ՝ Տիրիթ այս քսութիւնն անոր համար միայն

ըրաւ՝ որպէս զի սպաննել տայ զԳնել՝ և անոր
Փառանձեմ՝ կինը՝ որուն գեղեցկութիւնը հռչա-
կաւոր էր՝ իրեն կին առնոււ։ Արշակ վերջապէս
տեղի տալով այս երկու քսուներուն թախանձա-
նայ՝ զպատանին Գնել սպաննել կուտայ։ Սա-
կայն Գնել անմեղ էր և յանդէտս իրեն կ'ընծայ-
ուէին նմա արքայասպանութեան և դաւաճանու-
թեան խորհուրդներ։ Արշակ կիմանայ զայս՝ և
սպաննել կուտայ նաև զՏիրիթ Գնելի մահուան
գլխաւոր պատճառը՝ ու զՓառանձեմ՝ որուն աչք
դրած էր Տիրիթ՝ իրեն կին կ'առնու։ Ստոյգ է որ
Մեծն Ներսէս իմանալով թէ Արշակ հրամայած
է սպաննել զԳնել՝ վաղեց եկաւ առ Արշակ և
խնդրեց որ անսայ իրեն՝ և ինայէ իւր եղբորորդ-
ւոյն. բայց Արշակ երբ մի անգամ համոզուէր
բանի մը՝ այլևս անհնար էր գրեթէ զինքն ի
բաց դարձնել անկէ. ուստի քնանալ ձեացուց և
չլսել Մեծին Ներսիսի խնդիրքը, մինչև որ կա-
թողիկոսը իմանալով անբազգ պատանւոյն ողորմ
մահը՝ բարկութեամբ կը մեկնի արքայէն և կա-
թողիկոսական իշխանութենէն կը հրաժարի։

Այս է ահա Գնելի մահուան պատմութիւնը
որուն մէջ Արշակ և Գնել՝ երկուքն ալ նախարա-
րաց չար հնարից և պալատականաց խարէութեան
զոհ գացեր են։

Նւ սակայն ո՞ր մեծ արքայն ազատ մնացեր
է չարերու լարած որոգայթէն։ Ո՞ր իշխան իւր
գլխուն և թագին թշնամիներուն կամ այնպէս
կարծուածնէ շուն ներած է։

Նկեղեցին կը ասնէ զմեծն Կոստանդիանոս ըսելով.

«Մ'ի Կոստանդիանոս մեծ թագաւոր, վասն մեր բարեխօսեա առ թագաւորն երկնաւոր»։ Նւսակայն այն ձեռուքները՝ զորս Կոստանդիանոս յերկինս պիտի ամբառնայ բարեխօսելու վասն մեր՝ չաղախուած են արեամբ իւր Կրիստոս որդւոյն, իւր Պատուծա կայսրուհւոյն և Լիկինիոսի՝ երկոստասնամեայ անմեղ պատանեկին»։

Արշակայ չարութեանց մին ևս է նախարարաց կոտորումը։

Նախարարութիւնը որ Արեւելեան աւատական իշխանութիւնն էր՝ նոյնն չարիք գործեց յԱսիա, ինչ որ ըրաւ Արեւմտեան աւատականութիւնն յԵւրոպա, մինչև ինկաւ Լուի ԺՄ ի, թիւտորներու և անոնց ժամանակակից իշխանաց հարուածին ներքև։

Յարեմուտս աւատականութիւնը ծնած էր հին հասարակապետութեանց և մեծ կայսրութեանց աւերակներէն. իսկ յԱրեւելս նահապետական կազմութեան մնացորդն էր՝ որ մեծ տէրութեանց կազմակերպութենէն վերջն իսկ տեւեց մնաց շատ երկիրներու մէջ։

Յեզիպոսո՛ Մենէս, ի Պարսկաստան՝ Մեծն Կիւրոս նուաճեցին մանր մունր իշխանները և կառավարական զօրաւոր կեդրոնական իշխանութիւն մը հաստատեցին։ Նւ որովհետև կրօնք՝ ի սկզբանէ անտի ժողովրդոց վարչութեան գլխաւ-

ւոր մէկ տարրն եղած է՝ Արևելեան մեծ միապետներ կրօնական իշխանութիւնն ալ իրենց անձին վրայ միացուցին:

Ի Հայաստան՝ թէպէտ կար կեդրոնական զօրութիւն՝ սակայն այնչափ լաւ կազմակերպուած չէր. արքայն ոչ այլ ինչ էր՝ բայց միայն ուրիշ նախարար մը: Երկրին բոլոր հողերը բաժնուած էին նախարարաց և եկեղեցւոյ մէջ՝ ինչպէս էր միջին դարուն յԵւրոպա: Նախարարները ըստ կամս կուգային իրենց զօրքով միանալ արքայական բանակին՝ կամ հետտելով՝ իրենց բերդերը կը քաշուէին, երբեմն ալ դասալիք ըլլալով թշնամեաց ռազմերը զօրացնելու կերթային. մերթ առ նախանձու իրարու դէմ արիւննուշտ պատերազմներ մղելով երկիրը տակն ու վրայ կ'ընէին արհամարհելով արքային յարգը ու միջնորդութիւնը:

Ահա այս պատճառաւ Խոսրով Բ. ջնջեց երկու նախարարութիւններ:

«Եւ զայն ժամանակաւ յարեաւ խռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք և իշխանք երկու, գարստակաւք աշխարհաւստարք անգանէին ընդ միմեանս մեծաւ ռխութեամբ յարուցին կռիւ, և տային ընդ միմեանս մարտ պատերազմի առանց իրաւանց: Եւ պղտորէին զմեծ աշխարհն Հայոց իշխանն Մանաւազեան տոհմին, և միւս ևս նահապետն Որդունուոց տոհմին: Կըսուեցան ընդ միմեանս մեծաւ պատերազմաւ և

բաշում մարդկան լինէր ծախումն կոտորածոյ։ Ապա առաքեցին թագաւորն Խոսրով և մեծ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս զպատուական զմեծ եպիսկոպոսն Աղբիանոս ի մէջ նոցա, խոսել ի հաշտութիւն խաղաղութեան։ Երթեալ հասանէր ի մէջ նոցա երանելին Աղբիանոս, զնոսա ուղղել նուաճել՝ ընդ միմեանս հաշտեցուցանել։ Անարգեցին զնա, և ոչ լուան բարեխօսութեանն եկելոյն. անգոսնեցին զշղեղիսն (թագաւորը և կաթողիկոսը) և մեծաւ թշնամանօք արձակեցին զեպիսկոպոսն, եւ առնուին արեւելին զտունն արբունի։ Եւ զայրացեալք խտտութեամբ, հապճեպ տային ընդ միմեանս մարտ պատերազմի։ Ապա մեծ ցասմամբք և բաշում սրտմտութեամբք արձակեաց թագաւորն ի վերայ նոցա զՎաչէ որդի Արտաւազդայ, զնահապետ Մաղկունեան տոհմին՝ յազգէ սպարապետութեան Հայոց, զմեծ զօրավար զօրաց իւրոց, սատակել կորուսանել զազգն երկոսեան։ Ապա երթեալ հասանէր ի վերայ նոցա զօրավարն Վաչէ. հարկանէր վանէր զազգսն երկոսեան, և ոչ թողոյր զերկոցունց տոհմացն զորձ կորիւն և ոչ զմի. և ինքն գառնայր առ արքայն Խոսրով թագաւորն Հայոց, և առ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս՝։

Գարձեալ Խոսրով Բ. ի ժամանակ սպարսիկները կարչաւեն ի Հայաստան. Խոսրով անոնց

դէմ կը դրիէ զՌատաբէն՝ Բշնունեաց նահապետը: Անօրէն Ռատաբէն Պարսից կողմը կ'անցնի և քառասուն հազար հայեր կը կոտորէ ու կը պատրաստուի Պարսից հետ խաղալ Խոսրովի վրայ: Հազիւ ուրեմն Վաչէ կը հասնի կը յաղթէ Պարսից և բռնելով զՌատաբէն մատնիչը կը բերէ առ Խոսրով, որ կը հրամայէ զայն քարկոծել:

Ճշմտիւնը նա (Խոսրով) յայնմ գործ զնայրեօքն անկելովք էր՝, յանկարծակի գուշակ հասանէր առ Խոսրով ի Հէր և ի Զարաւանդ գաւառ, թէ պատրաստեալ են զօրք Պարսից գալ հասանել ի գործ պատերազմի ի վերայ քո: Ապա հրաման ետ արքայ Խոսրով Ռատաբայ նահապետի Բշնունեաց, գուգալ հանել յաշխարհէ աւելի քան զչափն. և զհամայ զօրսն մատենիկ զնդաւն ընդ առաջ նոցա խաղալ հասանել ի դիմի հարկանել, արդեւուլ զթշնամիսն: Ապա Ռատաբէն երթայր ընդ առաջ զօրացն Պարսից բազմութեամբ զօրօքն Հայոց: Իբրև հասանէր Ռատաբէն, խորհուրդ մխարսնուքեան դնէր ընդ իշխանսն զօրացն Պարսից. կսկեցար մատնել ի ձեռս անցա զարխայն Հայոց զհերն իւր. գարան հրամայեաց գործել թշնամեացն ի վերայ իւրոց զօրացն: Յանկարծ յեղակարծումն տարակարծի՝ քառասուն հազար զօրսն Հայոց միանգամայն

(*) Խոսրով կազմեաց անսառ մը սնկիլ տուալ գառնի բերդէն մինչեւ ի Գուրն:

կոտորէին, և այլ զօրքն փախստական լինէին. և Դատարէն չարագործ առնոյր զզօրսն Պարսից, և կամէր անկանել ի վերայ թագաւորին Հայոց: Ապա փախստականք զօրացն վաղ հասանէին ի բանակ արքային Հայոց, գոյժ առնել զանհնարին կործանումն իրաց եղելոց, զչարագործութիւն մատնութեան անօրէն Դատարենայ:»

«Ապա անգանէր թաւալէր խնդրէր յՍտուծոյ բազում պաղատանօք և ուժգին արտասուօք թագաւորն Հայոց Խոսրով, հանդերձ Վրթանաւքահանայապետիւն: Եւ յետ այսորիկ աճապարէր կուտէր զօրսն առ ինքն իբրև երեսուն հազար, հանդերձ զօրավարան Վաչէիւ. գայր հասանէր ընդ առաջ նոցա, ամենայն աւագախումբ մեծամեծ նախարարօք իւրովք: Եւ զիպեցան միմեանց առ ավին ծովուն Բզնունեաց, յԱռեսան աւանի, ի ձկնատեսանսն արքունի ի վերայ գետակին: Եւ տեսին զօրսն Պարսից, զի ոչ գոյր թիւ բազմութեանն, զի էին իբրև զաստեղս երկնից, ե իբրև զաւաշ առ ավին ծովու. զի եկեալ էին անթիւ փղօք և անչափ զօրօք: Եւ սոքա հասին անկան ի վերայ բանակին, յուսացեալք առ Աստուած. հարին, սատակեցին, կոտորեցին, և ոչ թողին ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ թափէին աւար բազում, և զփիզսն և զամենայն ոյժ զօրութեան նոցա: Չերբակալ արարեալ զԴատարէնն Վաչէ սպարապետն և քաջ Վահան Ամատունի, ածէին զնա առաջի մեծի թագաւորին Խոսրովու, և

քարկոծ առնէին զնա քարամբ իբրև զայր, որ աշխարհի և դնդի և զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ: Եւ զազդ նորա և զկին և զորդիս գտանէր յամբոցի անդ իշխանին Ընչտունեաց յանուանեալն յԱղթամար կղզւոջ. ի նաւ ելեալ Վաչէ սպարապետն, անցեալ ի կղզին՝ առ հասարակ ոչ զէդ թողոյր և ոչ զարու: Եւ այսպէս բարձաւ ազգատոհմ նախարարութեանն այնորիկ եւ զՏուն ևնցա յարժունիս կաշան:

«Բայց յետ այտորիկ ոչ գաղարէին Պարսք ի տալ պատերազմ ընդ Խոսրովու արքային. և նա դնէր օրէնս, զի մեծամեծ աւագանին, նախարարքն աշխարհակալքն աշխարհատեարքն՝ որ էին քիւրաւորքն եւ հազարաւորքն, կայցեն առ արքային, և ընդ նմա չրջեսցին, և մի ոք երթիցէ ի նոցանէ ընդ զօրս արքունի: Զի երկնցիւր ևս յերկնսքեկն ևնցա, զի գուցե զնոյն գործ Գասաքեկս զործիցեն, եւ ապսաւք շինիցին ի նմանէ: Բայց վստահ լինէր ի ծերունին Վաչէ, ի բուն սպարապետն ի զօրավարն Հայոց մեծաց, և ի քաջ Վահան յԱմատունի: Փռմարէր զօրսն ամենայն տանցն աւագանւոյն ընդ զօրսն արքունի, և տայր զգումարտակն ամենայն ի ձեռս նոցա. և հանապազ կային ի քաջութեան ի մարտ պատերազմի ի սահմանս Պարսից. և ոչ տային անխրտիր արշաւել աւերել զերկիրն Հայոց, և ոչ նայել»:

(*) Բուզ. Գ. գլ. Բ:

Ահա մեր նախարարութեանց ճշգրիտ պատմութիւնը՝ որ լիովին կ'արդարացնէ Տիրանայ, Արշակայ և Պապի նպատակը՝ որ էր ընա՛ծին՝ ընել այս վտանգաւոր դասակարգը. սակայն խիտ դժուարին գործ էր այս, զի քիւրաւոր, հագարաւոր էին:

Ճեւ այլ յայսմ ազգաց և ի խոնարհ՝ որ գործակալս անունն բարձիւք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին. թող զնահապետս մեծամեծս և զտանուտեարս՝ որք գործակալք միայն էին, ինն հարիւր բարձ՝ որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց. թող զտանկայս գործակալութեանն սպասու՞ն:

Այսչափ առանձնաշնորհեալ իշխաններու, բարձերու մէջ արքայն շատ անկախ և ապահով վիճակ չունէր. արքայական իշխանութիւնը անդամատեալ յօշոտեալ մարմին մ'էր, պատրաստ որս Պարսիկ կամ ուրիշ պետութեան:

Խոսքով Բ. ալ երեք նախարարութիւններ ջնջեց, ի՞նչու ուրեմն Բուզանդ և Խորենացի զնա չեն պարտաւեր: Բուզանդ աւելի յառաջ երթալով՝ քաջ արանց աշխարհաշէնն Խոսրով կ'անուանէ զնա, որ միայն կազնեաց անտառք տնկեց՝ մինչդեռ Արշակ և Պապ՝ շարունակ կը նախատուին կանարգութիւն հակառակ իրենց կա-

(*) Բուզ. Գ. 91. Բ:

տարած մեծագործութեանց։ Այս հարցման պատասխանը պարզ է։ Արշակ, Պապ եւ նոյն իսկ Վարսազդաս կառավարել ուզեցին անկախ. ա՛յս է ահա իրենց ամենամեծ յանցանքը։

Արշակ կոտորած նախարարաց ինչքը յարքունիս գրաւեց. Արշարունեաց գաւառը՝ որ Կամսարականաց ստացուածն էր՝ միացուց արքունի կալուածոց հետ և հոն Արտազերս անուն անառիկ բերդը շինել տալով՝ բոլոր գաւառը բերդի ուտեստի համբարանոց սահմանեց։

Այս Արտազերս բերդը տասնըչորս ամսու չափ իւր դիմաց գամեց յուսահատ՝ Պարսիկ մեծ զօրաբանակ մը։ Աստի կերեւի որ Արշակ ռազմագիտական մեծ տաղանդ ունէր, և միայն հայրենեաց օգտին համար կրնէր այս բարենորոգումները ու ոչ թէ ազահութեան համար ինչպէս կրսէ Խորենացին։ Մերունի պատմիչը Բուզանդէն բոլորովին տարբեր կը պատմէ նախարարաց կոտորումը յԱրշակայ և Արտազերս ամրոցին շինութիւնը։

«Ի հեռանալ Մեծին Ներսիսի՝ ստեաց Արշակ ամենայն ուխտին զոր եղ ընդ նախարարսն, և խնդրեաց զքէն ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու։ Եւ կոտորեաց զբազումս ի նախարարացն, մանաւանդ զազգս Կամսարականաց բառնայր ի միջոյ, չարակնելով ազահեալ յամուրն Արտազերս և ի քաղաք ոստանի նոցա Երուանդաշատ։ Եւ կոչեալ առ ինքն ի լքեալ արքունիսն Արմա-

վեր իբր զազգական իւր՝ ի պատճառս պատուոյ մեծարանաց, միահաղոյն զարս և զկանայս հանդերձ մանկամբ հրամայեաց կոտորել: Եւ ոչ ոք ի նոցանէ ապրեցաւ, բայց Սպանդարատ որդի Արշաւրի. որ լուեալ զբօթն, հանդերձ որդւովքն Շաւարշաւ և Գազաւոնիւ և բոլոր ընտանեօք գնաց փախստական ի Յոյնս՝:

Խորենացոյ գրածէն կը տեսնուի որ Մեծն Ներսէս նախարարաց կոտորման միջոցին կաթողիկոս էր՝ և ի Բիւնզանդիոն կը գտնուէր. ափկա պատմական վրիպակ մ'է: Ըստ Բուզանդայ Մեծն Ներսէս այս ատեն կաթողիկոսութենէ հրաժարած էր. զի Գնելի սպանման օրէն մինչև Արշակայ անկումը Մեծն Ներսէս այլևս գործ չունեցաւ. Արշակայ հետ Գարձեալ Բուզանդէն կիմանամք որ Արշակ ինքն կը շինէ Արտագերս ամբողջ և ոչ թէ անոր վրայ չարակնելով ջնջել կուտայ Կամսարականաց ցեղը. նոյնպէս Սպանդարատ Բուզանդայ մէջ մանկիկ է՝ Խորենացոյ մէջ՝ ընտանեաց և զարակներու տէր:

Բայց թէ ինչո՞ւ մենք աւելի հակամէտ ենք սովորաբար Բուզանդ ընտրելու քան Խորենացին. զի Բուզանդայ բոլոր պատմական տեսութիւնները զտուելով իրենց աւելորդաբանութիւններէն՝ կէտ առ կէտ կը միաբանին տիեզերական պատմութեան հետ:

(*) Խոր. Գ. ԼԱ:

«Այլ ահա ի ժամանակին՝ յորժամ մերժեցաւ յարժանեակաւ քանակեմ սուրբ եպիսկոպոսապետն Ներսէս, և ոչ ոք գոյր ընդդիմացեալ թագաւորին՝ որ տայր նմա զյանդիմանութեան զխրատն, այնուհետև ըստ կամաց շարութեանն իւրոյ գնացեալ լինէր նա. և զբազումս ի նախարարացն կոտորեաց, զբազումս ազգատ արարեալ անճիտեաց, և զբազմաց տունս հատանէր յարքունիս: Բայց զտոհմս Կամսարականացն՝ որ էին գաւառաց տեարք, Շիրակայ և Արշարունեաց, ազգատ առնէր, և զգաւառսն ունէր յոտանս:

«Բայց յազգէն յայնմանէ մանկիկ մի փոքրիկ, անուն Սպանդարտս, թագուցեալ ապրեցուցանէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Վասակ, որ յետոյ լինէր ժառանգ աշխարհին: Թագաւորն Արշակ հրամանս տայր՝ յԱրշարունեաց գաւառիկ շիկեղ իւր քերդ մի աւուր, Արսագերս անունն»:

Բայց պիտի առարկուի թէ՛ այս սպանութիւնները պարտաւելի չէ՞ին, մարգասիրական զգացման հակառակ չէ՞ին: Առ այս կը պատասխանենք թէ՛ հին ժամանակ այս կերպ սպանութիւններ քաղաքական օրինաց և արքային իրաւանց կարգն անցած էին՝ և Արշակ ինքնահնար նոր օրինակ բան մը չէր ընել: Աւա՛ղ որ Արշակ չկրցաւ ազգին մարմնոյն այս քաղցկեղը՝ նախարարութիւնները իսպառ բառնալ ի միջոյ:

Արշակայ յիշատակին դէմ եղած սոսկալի անարգանաց մին ևս հայրասպանութեան զրպարտութիւնն է: Խորենացին կը գրէ թէ՛ Արշակ չգիմանալով իւր հօր յանդիմանութեան՝ Գնելի սպանման համար՝ զայն խեղդեւ տուաւ գաղտնի:

Բուզանդ՝ որ բնաւ առիթ չփախցնէր մեր արքայից՝ մանաւանդ Տիրանայ, Արշակայ և Պապայ ամենափոքր թերութիւնները ծաղրելի առասպելարանութեամբք մեծցնելով պատմելու՝ քառ մը իսկ չը գրէր այս հայրասպանութեան ահաւոր սփռին վրայ: Մեծն Ներսէս և իւր փոխանորդը՝ Խաղ՝ միշտ կը յանդիմանէին կը կշտաւրէն զԱրշակ՝ բայց բնաւ չեն յիշեցնէր նմա հայրասպանութիւնը:

Աւատի՞ կանուռ ուրեմն Խորենացին այս զրպարտութիւնը: Խեղքի դէմ չէ՞ կարծել՝ որ Արշակ սպաննել տայ իւր կոյր ծերունի հայրը՝ վասնզի սա յանդիմանեց զինքն՝ և խնայէ Մեծն Ներսիսի և Խաղ եպիսկոպոսին՝ որ ամեն օր չարաչար կը կշտամբէին զնա: Կրնա՞յ կարծուիլ որ Արշակ առ երկիւզի չփնասեց այդ բարձրատիրձան եկեղեցականաց. բայց ահա Տիրան՝ որ Արշակայ չափ ազգեցութիւն չունէր ազգին վրայ՝ գանաւ կոծութեամբ սպաննեց կրտսն՝ զՅուսիկ կաթողիկոսը՝ զի սա նախատեր էր զարքայն:

9. Արշակ Մեծին Ներսիսի հրաժարումէն վերջ՝ կաթողիկոս դրաւ Չոնակ անունով զգօն

անձր՝ առանց ըստ սովորութեան ձեռնադրել
տալու Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէն: Այսպէս
Հայոց կաթողիկոսութիւնը՝ որ ցայն վայր Յու-
նաց պատրիարքութեան մ'արբանեակն էր՝ ան-
կախ եղաւ:

Թէ ի՛նչ մեծ բարիք էր այս մեր ազգին՝
հարկ չէ ըսել: Բաւ է միայն գիտնալ թէ մեր
քաղաքական անկախութեան անկմանէն ի վեր՝
եկեղեցւոյ անկախութիւնն է որ պահպանած է
մեր ազգը: Այս միակ գործքը բաւական է ան-
մահացնելու զԱրշակ:

Խորենացին ազգային պատմիչ ըլլալով հան-
դերձ՝ ի վեր չէ հանած այս մեծ գէպքը, ան-
շուշտ մէկ կողմէն Յոյները՝ որոց գիւրազգացու-
թիւնը միշտ կը գգուէ՝ չզայրացնելու՝ և միւս
կողմէն՝ իւր պաշտպան և վարդապետ Մեծն Սա-
հակ՝ Մեծին Ներսիսի որդին՝ չվշտացնելու հա-
մար: Եւ սակայն բոլորովին լռութեամբ անցնելն
այսչափ կարևորագոյն եղէլութեան մը վրայ՝
մեծ պատմագրի մը պարտաւորութեանց հակա-
ռակ է:

«Այլ սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս այլ ոչ ևս
յաւել տեսանել զերեսս թագաւորին Արշակայ
մինչև յօրն նորին կորստեան. այլ փոխանակ
Ներսիսի զՉունակ ոմն անուն, և կացուցին փո-
խանակ նորա գլուխ քրիստոնէութեանն. և էր
ստրուկ ի ստրկաց արքունի: Ապա հրաման տայր
թագաւորն՝ կոչել զամենայն եպիսկոպոսս Հա-

յոց աշխարհին, զի եկեացեն ձեռնադրեացեն
զՉունակն ի կաթողիկոսութեան Հայոց: Եւ ոչ
մի ոք ոչ հաւանեաց գալ. բայց միայն Ազնեաց
և Կորդուաց եպիսկոպոսք եկին, և զՉունակն
ձեռնադրեցին կաթողիկոսութիւն ըստ հրամանի
Թագաւորին: Եւ էր Չոնակն այր զգօն, և ոչ
ինչ ունէր լեզու յանդիմանութեան կամ խրա-
տու, այլ հաւանեալ էր Թագաւորին զինչ և նա
գործիցէ»:

10. Արշակ Թէպէտ ներքին խռովութեան
տարրերը նուաճեց՝ սակայն արտաքուստ փափուկ
վիճակի մէջ կը գտնուէր: Հռովմէական կայսերք
և բանակներ կը մաշէին՝ իսկ Շապուհ իւր խոր
ծերութենէն նոր զօրութիւն քաղէլով կարծես
կը մանկանար: Արևելից և Արևմտից հսկայնե-
րուն աւանդական պայքարը կը շարունակէր ևս
քան զևս կատաղարար:

Խնդիր է Թէ Արշակ այս պատերազմաց ա-
տեն միշտ Հռովմայեցւոց գաշնակից մնաց՝ Թէ
իրաւամբ կասկածելով անոնց անհաւատարմու-
թենէն՝ չէզոք կեցաւ՝ կամ երբեմն իսկ ձեռնաու-
գտնուեցաւ Շապհոյ:

Ամիանոս՝ ժամանակակից Լատին պատմիչը՝
զԱրշակ միշտ նիզակակից Հռովմայեցւոց և Պար-
սից Թշնամի կը դնէ. իսկ Բուզանդ կը պատմէ

(*) Բուզ. դպր. Գ. գլ. ԺԵ:

Թէ Արշակ՝ տեսնելով որ պատերազմ՝ կը սաստ-
կանայ ընդ Հռովմայեցիս և ընդ Պարսիկս՝ հպար-
տանալով իւր զօրութեան վրայ՝ չէզոք կեցաւ ի
սկզբան՝ դիտելու համար թէ երկու հակառա-
կորդներէն ո՞րը պիտի խնդրէ իւր օգնութիւնը,
Թէ՛ Արշակ կը փափաքէր օգնել Յունաց՝ իսկ
անոնք՝ զիեկք չկոչեցին եւ իրեն պատիւ չբրին։
Ապա ըստ խնդրանաց Շապհոյ ձեռնտու եղաւ
անգամ մ'անոր՝ և Յունաց զօրքը սրէ անցուց։
Շապուհ ուղեց զայն վարձատրելու համար իւր
գուետրն սալ նմա կնութեան՝ և յախտենական
բարեկամութեան դաշինք հաստատել երկուց
երկրաց մէջ։ Ասկէ առաջ Շապու անգամ մ'ալ
ի Պարսկաստան հրաւիրեց զԱրշակ, մեծ փառօք
պատուեց զնա՝ և խնդրեց որ Յոյներէն զատուի՝
ու իրեն հետ բարեկամանայ։

Արշակ երկու անգամուն ալ խօսք տուաւ,
բայց մի անգամ Վասակ սպարապետին և Փա-
ռանձեմայ, իսկ երկրորդ անգամ Անգոլիայ
Միւնուոյն՝ Փառանձեմայ հօր գաւով ստեց Շապհոյ
սիրոյն, փախաւ անոր քովէն, և այսպէս յուղե-
ցաւ Երեսնամեայ՝ պատերազմն ընդ մէջ իւր և
ընդ մէջ Շապհոյ, որ և վերջացաւ մեր նախա-
բարաց մատնութեամբ և Արշակայ անկմամբ։

Բուզանդայ այսչափ մանրամասն պարաւ-

(*) Այս երեսնամեայ բուսականն ճիշտ չեղելիք, զի
Արշակ ընդամեն հազիւ 19 տարի քաղաւորած է։

գայներով յառաջ բերած վերոյգրեալ իրողութիւնները բոլորովին մտացածին չեն կրնար ըլլալ: Հաւանականն ա՛յս է որ՝ Արշակ նախ փափաքէր է Պարսից գաշնակցիլ, բայց ապա տեղի տուած է եկեղեցականութեան և ազգին մեծամեծաց՝ որ Յունաց կուսակից էին:

«Յայնմ ժամանակի կոչէր առ ինքն Շապուհ արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց զԱրշակ, և մեծարեցաւ ի նմանէ բազում պատուով և մեծաւ փառօք, բազում գանձու ոսկւով և արծաթով ամենայն մեծութեամբ թագաւորութեանն: Եւ իբրև զեզրայր որպէս զորդի գրգեալ եղև ի նմանէ և երկրորդական զմեծ տունն տայր նմա յԱտրպատական աշխարհին, և ի միասին ի միում տախտի գահուն ի ժամ ուրախութեանն բազմէին, զմիագոյն զմիանշան զհամահանդերձ զարդու: Եւ զմիօրինակ զթագն օր ըստ օրէին քեան և նմա թագաւորն Պարսից զարդ պատրասէր. զոյգ երկօքին ի միասին որպէս զեզրարս հարազատս անբաժինս յղիացեալք էին ի միում ուրախութեան, և յանպատում ուրախութեան ուրախ լինէին:

«Ապա եղև դէպ օր մի յաւուրց, եկն եմուս թագաւորն Հայոց Արշակ շրջել զասպատանաւ միով զարքային Պարսից. իսկ ախոռապեան արքային Պարսից նստէր ի ներքս ի տան ասպատանին: Իբրև տեսանէր զթագաւորն, ոչինչ առ ըսև կալեալ մեծարեաց զնա, և ոչինչ շուքս

դնէր նմա. այլ և անարգանս ևս դնէր թշնամանաց, ասելով ի պարսկերէն լեզու՝ թէ այժից Հայոց արքայ եկ նիստ ի խրճան խոտոյ ի վերայ: Զոր բանս իբրև լսէր սպարապետն զօրավարն Հայոց մեծաց, որում Վասակն կոչէր, ի Մամիկոնեան տոհմէն, մեծաւ բարկութեամբ և բազում սրտմտութեամբ բարկանայր. ի վեր առեալ զսուսերն, զոր ընդ մէջն ունէր, հարեալ անդէն ի տեղւոյն զախոռապետն արքային Պարսից գլխատէր ի ներքս յասպատանի անդ: Զի ոչ կարաց լսել և ժոյժ ունել զիւրոյ թագաւորին զանարգանս. զիւր մահն առաջի եղեալ լաւ հաշուէր բազում անգամ, քան զտեառն իւրոյ լսել զվատթարութեան թշնամանս: Իբրև ի Պարսից աշխարհի էին, յայլոց ի տեղի և ի նոցուն հրապարակի աներկիւղ և անկասկած յանկարծօրէն զայսպիսի զգործ կարաց գործել: Իսկ թագաւորն Պարսից յորժամ զայս լսէր, բազում շնորհ ունէր զօրավարին Վասակայ, ընդ քաջասրտութեանն զարմացեալ և ընդ բազում աներկիւղութիւնն: Եւ բազում պարգևաց և պատուոյ արժանի առնէր, զքաջութիւն և զտիրասիրութիւնն գովեալ: Վասն այնր իրաց մեծաւ սիրով սիրէր զնա և ըստ արժանի իւրում պատուէր զնա. մեծարէր զամենայն աւուրս հաշտութեան և խաղաղութեանն, որ ի մէջ նոցա էր:

«Ապա մինչ գեռ անդէն ևս էր արքայն Հա-

յոց առ արքային Պարսից, և մեծ սէր էր ի մէջ նոցա և մեծ խաղաղութիւն, երկնչելով երկեալ թագաւորն Պարսից Շապուհ, եթէ գուցէ ստեցէ սիրոյն նորա Արշակ արքայ Հայոց, և լիցի միաբան ընդ կայսերն Յունաց, և կամ կողաքակ ինչ լիցի ի նմանէ: Եւ ոչ հաւատայր նմա, թէ պահեցէ առ նա զմտերմութիւն սիրոյն, և կացցէ յուխտին միաբանութեան ընդ նմա: Վասն այսորիկ երգումն պահանջէր ի նմանէն, մինչև կարի ստիպեալ բռնադատեաց զնա. հաւանեաց, ասէ և երգուիր ինձ յօրէնս քո, զի մի՛ ստեցես ինձ: Իսկ իւրև կարի բռնադատեցաւ և ի նեղ անգաւ և շտապեալ տագնապեցաւ, ետուն հրաման ածել զերիցունս եկեղեցւոյն Տիսպոնի քաղաքի, որում անուն գլխաւորին Մարի. և բերին զաւետարանն սուրբ և տայր երգումն արքայն Պարսից Շապուհ արքային Հայոց Արշակայ՝ երգնուլ յաստուածեան աւետարանն, զի այլ մի՛ ևս ստեցէ նմա. այլ կացցէ յուխտի նորա, և պահեցէ զգաշինս նորա: Եւ վասն զի պատգամաւոր իրացս այսոցիկ էր տանուտէրն նահապեան Մամիկոնեան տոհմին երէց եղբայր Վասակայ սպարապետին, որում անուն Վարդան կոչէր, մեծապէս արքայ Շապուհ յակն աւեալ սիրէր զնա: Իսկ իւր եղբայրն Վասակ զօրավարն Հայոց նախանձ բերէր ընդ երիցու եղբօրն իւրում ընդ Վարդանայ: Կամեցաւ խանգար առնել ի մէջ Արշակայ թագաւորին Հայոց, և փախչել:

այլ ասէր Շապուհ. Թէ ձեր սրտի մտօք էր տուեալ զերդումն, զիա՞րդ կարէր ընդ հաւանութեան ելանել երգմանցն և կամ փախչել: Այլ, ասէ, զիտեմ զի կախարդութեամբ խարեցէք զիս. և որ ունի զօրէնսն ձեր*, զնա սիրեցէք և նենդութեամբ նմա խորհրդակից եղեալ, յինէն փախուցէք: Եւ կամիք դուք զատերութիւն Արշակունեաց** ի վերայ ձեր, և զնոյն խնդրէք:

Եւ երգնու Շապուհ արքայ յարեգակն և ի ջուր և ի կրակ, եթէ ոչ միում մարդոյ, որ յայդմ օրէնս քրիստոնէութեան է, ոչ տամ ապրել. և հրաման տայր զամենեւեան տանել սպանանել: Եւ տանէին զգլխաւորն նոցա զՄարի երէց, և զայլ երիցունսն և զսարկաւազունսն, աւելի քան զելթանասուն այր. ի մի դուր զամենեւեան զնոսա փողոտէին: Եւ զաւետարանս սուրբ՝ յոր երդուաւ թագաւորն Արշակ՝ կապէր պատէր երկաթի սարեօք, և իւրով մատանեալ կնքեալ ի գանձատան հրամայէր. և տայր հրամանս պահել զգուշութեամբ:

Թսկ Վարդանն, Մամիկոնեան տոհմին տանուտէրն, գայր հասանէր հրեշտակութեամբ յարքայէն Պարսից առ արքայն Հայոց Արշակ. և մատուցանէր զհրովարտակն առաջի նորա: Եւ պատմէր նմա ի նմանէ բանս խաղաղութեան և

(*) Յաւանց կայսր:

(**) Տես երես 58:

զհաշտութեան, և զերդմանցն հաստատութիւնս
Եւ տայր պատգամ, թէ որ ինչ եղևն, այն ահա
թողեալ լիցի վնասն. բայց դու յայսմհետէ կաց
յուխտին բանի, և մի անցանէր ըստ բան երդ-
մանցն քում օրինաց՝ յոր երդուար: Ապա թէ ոչ
դու գիտես, և քո օրէնքն որում ստեսնս Իսկ
Արշակ թագաւորն սիրով ունէր և սիրով լսէր
պատգամին և հաւանէր զասացելոցն: Եւ խա-
զազութեամբ արձակէր զմեծ նահապետն ի տուն
իւր, զի երթիցէ հանդիցէ յաշխատութենէն յեր-
կայն ճանապարհէն. և գնաց:

Եւ յորժամ եկն նահապետն Վարդան առ
Արշակ, ոչ գիպեցաւ անդ կրօնք եղբայր նորին
Վասակ առ արքայի: Ապա յետ այսորիկ եկն
Վասակն, և գրգռէր զթագաւորն ընդ իւրում
եղբօրն երիցու, ասելով՝ թէ Վարդան է որ
մասնէ զքեզ թագաւորին Պարսից, և կամի կո-
րուսանել զքեզ. եթէ ոչ աճապարեացես վաղա-
գոյն սպանցես զնա, դու կորնչիս և աշխարհս
հայոց: Ապա և կին թագաւորին ևս գրգռէր
զթագաւորն սովին բանիւք, և զբանս զօրովա-
րին Վասակայ հաւատարիմ աւնէր նմա: Վասն
զի ունէր նա զոխան զայն ընդ Վարդանայ, զի
նենգութեամբ և զաւով և մեծաւ երդմամբ սա
այս Վարդան կոչեաց զՔնեւն զայր նորա. յոր-
ժամ սպանանէր զնա թագաւորն Արշակ: Իսկ
կինն զնոյն ոխութիւնս պահէր նմա, վասն այնո-
րիկ աւելի ևս գրգռէր կինն թագաւորին ի վե-

րայ նորա. մինչ զի և զօր գումարեցին ի վերայ Վարդանայ, զի երթեալք սպանցեն զնա. նա և ինքն իսկ իւր եղբայր Վասակ երթայր ի վերայ նորա:

Ապա երթեալ գտանէին զնա յիւրում գաւառին ի Տայօ, յիւր ամուր բերդին՝ որում առնուն էրախանի կոչիւ Իբրե տեսին զգունդն թէ Վասակ է, ոչ ինչ երկեան և ոչ զգուշացան կամ կասկածեցին. համարեցան զզօրն եղբօրն՝ թէ խաղաղութիւն է եկն նորա, մինչ իջին առ խորանին դուրս, զի էր հարեալ զխորանն ի ձոր յունջ բերդին: Եւ մարդիկ զօրացն Վասակայ էին առ մենեքեան ի ծածուկ վառեալք և ի վերայ ագուցեալք հանդերձ: Եւ մինչ դեռ նա լուանայր գլուխ իւր մերկանդամ, հասանէին սուսերօք բազում մարդիկ և խոցոտէին զնա մինչ դեռ նա կայր խոնարհեալ՝ զի արկցեն ջուր ի վերայ նորա: Եւ ոչ ոք տայր ժամանել յառնել զի անդէն ի կողի սպանանէին զնա:

Եւ կինն նորա յղի էր, և հասեալ էին աւուրք ծննդեան իւրոյ: Մինչ դեռ ի վեր ի բերդին նստէր ի գահոյս իւրում, եղև գոյժ սաստիկ. իսկ նա իբրև զձայն գուժոյն լսէր, վազէր ի գահոյից անտի: Եւ ընդ վազելն ծնանէր զմանուկն: Եւ կոչէին զանուն մանկանն յանուն հօր իւրոյ Վարդան:

«Այլ զառաջինն իբրև փախեալ թագաւորն Արշակ յարքայէն Շապուհ, և անարգեաց զնա

յեա երգմանցն իւրոյ, զառաջինն ճապուհ ար-
քայն Պարսից ոչ ինչ խստութեամբ շանացաւ ընդ
նմա. վասն զի մարտ դեռ բազում սաստկացեալ
էր ի մէջ իւր և ի մէջ թագաւորին Յունաց: Եւ
իրբև հազարան զհազարաւ լինել պատերազմ,
իսկ թագաւորն Հայոց Արշակ զառաջինն ընդ
միտս իւր մեծամտեալ էր, և նայէր տեսանել
թէ ո՛վ ի նոցանէն կոչեացէ զնա ի թիկունս օգ-
նականութեան յազազս գործոյ պատերազմին:
Ակն ունէր, երթալ կամելով յօժարութեամբ ի
թիկունս կայսերն Յունաց. իսկ նոքա ոչ կոչեցին
զնա, և ոչ շուք ինչ եղին նմա և ոչ մեծարանս:

Իսկ թագաւորն Պարսից ճապուհ յղէր առ
նա հրեշտակս խազազութեան. յուշ առնէր նմա
զառաջին երգումն, ասելով՝ եթէ կամ լիցի եղ-
բօր զի եկեացես օգնեացես ի պատերազմս, զի
ի թիկունս հասցես քո գեղաւդ: Ատէ. թէ դու ի
մեր կոյս լինիս, գիտեմք զի մեր լինելոց է
յաղթութիւնն: Ապա յորժամ զայս լսէր Արշակ
արքայ Հայոց, մեծաւ ուրախութեամբ կամեցաւ
երթալ ի թիկունս օգնականութեան, զօրավիգն
լինել ճապուհոյ թագաւորին Պարսից: Ապա տայր
հրաման թագաւորն Արշակ վասակայ իւրում
սպարապետին, գունդ գումարել, զօրս պատ-
րաստել: Եւ նա վազվազակի կատարէր զհրա-
մանս թագաւորին. չորեք հարիւր հազար զօր՝

(*) Բուզանդայ պատմութեան մէջ գտնուած գին-

կուռ վառեալք, որ ընտիրք և պատերազմազք էին, լի արութեամբ արուեստաց հաստակութեանն: Նիզակաւորք, սուսերաւորք, ալեղնաւորք անվրէպք կորովիք, վաղրաւորք, սակրաւորք, որք ոչ գիտէին զերկիւղ զանգիտելոյ յարանց յախոյանց. համակ հեծելազօրք զհասաւոր պատէնագէնք, սաղաւարտաւորք, գրօշաւորք, կազմ նշանաւորք բազմաձայն փողարօքն:

Քաղայ գնաց թագաւորն Արշակ բազմակոյտ նախարարօքն, չուեաց ընդ Աղձնիս ընդ իւր իշխանութիւնն. չողաւ թափեցաւ յերկիրն Արուայաստանի գէմ յանգիման Մծընացոց քաղաքին, որ էրն տեղի ճակատուն պատերազմին: Ապա երթեալ տեսանէին զժամագիր արարեալ միեանց վասն իրաց պատերազմին կողմանցն երկրցունց: Իսկ զօրքն Յունաց հասնալք, բաձեալք բանակեալք էին իբրև զաւազ առ ասին ծովու բազմութեամբք: Իսկ զօրքն Պարսից չուէին՝ հասեալ ի ժամագիր տեղի պատերազմին: Իսկ զօրքն արքային Հայոց կանուխ քան զՊարսսրն ի տեղի ճակատուն հասանէին, և զտեղի առեալ կային: Ապա տապել սկսան զօրքն Հայոց ընդ իւրեանց նիստ խափանածոյն. և ոչ առնուին

ուորական զօրքեանց բանակուրիւնը կարի յոյժ չափազանցուած է, Հայաստան երբէք չէ կրցած այս աստիճան մեծ բանակներ գումարել:

(*) Աւելի ճիշդ կրլլար՝ յերկին:

յանձն մնալ կամ անսալ զօրացն Պարսից, այլ կա՛նէցան յարձակել դիմել հասանել ի վերայ թագաւորին Յունաց ինքեանք առանց Պարսից զօրացն, անձամբք վճարել զգործ պատերազմին։ Եւ այր ամենայն զօրացն Հայոց ինքնակամք իւրաքանչիւր արձակ արձակ խաղային. Եւ առաւել զօրավարն նոցին Վասակ քան զամենայն զօրսն ելել առնէր, կապակոտոր լինէր, չմընայր հաւանութեան մինչև զօրքն Պարսից եկեացեն, այլ զի միայն ինքեամբք վճարեցեն զգործ պատերազմին։

Ապա միահամուռ զօրքն Հայոց անկանէին առաջի և խնդրէին յիւրեանց թագաւորէն Արշակայ, զի մի պահեցէ զնոսա մինչև եկեացէ արքայն Պարսից Շապուհ. այլ վասն որոյ իրիք եկեալ իցեն, վազազոյն նոցա զպատերազմ առ յանդիման արարեալ համարձակեցէ յարձակել քան զանսալն յօտար աշխարհին. առաւել մղձկէին, զի լաւ հաշուէին զմեռանելն առաւել քան զյամելն յօտար աշխարհին։ Ապա թոյլ տայր նոցա թագաւորն Արշակ, և յանդիմանէր նոցա զգործ պատերազմին։ Ապա կարդէր կազմէր պատրաստէր զամենայն զօրսն Հայոց Վասակ զօրավարն սպարապետն Հայոց մեծաց։ Վարէր զինէր ժամակալ լինէր Վասակ. հանդերձ ամենայն պատերազմող զօրքն Այրայրատեան գընդաւն ելանէր անկանէր ի վերայ բանակին։ Առ հասարակ ընդ սուր հանեալ կոտորէին, այնպէս

զի ոչ ապրեցուցանէին ի նոցանէ և ոչ զմի: Եւ առնուին զկապուտ զաւար յունական զօրացն, զի ոչ գոյր չափ կամ թիւ որչափ լցան դանձօք և անհամար կարասեաւ մեծաւ աւարացն յըզփացան:

Եւ յեա այսորիկ զտեղի ունէր արքայն Հայոց հանդերձ իւրովք զօրօքն, մինչև գայր հասանէր Շապուհ արքայն Պարսից ամենայն անթիւ և անչափ զօրօքն Պարսից: Իբրև եկն ետես զշաջու թիւն գործոյն Հայաստան զօրացն, զի զճակատ մղեալ, զպատերազմ յարդարեալ. զյաղթութիւն կազմեալ և զգործ վճարեալ, կայր զարմացեալ մեծապէս, և պատուէր զԱրշակ արքայ Հայոց մեծապէս, և զամենայն մեծամեծս Հայոց. սոյնպէս և զսպարապետն Հայոց զՎասակ:

Ապա խօսել սկսանէր թագաւորն Պարսից Շապուհ ընդ զօրս իւր՝ թէ զինչ պարգևս բարեաց կամ զինչ հատուցումն կարեմք մեք հատուցանել արքայիս Հայոց Արշակայ, զի զայսպիսի գործ գործեաց, կամ զայսպիսի քաջութիւն արարեալ, կամ զայսպիսի թշնամիս եհար և այսպիսի պատերազմ մղեաց, կամ զայսպիսի ճակատաւ յաղթեաց և զայսպիսի անուն ստացաւ մեզ: Զի եթէ մեք լեալ էաք, ամենայն Արեաց զօրք հանդերձ այսպիսի աջողութեամբ գայր ի ձեռն, քաջ թէ ոյգ հասարակ այսպիսի զգործ ի միասին կարէաք գործել. արդ Հայոց արքայ

իւրով զօրութեամբն ընդ մեր նահատակեալ,
զայսչափ քաջութիւնս արար, զոր ոչ ոք կարէ
առնել ամենեւին: Արդ զորպիսի՞ հասուցումն
բարեաց կարասցուք մեք առնել նմա: Եւ այս-
պիսի անդեալ էր ի խորհուրդս, թէ զինչ այն
ինչ իցէ զոր տայցեմ ես նմա: Ապա տային պա-
տասխանի նախարարքն իւր Շապուհ արքային
Պարսից, և ասեն ցնա՝ թէ զինչ և կամիս, իւ
կամիս, կարող ես հաճել զնա. ոսկի քո շատ և
արծաթ կերպաս և մարգարիտ, զինչ և միան-
գամ դու կամիս շնորհել նմա, տուր նմա: Ապա
տայր պատասխանի Շապուհ թագաւորն Պարսից
իւրոց իշխանացն, և ասէ. Արդ ոչ եթէ սէր ինչ
է, զոր դուքդ ասացէք. այլ եկայք, անխակ սե-
րասցուք մեզ ընդ Արշակայ արքային Հայոց,
զի միևյեւ յարիստան անքաժիև շիցի ևս ի
մենջ: Տացեմ զդուստր իմ կնութիւն Արշակայ
արքային Հայոց, և տաց նմա տուն մեծ. զի
յորժամ գնացէ ի Հայոց գալ առ մեզ, այն-
պէս տացուք նմա տուն, զի ի Հայոց մինչև ի
Տիգրան մինչև առ մեզ համակ յիւրում տան
ագցի, մինչև առ մեզ եկեսցէ: Թագաւորին
զայս արասցուք իսկ զօրավարին Վասակայ կամ
այլոց մեծամեծացն և զօրավարացն տացուք ոսկի
և արծաթ, կերպաս և մարգարիտ: Եւ հաճե-
ցան մեծամեծքն և խորհրդակիցք թագաւորին
Պարսից ընդ այս խորհուրդ, և հաստատէին զա-
սացեալսն՝ թէ արժան է զայդ առնել:

Իսկ թագաւորն Պարսից Շապուհ մեծաւ ստիպով ստիպէր զթագաւորն Հայոց զԱրշակ, զի առցէ զնասցէ զնա ընդ ինքեան յՍտորեւտան, զի անդ մեծափառ պատուով և փեսայութեամբ մեծարեցէ զնա: Իսկ Արշակ և ամենայն զօրք իւր սաղտապէին երթալ զհեռիւճ տնապարհն. զի ամենայն ոք յանձնիւր տուն յիւրաքանչիւր տեղի զօրէն բարուց Հայաստան մարդկան անձկացեալ էին: Եւ եղև իրբև ի վերայ հասանէր իրացն Անդոլկ նահապեան Սիւնեաց գաւառին, եթէ Շապուհ թագաւորն Պարսից կամի տալ զգուտար իւր կնութեան Արշակայ թագաւորին Հայոց, մեծապէս երկեաւ և բախեցաւ նորա կասկած մտացն իւրոց: Զի եզ ի մտի իւրում՝ թէ յորժամ առցէ Արշակ կին իւր զգուտար թագաւորին Պարսից, յայտ է այնուհետև թէ անարգի գուտար նորա Վասնղի Փռուանձեմ գուտար Անդոլկայ, որ էր կին լեալ Գնեւրոյ, ի ժամանակի անդ էր կին Արշակայ թագաւորին Հայոց, կասկածէր նա՝ թէ գուցէ յորժամ այլ առցէ, զնորայն անարգեցէ:

«Անկանէր այնուհետև Անդոլկ ի հնարս հընարել, և ի ծուփս խորհրդոց, գտանել պատճառս՝ զի ո՛ր գիտէ կարասցէ ցրուել զսէրն մեծ, որ էր անկեալ ի մէջ թագաւորացն երկոցունց: Նախ բազում ոսկի զօրավարին Հայոց Վատակայ Անդոլկն մատուցանէր, սոյնպէս և զամենայն մեծամեծսն կաշառէր, զի հնարեցի քակել զմեծ սէրն, որ իցին ի մէջ թագաւորացն երկոցունց:

Եւ ամենայն մեծամեծքն ձեռն յանձին հարկա-
նէին. առեալ սկւռոյն կաշառօք խաւարեցան:
Ապա զմի ոմն յաւագաց թագաւորին Պարսից ի
ներքին ի բուն խորհրդականացն ի բանի ի բում
առնէր Անդովկն զհնարաւորութեամբն, զնենգա-
ւորութեանն գաւաճանութեամբ մեքենայու-
թեամբն, զի բանս արկցէ ընդ թագաւորին Պար-
սից ընդ Շապուհ և ընդ Արշակ: Եւ տայր նմա
Անդովկ սկիւ բազում և անհամար, և զնէր բանս
ի բերան, զի իբրև կերպարանս գուշակի արասցէ
ասել ցարքայ Արշակ, թէ ապրեցո զանձն քո,
զի ճշգրիտ խորհուրդ խորհեալ է թագաւորին
Պարսից ունել զքեզ և սպանանել: Եւ յորժամ
զու զայս ասասցես, ասէ. և զմեզ հրամայես յիր
կոչել ի խորհուրդն և զքո բանս աւագանին հաս-
տատեն:

«Ապա գայր մտանէր խորհրդակից արքային
Պարսից առ արքայն Հայոց. խօսել սկսանէր
ընդ նմա զբանս ի բերան եդեալ Անդուկայն
չարագործի, և ասէր՝ թէ արքայդ Հայոց Ար-
շակ, ապրեցո զանձն քո, զի խորհուրդ խորհ-
եալ է թագաւորին Պարսից Շապուհ ունել զքեզ
և սպանանել: Կայր հիացեալ և զարմացեալ ար-
քայն Արշակ ընդ բանսն ընդ այնասիկ, և ասէ.
Ի մեծի վաստակոցն իմոց ի վերայ այո՞ հատու-
ցումն ի նոցանէն: Ապա հրաման տայր կոչել
զառաջեաւ իւրով արքայ Արշակ զամենայն զմե-
ծամեծս իւր, և զամենայն խորհրդակիցս իւր,

զՎասակ սպարապետն, և զԱնդուլկն զաներ իւր,
 և որ միանգամ էին նախարարքն. և պատմէր
 նոցա զոր միանգամ լուաւ ինքն ի սարսկէ ան-
 տի: Ապա և նաքա ընդ մի բերան տակին ընդ
 նմա, թէ մեք զայդ վաղ լուաք, ցքեղ չիչխե-
 ցաք ասել. այլ իրքդ այդ հաստատ են: Բայց
 արդ, արքայ, գիտեա տես զիա՞րդ ասլընցուցես
 զանձն քո և զՎեղչ Ապա արքայ Արշակ բազում
 պարդևս գանձուց ոսկւոյ և արծաթոյ տայր
 պարսկին այնմիկ, որ ասաց նմա զբանս զայտո-
 սիկ: Եւ ինքեանք կազմեցան պատրաստեցան.
 խորհուրդ խորհեցաւ Արշակ թագաւորն Հայոց,
 և յառնէին ի գիշերի որ միանգամ մարդ էր ի
 բանակին Հայոց, հեծան ի ձիս, և փախեան: Եւ
 առ ետեղ թողին զխորանս և զվրանս զկահ և
 զկարասի և զկազմած իւրեանց, և զբանակն իւր-
 եանց և գնացին գազտուկ. և ոչ ոք ի բանակէն
 Պարսից գիտացին զայն մինչ ցայդ ցառա-
 ւօսն:

Եւ իբրև եղև ժամ այգորելի առ թագա-
 ւորն Պարսից, և ամենայն թագաւորք և իշխանք
 մեծամեծք իւր այգորեալ զային արքային Պար-
 սից, բայց միայն ոչ ուրեք ի մէջ երևէր թա-
 գաւորն Հայոց Արշակ հանդերձ իւրովք մեծա-
 մեծօքն: Ապա տայր հրաման Շապուհ թագա-
 ւորն պարսից իւրոցն, երթեալ տեսանել՝ թէ
 զինչ իրք իցեն ի բանակին Հայոց թագաւորին
 Արշակայ, զի այնչափ ժամս յամեաց գալ յայ-

գորեւ թագաւորին Պարսից Շապհոյ: Ապա երթեալ տեսանէին, զի թափուր կայր բանակն առանց մարդոյ. զի թողեալ էր իւրեանց զխորանս և զվրանս և զՏովանոցս և զսրահակս և զգահոյս և զանկողինս և զկահ և զկազմացս և զկարասի իւրեանց, և զգանձս իւրեանց անգամ. բայց միայն զզէնս իւրեանց որ բարձեալ էին ընդ ինքեանս, և զնացեալք: Եւ որք չողան ի բանակն, գային զամենայն պատմէին Շապհոյ արքային Պարսից: Եւ իբրև լուաւ Շապուհ արքայն Պարսից, քանզի այր իմաստուն էր, գիտացեալ ի կարծիս իմաստութեան իւրոյ զիրան՝ որ ինչ եղևն, անդէն ասաց՝ թէ այն փախուստ թագաւորին Հայոց յիմոց աստի եղեալ է. զի ի մէն՞ ի մերմէ ի գրանէ աստի էին, ասէ, որք փախուցին զայրն զայն զԱրշակ: Ապա իւրոց աւագացն ի միծամեծացն դեսպան ձիով զբազումս յղէր զհեա թագաւորին Հայոց, հանդերձ երդմամբ ի սէր միաբանութեան և յանդիմանութեան. զի դարձցին և զչարախօսութեան զբանս ի մէ՞ յածեալ կշտամբիցեն: Եւ ոչ կամեցաւ արքայն Հայոց ունկնդիր լինել բանիցն պատգամաւորացն թագաւորին Պարսից Շապհոյ, և ոչ դարձաւ այլ անդրէն յերկիրն Պարսից: Ապա յայն օրէ հետէ և անդր յուղեցաւ պատերազմ գրգռութիւն մարտից ճակատուց ի մէ՞ թագաւորին Հայոց Արշակայ և ի մէ՞ թագաւորին Պարսից Շապհոյ ամս աւելի քան զերեսուն՝:

(*) Բուզ. դպր. Դ. գլ. ԺԶ. ԺԸ. Ի:

11. Յուլիանոս կայսրն ուզելով մի անգամ ընդ միշտ խորտակել Սասանեան զօրութիւնը՝ երեսունըհինգ հազար զօրօք անցաւ ի Սիրիա։ Պարսից իշխանութենէն դժգոհ մանր մունր ցեղեր առաջարկեցին կայսեր իրեն օգնել՝ իւր առաջադրեալ արշաւանաց մէջ։ Յուլիանոս վեհանճնաբար չ'ընդունեց անոնց առաջարկը, ըսելով թէ Հռոմայեցւոց անկ էր զանոնք պաշտպանել։ Սակայն առանց հայ բանակի մ'օգնութեան կայսրը չէր ուզեր մխիւ պատերազմին անստոյգ վտանգաց մէջ՝ ուստի թուղթ մը գրեց առ Արշակ՝ անոր նիզակակցութիւնը խնդրելու։ Յուլիանոսի նման մեծ մարդու մը գրուածէն պայծառ կը տեսնուի թէ Արշակ ի՛նչ նրբամիտ իշխան էր՝ և թէ՛ նա ակամայ դաշնակցած էր Հռովմայեցւոց։

Թուղթ Յուլիանոսի առ Արշակ Բ. *

«Արշակայ Հայոց նախարարի. վութա՛ աճապարեւ իսկ և իսկ Արշա՛կ. վառեա զաջ քո ընդդէմ պարսկային մնլեղնութեանն։ Քանզի է մեր այնպիսի կազմութիւն և ուժգնութիւն ոգւոց, զի մին յերկուց առաջի կայ մեզ, եթէ իրք Պար-

---

(*) Հ. Յ. Գաբրէեան Տիեզ. պատմ. հաս. Բ. երես 446. Այս բուղբը Յուլիանոսի բուն վաւերական նամակն է՝ առ Արշակ Բ.

Թեւայն յաջողեացեն՝ մեք քաջութեամբ զպատե-
 ըազմն մղեալք և ամենայն զօրութեամբ ընդ թըշ-
 նամուոյն մաքառեալք՝ մեռանիցեմք և զբնու-
 թեանն սլարտիս հատուցանիցեմք. և կամ եթէ
 օգնական մեզ դիքն լինիցեն՝ զպարսիկան վանեալ
 վկանդեալ՝ դարձցուք այսրէն յազթութեամբ և
 նշան յազթութեան ի վերայ թշնամեացն կանգ-
 նեցուք: Ապա զամենայն իսկ գյուղաքիսն ծու-
 շոքիսն եւ գիւտաքիսն ի բաց թօթափես, և
 զմտաւ ամ զԿոստանդիանոսն սքանչելի և զԳօ-
 ըութիւն արանցն երևելեաց որ ի քեզ և յորս
 նման քեզ բարբարոսն իցեն՝ ծախեցան ի յոյն
 և ի զառամեալն Կոստանդեայ, և զիս և սայժմ
 ամ մտաւ զՅուլիանոս զքրմապետ, զկեսար զԱւ-
 դոստոս և զպաշտօնատար դիցն Արեայ, որ
 Փրանկայն և խժդժից սատակիչն եղև, իսկ Գաղ-
 զիացւոցն և Խաւաղացւոց ազատիչ: Ապա եթէ աշ-
 ինչ ի մտի խորհիցես, քանզի լսեմ զքէն թէ
 խորանակ ի՛նն իցես, և զօրքդ չարաբարոյ և
 ամբարտաւան, որպես եւ իրքս որ առաջի կան
 ցուցանեն. (քանզի զթշնամի զոմն հասարակաց
 օգտի առ քեզ թագուցեալ պահես և ի նմին
 ցայժմ դես՝ դէտ ակն կալեալ ելից պատերազ-
 մին), մեզ շատ և բաւական է դիցն օգնականու-

(*) Տակիսոս կրսե քե՛ հայեր կարհամարհեին զՀր-
 ոովմայեցիս. շատ իրաւունք ունեին անարգել զիրենք
 բարբարոս կոչողներ:

Թիւն՝ զի զամենեսին առնիցեմք սատակաջինջ։ Այլ եթէ այլ ինչ բաշխք բախտիցն կամիցեն, քանզի նոցա զօրութիւն կամք դիցն են, հանդարտութեամբ և քաջութեամբ տարայց։ Սակայն այսմ իսկ դիտակ լեր թէ (յայնժամ) ի հիմանց այրեալ տոչորիցի տուն քո և քակեալ Հայոցն տէրութիւն՝ եղիցես յաւելուած կամ արբանեակ պարսկական իշխանութեանն՝»։

(*) Ո՞ւր է Խորենացոյ Յուլիանոսն որ Տիրանայ հետ Պարսից վրայ կերբայ, *սևոր պակեր կուսայ որ եկեղեցոյ մեջ կախե*, Յուսիկ կաթողիկոսը զպակեր կը յափեսակէ Տիրան քազաւորին ձեռքէն, կը կոխոսէ կը փօրէ. սսոր համար արեային հրամանաւ կսպաննուի զանակոճմամբ։ Այս ամենը երեւակայական զրոյցներ են՝ ինչպէս տեսնուեցաւ։ Խեղճ Տիրան ոչ եւս քազաւոր էր Յուլիանոս ասէն, գուցէ մեռած ալ էր։

Ահա Յուլիանոս անակն առ Տիրան (ըստ Խորենացոյ)։

«Ինքնակալ Յուլիանոս ծնունդ տնայ. Արամագդայ որդի, եւ հակասագրեալ յանմահութիւն, Տիրանայ մերում գործակալի խնդալ։

Զգօրս զոր արձակեցեր ընդ մեզ, առեալ զօրագլխի նոցին՝ ի բաց դարձաւ, եւ մեք բաւական էաք յանքիւ գնդացս մերոց զհետ առաքել՝ ունել զնոսա, այլ բոլ սուս վասն երկուց պահառաց. առաջին՝ զի ասիցեն զմենջ Պարսիկք, երբ բռնութեամբ եւ ոչ կամաւ ամէ զգօրսն. երկրորդ՝ փորձել զքո միամտութիւնը։ Արդ երբ ոչ ի բոլ կամացդ արար նա զայն, սասակեցես զնա ազգաւիմբ՝ առ ի չքողուլ նմա մնացորդ. ապա քէ ոչ, երդուեալ ի Դաս, որ զքազաւոր

Արշակ կը խոստանայ օգնել. Յուլիանոս կըս-
պասէ. Արշակ կուշանայ: Կայսրը ուր ուրեմն կը
տեսնէ գունդ մը՝ որ դէպ իրեն կուգայ, կը
կարծէ թէ Արշակայ խրկածն է այն: Եւ որով-
հետեւ թշնամին կսպառնար յարձակիլ, Յուլիանոս
ճակատ կը յարդարէ և կը բաղխի թշնամւոյն յու-
սալով թէ Արշակայ գունդ ալ վաղվաղակի հաս-
նելով՝ պիտի ընկճեն երկու գաշնակիցներն
զՊարսիկս: Աւա՛ղ որ առ ինքն գիմոյնները Ար-
շակայ զինուորները չէին՝ այլ թշնամիք: Այս-
պէս Յուլիանոս ամեն կողմէ պաշարուելով պար-
սիկներէն՝ քաջութեամբ կը պատերազմի, և ո-
րովհետեւ ինքն իսկ աճապարանօք անդրա՛հ մտած
էր ի ճակատ՝ կը զարնուի, և իր վրանը կը փո-
խազրուի՝ ուր հոգւոյ անմահութեան վրայ խօ-
սելով իւր բարեկամաց հետ՝ կը մեռնի՝:

բուքիւնս շնորհեսց մեզ, և լքեմաս՝ որ գլադու-
քիւնն, զի ի դառնալն մերում՝ անպարտելի գօրութեամբ
վանեսցուք գեզ և զաւխարհոյ»:

Ընթերցողք ալ բաղդասեն այս տղայական գրուածը
Յուլիանու լուրջ, վեհ և անխռով ոգւոյ արդիւնին հետ
և տեսնեն քե մէկ բառ մ'իսկ կը նմանի՞ անոր:

(*) Յուլիանոս կարծելով քե խարխուլ Հռովմեա-
կան պետութիւնն անկմանէն փրկելու համար՝ աւելի
նպաստաւոր եր Հռովմայեցոց նախնի կրօնը՝ բազ-
մասուածութիւնը՝ քողուց գրիստոնէութիւն, բայց բը-
նաւ չվնասեց քրիստոնէից և ոչ անոնց դէմ ամենաքերեւ
հալածանք մը հանեց: Ընդ հակառակն՝ քրիստոնէայ նա-
խորդ կայսերած ախորած քրիստոնէայ այլ և այլ կու-

12. Յուլիանոսի մահէն վերջ՝ Յորիանոս բանակին ընտրութեամբ անոր յաջորդելով՝ ամօթալի գաշինք մը կռեց Շապհոյ հետ՝ և անոր թողուց Հայաստանի գերիշխանութիւնը, յանկոյս Տիգրիսի հինգ գաւառներ, և բազմաթիւ բերդորայք՝ որ կայսրութեան պատուարն էին. (364): Զայս կը հաստատէ նաև Բուզանդ:

Ապա ամս ութ, յետ գնալոյն փախչելոյն արքային Հայոց Արշակայ ի թագաւորէն Պարսից Շապհոյ, լուռ լինէր թագաւորն Պարսից ի թըշնամութենէ. և խօսէր համակ ողորքով և աղաչէր զԱրշակ արքայ Հայոց՝ սիրով հաշտ և միաբան: կալ ընդ նմա յուխտի խաղաղութեան: Վասն զի ի մեծ վտանգ շտապի էր թագաւորն Պարսից ստէպ ստէպ յանդադար պատերազմացն ի թագաւորաց անտի Յունաց: Իսկ Արշակ արքայ Հայոց ոչ ինչ կամէր անտալ նմա, և ոչ հուպ ինչ լինել ի նա. և յղեալ գեսպանս, և ոչ ինչ տալ պատարագս ընծայից, և ոչ հուպ ինչ կամ մօտ լինել ի նա բնակին. և զանունն անգամ նոցա ոչ կամէր լսել: Իսկ թագաւորն Պարսից ստէպ ստէպ յըզէր պատարագս առ նա, առաքէր գեսպանս:

սակցութեանց մարդիկ դարձուց յախորանաց: Սուս են Յուլիանոսի վրայ արածայնուած գրոյցք. ինչպէս նաև սա քե՛՛ «մեռած ժամանակ ձեռքով արիւն առաւ եւ յերկինս նետեց ըսելով՝ խմե Գալիլեացիդ»: Տես եւ տիեզ. պատ. Գաբրէեան:

Եւ ինքն հեպճեպ կռուէր ընդ թագաւորսն Յունաց՝»:

Այլ իբրև եղև խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորացն Յունաց և ի մէջ թագաւորին Պարսից Նապոյ, ուխտից նամակ գրեալ և կնքեալ տայր թագաւորն՝ Յունաց թագաւորին Պարսից: Եւ գրեալ էր յուխտից նամակին այսպէս. Ետու քեզ, ասէ, զՆծրին քաղաք՝ որ է յԱրուեստանի, և զԲրլագեաս Ասորոց և մէջ աշխարհին Հայոց՝ ձեռնթափ եմ, ասէ***, թէ կարասցես յաղթել նոցա և արկանել ի ծառայութիւն, ես ի թիկունս ոչ եկից նոցա:

Արդ ի նեղ ուրեմն անգեալ թագաւորին Յունաց և ի նեղին վշտի՝ զայս ձև օրինակի բանիցն կնքէր մուրհակ, և տայր թագաւորին Պարսից. և ապա ճաղաղրէր ի նմանէ****:

Ուրեմն Արշակ իւաւունք ունէր՝ խորասանկութեամբ, շրջահայեցութեամբ վարուելու Հրուովմայեցոց նկատմամբ. վասն զի հակառակ Հայոց հաւատարիմ դաշնակցութեան՝ Հրովմայեցիք միայն իրենց շահուն հաւար՝ զՀայաս-

(*) Բուզանդայ ակնարկած Յոյն քաղաւորներն են, Կասանդ, Յուլիանոս եւ Վալէս՝ որոց ժամանակակից եր Արեակ:

(**) Յոբիանոս.

(***) Տես եւ սիեզ. պատմ. համ. Տիրիւի, հատուած 32: Խոր. գլ. ԳԺԲ:

(****) Բուզ. դպր. Գ. գլ. ԻԱ:

տան Պարսից թշնամի ընելէ վերջ՝ զայն լքին վատարար, և անոր կործանման պատճառ եղան:

Քրիստոնեայ Հռովմայեցիներէն անասուած յորջորջուած Շապուհն բիւր անգամ նախամեծար չէ՛ր մեր ազգին համար՝ զի Տիրան թագաւորին վրայ սէր ունենալուն համար ազատեց զնա ի հիւսիւսային բարբարոսաց:

«Բայց Շապուհ Որմզդեան առ Տիրան մեր արքայ առաւել սէր հաստատեաց. մինչև զօրաւիզ օգնակրակնութեան եղեալ քաջի՛ն զնա յարձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որ միաբանեալ ելին արտաքս քան զկապանն Չորաց, և բնակեցան ի սահմանս Աղուանից ամս չորս»:

13. Արդ Շապուհ Հռովմայեցիներէն ազատելով իւր վրէժխնդրութիւնը դարձուց Արշակայ դէմ՝ և մեծ բանակ մը զրկեց Հայաստանի վրայ՝ Ատրպատականի կողմէն: Վասակ Պարսից դէմ ելաւ վաթսուն հազարով չարաչար զարկավանեց զանոնք: Արշակայ ընդդէմ Պարսից մղած երկարատե պատերազմներն սկսած էին:

«Այլ իբրև եղև խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորին Յունաց և ի մէջ թագաւորին Պարսից, այնուհետև կազմէր զզօրս իւր թագաւորն Պարսից Շապուհ, և խաղաց ի վերայ Արշակայ արքային Հայոց մարտի պատերազմաւ: Իսկ սահմանապահքն թագաւորին Հայոց որ նստէին ի

Գանձակ Ատրպատականի, վաղ ազգ առնէին նմա զիրսն մինչչեւ հասեալ էր նա ի սահմանս Ատրպատականի: Ապա իբրև զայն զգայր թագաւորն Հայոց Արշակ, հրաման տայր Վասակայ իւրում սպարապետին՝ կազմել զամենայն զզօրս իւր, և հասանել ի դիմի հարկանել թագաւորին Պարսից Շապուհ: Ապա արագ ժողովել ի մի վայր, հանդէս առնէր Վասակ սպարապետն ամենայն զօրաց Հայոց. և գտան հեծելազօր սպառազէնք կուռ վառեալք նիզակաւորք համակ վարսունքիւր*, միասիրտք միաբան միամիտք: Եւ հանդերձ նոքօք յառաջ խաղայր սպարապետն Հայոց Վասակ հասանէր, բախեալ ի դիմի հարկանէր թագաւորին Պարսից: Առ հասարակ զօշոն: զամենայն հարկանէին ի սուր սուսերի իւրեանց. և միաձի ճողպրեալ աշքայն Պարսից Շապուհ վախչէր: Սուքա հասանէին դերէին այրացաւեր առնէին առ հասարակ զերկիրն Պարսից. և ինքեանք կային ունէին զճակատուն տեղի, այսինքն զսահմանս Պարսից պահէին**»:

Յորիանոս կայսր քանի մ'ամիս միայն ապրեցաւ իւր խայտառակ դաշնագրութեան վրայ, մեռաւ ճամբան և իրեն յաջորդեց Վաղէս:

(*) Մեզ այնպէս կը բուր որ՝ այս բիւր բիւերք երբ հազար հաւուրն՝ Բուզանդայ գրած զօրաց գանակուրիւնը նեղուած կ'ըլլայ: Հաւանական է՝ որ նախնիք հազարի տեղ երբեքն բիւր բառ կը գործածէին:

(**) Բուզ. դպր. Գ. զԼ. ԻԱ:

Այս գիւտագաշտ և կախարդահաստ կայսրը՝ անտարբեր գիտեց իւր գաշնակից քաջ Արշակայ ոգի ի բռին մաքառումը ընդդէմ՝ Սասանեան ահեղ զօրութեան:

Սակայն տանուտերական գրութիւնն սկսած էր ցուցընել իւր կէս անկախութեան ալգուեր հետեանքը: Մերութան Արծրունին ապստամբելով Արշակէն գնաց յարեցաւ Շապհոյ: Եւ որպէս զի Պարսից արքային վստահութիւնը կատարելապէս գրաւէ՝ ուրացաւ քրիստոնէութիւնը և խոտացաւ Շապհոյ բռնորով սրտիւ ծառայել նմա ընդդէմ Արշակայ: Այնուհետև Շապուհ մեծ օժանդակութիւն մ'ունեցաւ ի Հայաստան ըրած իւր արշաւանաց մէջ:

Քսանրվեց անգամ Շապուհ յարձակեցաւ ի Հայաստան՝ և ամեն անգամ սոսկալի կոտորածով ետ մղուեցաւ իւր բանակը: Մէկ անգամ միայն՝ մինչ Արշակ բանակ գրած Ատրպատականի սահմանին վրայ թշնամուոյն կսպասէր՝ Պարսիկք վատ Մերութանայ առաջնորդութեամբ Հայոց բանակին կունակէն՝ Աղձնեաց, մեծ Մովսէս կողմէն յարձակելով աւեր ու ապականութիւն սփռեցին իրենց ճամբուն վրայ, հասան ի Տիգրանակերտ զայն առին, քանդեցին ու բնակիչները գերի վարեցին. անտի անցան գնացին Անի ամուր բերդին վրայ. Մերութանայ մեքենայութեամբ տիրեցին ամրոցին, կողոպտեցին Հայ թագաւորաց գանձերը որ հոն պահուած էին, Արշակունի ար-

քայից շիրիմները քանդելով բրելով բոլոր ոսկորները հանեցին՝ և Բասենու կողմէն յառաջ կը խաղային Արշակայ բանակն ի թիկանց զարնելու:

Մինչ այս մինչ այն գուժկան կը հասնի առ Արշակ՝ թէ ի զուր այգտեղ ճակատէն կսպասես թշնամույն՝ նա ի թիկանց յարձակեցաւ, քանդեց ապականեց զաշխարհ և այժմ՝ քու վրադ կուգայ:

Երբ Արշակ և իւր զօրավար կիմանան զայս՝ հանդէս կընեն իրենց զօրաց և կը տեսնեն որ վաթսուն հազար պատերազմող ունին, միամիտ եւ միասիրտ՝ որք միևյեւ իրենց վերջին շունչը պատերազմել կռիստեւ իրենց երկրին ընտանեաց եւ կրօնի վրայ**:

Քաջ վասակ ետ կը թողու զԱրշակ Մարաց երկիրը ամուր տեղ մը***, յառաջ կը խաղայ, կը հասնի Պարսից բանակին յԱյրարատ գաւառ, գիշերանց կիյնայ անոնց վրայ, ահաւոր կոտորած

(*) Ըստ Բուզանդայ՝ Պարսիկները այս ոսկորները կը ցանկին՝ որպէսզի ըստ իրենց կարծեաց՝ «Հայոց աշխարհի քաջութիւնն եւ փառքն ու բազդը ի Պարսս երբան»:

(**) Տեա. Բուզ. դպր. Դ. գլ. ԵԴ:

(***) Շապուհի նպատակն էր՝ նախ զԱրշակ բռնել եւ ապա երկիրը նուանել: Աւա՛ղ որ անմիտ նախարարք իրենք իսկ գործիք եղան մեր հայրենեաց բռնամույն ձեռքը:

մը կ'ընէ այնպէս որ ըստ Բուզանդայ՝ Շապուհն
հագիւ միաձի կը ձողոպրի: Վասակ ետ կառնու
ամբողջ աւարը և գերբերը և յաղթանակաւ կը
դառնայ առ Արշակ:

Այնուհետև Արշակ և իւր զօրավար Վասակ
բանակ գնելով երկրին երկու դրանց՝ Աղձնեաց
և Ատրպատականի սահմանները պահպանութիւն
կրնեն:

Արշակայ ընդդէմ Պարսից միշտ քսանըվե-
ցէն աւելի յաղթանական ճակատամարտները՝
անոնց տեղերուն, երկուց կողմանց զօրավարաց
անուամբ մի ըստ միովէ նկարագրուած են ի Բու-
զանդայ: Խորենացին միայն Տիգրանակերտի և
Անուշ ի Պարսից առումը կը յիշէ տարբեր եզա-
նակաւ: Գարձեալ մինչ Բուզանդ ճիշտ եօթսնա-
սուն անգամ կը յիշատակէ Մամիկոնեան Վասա-
կայ՝ Արշակայ սպարապետին անունը որ ստուգիւ
Գոնեսէն և Գիւռեկն է, ու պարծանք իւր ցեղին՝
Խորենացին մէկ անգամ միայն կը յիշէ զՎասակ
իբրև զիևակիր Արշակայ՝ որ կը զրկէ զնա (զՎա-
սակ) սպաննել զնենգաւոր Տիրիթը և իւր Վար-
գան եղբայրը՝ որ «Արշակայ յանդիմանութեան
չկրնալով համբերել ելաւ կերթար առ Շապուհ»:

Վ. Ի՞նչ է Խորենացւոյ այս ընթերցան
պատճառը Բուզանդ ինքնիրմէ՞ ստեղծեր է Արշա-
կայ և Վասակայ կատարած այնչափ նշանաւոր
գործերը: Բուզանդ օտար պատմիչն՝ որ Արշակայ

կենդանութեանը չգրեց իւր գիրքը՝ ինչ շահ
ունէր այնչափ սուտեր և մտացածին քաջագոր-
ծութիւնք հնարելով՝ պանծացնելու զՍարչակ
զՎասակ և զՀայոց ազգը միանդամայն։ Այս
խնդրոյն լուծումը ըստ իս սա՛ է։

Հայերը սպարապետութեան երկու տոհմ՝
ունէին՝ Բագրատունի և Մամիկոնեան՝։ Արդ,
Բուզանդայ ամբողջ պատմութեան մէջ՝ այսինքն
Խոսրով Բ. Կոտակն անուանեալէն մինչև Հայոց
Թադաւորութեան բաժանումը՝ Արչակ Գ. և Խոս-
րով Գ.՝ շարունակ Հայոց սպարապետութեան
պաշտօնը վարած է Մամիկոնեան տոհմը։ Միայն
Վարազդատ՝ իմանալով թէ՛ Մուշեղ Մամիկոն-
եանի խորհրդով՝ Հռովմայեցիք սպաննեցին
զՊապ՝ սպաննել տուաւ զՄուշեղ և անոր փոխա-
նակ զօրավար կարգեց Բագ Սահառունին։ Բագ-
րատունեաց ցեղին այսպէս երկար ժամանակ
սպարապետութեան պաշտօնէն հեռի մնալէն
այնպէս կերելի թէ այս պատիւը գէթ գործնա-
կան կերպով առնուած էր այդ տոհմէն։ Եւ որով-
հետև Խորենացին՝ Սահակ Բագրատունի մեծ հայ-
րենասէր ասպետին խնդրանօք և սխալմախք կը

(*) (Արձակեցին) զԲագարաս մեծ իշխանն սպարապետութեան։ Արձակեաց քազաւորն (Խոսրով) ի վերայ ևնցա զՎաչէ որդի Արսաւազդայ, զնահապետ Մամիկոնեան տոհմին յազգի սպարապետութեան Հայոց։ Բուզ. Գ. գլ. Գ. Գ. գլ. Գ.։

գրէր իւր պատմութիւնն՝ ուստի իւր մեկենասը չվիրաւորելու համար՝ մոռացման տուած է զՎասակ, իւր գործերը և Մամիկոնեան տոհմին սպարապետութեան պատիւը՝ այս նպատակաւ է նաև՝ ըստ իս՝ որ զանց առած է Չոնակի կաթողիկոսութեան կարևոր միջադէպը՝ խնայելով մեծին Սահակայ դիւրագգացութեան: Ճիշդ իւր անմահ մեկենասին ի պատիւ հնարած կը թուի Խորենացին Մերուժանայ մահն Սմբատ Բագրատունի սպարապետին ձեռօք՝ որ իբր թէ գնչուներուն հրաշէկ շամփուրը Մերուժանայ գլուխը գնելով կ'ըսէ. «Պսակեմ գքեզ, Մերուժան, քանզի ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց, և ինձ ասպետիս պարտ է գքեզ պսակել ըստ սոյնորական իշխանութեան իմոյ Հայրենեաց*»:

Մերուժանայ այս պսակումը և մահը տեղի կունենայ ըստ Խորենացւոյ՝ Պապայ ատեն՝ Չիրաւի ճակատամարտէն յետոյ. մինչ ըստ Բուզանդայ չարագործ Արծրունին դեռ կապրի Պապէն, Վարագդատէն յետոյ իսկ. և ուր ուրեմն կըսպաննուի Մանուէլ Մամիկոնեան սպարապետէն՝

(*) Բագրատունեաց տոհմին քաղաքութեան պատիւը կը հաստատէ և Բուզանդ: «Առներ հարսանիս և եղբօր նորին Վաղարշակայ՝ և քայր նմա զդուստր ասպետին Բագրատունւոյ ի Սպեր գաւառէ՝ որ քաղաւորքն քաղակապն լեալ էին և բնմէ ազգին քաղաւորութեանն Արշակունւոյ»: Բուզ. Ե. գլ. ԽԴ:

Պապի երկու որդւոց՝ Արշակայ և Վաղարշակայ իշխանութեան ժամանակ՝

Թէ ինչո՞ւ Խորենացին բնաւ չյիշատակէր Բուզանդայ նման մեծ պատմագիր մը՝ և մասնաւոր գովեստով շատ անգամ կը յիշէ զԱգաթանգեղոս՝ ու իր ընթերցողներն առնա կը յղէ. այս հարցն ալ լուծել զիւրին է:

Բուզանդ Ագաթանգեղոսի պատմութեան շարունակողն է. Խորենացին Բուզանդէն յետոյ գրեց իւր պատմութիւնը, հետեւաբար չէ կարելի որ զայն տեսած չ'ըլլայ, մանաւանդ որ յայտնապէս կը տեսնուի՝ թէ Խորենացւոյ պատմութեան ազգիւրներէն մին Բուզանդն եղած է: Արդ եթէ Խորենացին յիշէր զԲուզանդ՝ պիտի չկրնար հերքել անոր պատմածներուն խիստ մեծ մասը՝ որ հակառակ են իւր պատմութեան: Եւ որովհետեւ Խորենացին՝ գուցէ իւր ժամանակին ազգային վիճակին նայելով՝ հայրենասիրական պարտք մը համարած է անշուշտ՝ Բուզանդէն տարբեր պատմել՝ ուստի անոր անունը բնաւ չէ յիշատակած**:

15. Սակայն Մերութանայ տուած չար օրինակը շուտով իրեն արժանի հետեւողներ ունեցաւ:

(*) Տես Բուզ. դպր. է. զլ. ԽԳ:

(**) Խորենացւոյ այս տեսութիւնը հարկ չէ ըսել քի սխալ եր՝ եւ ոչ հայրենասիրական:

Նախարարներ ձանձրացեր էին պատերազմելէ իրենց կենաց ընչից և պատուոյ վրայ. ձանձրացեր էին ազգային անկախութենէն. թողին մի առ մի իրենց քաջ արքայն Արշակ՝ որ այնքան երկարատե պատերազմներէ և իւր թագաւորութեան ամբողջ ժամանակն բանակի մէջ անցունելէ յետոյ՝ տակաւին աննկուն խորխոր կեցած էր և կուզէր կռուել ցյեւտին շունչ ընդդէմ գոռոզ Սասանականին:

Տիրադաւ նախարարներ գնացին առ Մեծն Ներսէս և յայտնեցին նմա թէ այլևս պիտի չօգնեն Արշակայ: Ի զուր այս սքանչելի մարդը յորդորեց ազաչեց զնախարարս որ ետ կենան իրենց ազգակործան որոշումէն, չլքանեն իրենց բնիկ տէրը, իրենց հայրենիքը, ընտանիքը, և չթողուն եկեղեցիները կոխան լինել Պարսից. անմիտ ապստամբները արհամարհեցին այս երկնային ծերունոյն ազաչանք ու պաղատանքը, ոմանք կռուան իրենց բերդերը քաշուեցան, այլք գնացին Շապուհ ընծայեցին իրենց սուրբ:

Շապուհ անօգնական տեսնելով զԱրշակ՝ դեսպան զրկեց առ նա ընծայներով՝ ազաչելով զնա՝ որ իրեն տեսութեան երթայ՝ որպէսզի խաղաղութեան դաշինք կռեն, և այնուհետե իբրև բարեկամ ապրին: Արշակ գիւրահաւան մարդ չէր. հաստատուն երգում պահանջեց Շապուհէն՝ որպէսզի անկասկած երթայ առ նա: Շապուհ Պարսից օրինաց համեմատ բերել տուաւ

աղ՝ կնքեց վարազ մատանեալ՝ որ նշան էր անսուտ երդման Պարսից, և զրկեց առ Արշակ:

Հայ մեծամեծները երբ տեսան այս մեծ երդննագիրը, առաւել ևս ստիպեցին, բռնադատեցին զԱրշակ որ ելնէ երթայ ի Պարսկաստան: Արշակ կամայ ակամայ ելաւ, առաւ իր հետ իւր քաջ սպարապետ և դայեակ Վասակ և գնաց առ Շապուհ:

Ի սկզբան Պարսից արքայն պատուով վարուեցաւ Արշակայ հետ. Բայց օր մը ճաշի ժամանակ յանկարծ զայրանալով Շապուհ՝ հրաման ւրաւ չզլթայով պրկել Արշակայ ձեռք և ոտք՝ և անոր պարանոցին վրայ երկաթէ անուր դնելով տանել Անյուշ բերդը, հոն շարաշար տանչել՝ մինչև որ մեռնի: Այդ մահաստուեր բերդին մէջ Արշակ սոսկալի տանջանօք գլխատուեցաւ՝ ըստ Ամիանոսի, կամ անձնասպան եղաւ, ըստ Բուզանդայ: Շապուհ նոյնպէս մորթել տուաւ զՎասակ և անոր մորթը խոտով լեցրնել տալով զրկեց յԱնուշ բերդ:

«Ձերեսուն և զչորս ամս՝ ետուն պատերազմ՝ երկիրս Հայոց ընդ թագաւորին Պարսից, և յետ այնորիկ ձանձրացան սպարտեցան լքան

(*) Բուզանդ Արեակայ երեսուն տարուան քաղաւորութեան եւ պատերազմաց վրայ աս կը պնդէ. գուցէ այս բիւր ճիշդ էլնէ, երբ խորով Բ. ի եւ Տիրանայ ընծայուած քաղաւորութեան ժամանակները կարեցուին:

աշխատեցան երկուքին կողմանքն: Եւ սկսան սոր-
սորել գնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին. թո-
ղին զիւրեանց արքայն Արշակ: Բայց նախ այսմ
գնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանիւն:
Նախ բղեաշին Աղձնեաց, և Նոչիրական բղեաշին,
և Մահկեր տանն, և Նիհորականն, և Գասսընտ-
րէին, և ամենայն նախարարութիւն Աղձնեաց. և
զօրն և տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն ապս-
տամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ, և չոգան
կացին առաջի արքային Պարսկաց Շապհոյ. և
պարիսպ ածէին ի Հայոց կուսէ՝ որ Զորայն կո-
չեն, դրունս գնէին և զատուցին զիւրեանց աշ-
խարհն ի Հայոց:

Եւ յետ սորա Գուդարաց բղեաշին, և յետ
սորա Զորայ գաւառին տէրն, և Կողբաց գաւա-
ռին տէրն, և ընդ նոսա Գարգմանաձորոյ տէրն:
Եւ որք մօտ էին ի նոսա կողմն այնր ձեռին, որ շուրջ
էին զնոքօք, միահաղոյն ապստամբեցին ի թա-
գաւորէն Հայոց Արշակայ. և չոգան գնացին առ-
ջի կացին թագաւորին Պարսկաց Շապհոյ: Ապստամ-
բեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն
Արձախայ և ամուր գաւառն Տմորեաց, և ամուր
աշխարհն Կորդեաց. ապա և տէր գաւառին Կոր-
դուաց չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսկաց:

Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի թագաւորէն Հա-
յոց և ձեռին իշխանութեանն տանն Հայոց թագա-
ւորին, որ էր զԱտրպայական աշխարհաւն, յետս ե-
կաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց.

յետս եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն կազ-
բից. եթող զարքայն Հայոց և գնաց Սաղամուտ
տէրն Անձտեայ, և ընդ նմա իշխանն մեծի Ռո-
վաց. և գնացին առ թագաւորն Յունաց: Միջ-
նաշխարհն մնացեալքն յերկուացան յարքայէն, և
ոչ կամէին ըսել թագաւորին իւրեանց, ոչ մի ինչ
իրս՝ զոր նա կամէր: Եւ գձձեցաւ թագաւորու-
թիւնն մեծապէս:

«Եւ Վահան եղբայր Վասակայ սպարապե-
տին, ի Մամիկոնեան ի տոհմէն, անկաւ ի բանս
հրապուրանաց նա ի Մերուժանայ Արծրունոյ
քեռորդւոյ իւրոյ: Եւ սա ապստամբեաց յԱր-
շակայ յարքայէն Հայոց, և շոգաւ եկաց առաջի
թագաւորին Պարսից Շապհոյ: Իսկ թիւն Հայոց
պակասեաց յայսմ հետէ և յապա:»

«Ապա ժողովեցան մարդիկ ամենայն աշխար-
հին իշխանութեանն թագաւորութեանն Հայոց,
և եկին առ մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց Ներ-
սէս, մեծամեծք նախարարք կուսակալք կող-
մակալք գաւառատեարք գործակալք և դասա-
պետք շինականաց: Ի մի վայր եկեալ ժողովե-
ցան, խօսել սկսան ընդ Ներսիսի և ասեն. Դու,
տէր, քեզէն գիտես, զի այս երեսուն ամ է թա-
գաւորին մերոյ Արշակայ զի ոչ մի ամ մեզ հան-
գիստ ոչ եղև ի պատերազմէ. և համակ սրով
և սուսերօք և ի սլաքս և ի տէգս նիզակաց
զքրտունս երեսաց մերոց ջնջեցաք: Եւ արդ ոչ
կարեմք այսմ զժոյժ ունել, և ոչ այլ կարեմք

տալ ճակատս. զի շար է մեզ՝ քէ ծառայելուցոք մեզ քազաւորին Պարսից օրպէս ընկերքն մեր արարին, զի թողին զնա և զնային առ թագաւորն Պարսից. և մեք սոյնպէս առնելոց եմք, զի ոչ աչք եւս կարեմք կրուել: Թէ պէտ իցէ թագաւորին Արշակայ կռուել ընդ Շապուհոյ, Վասակաւ և Անդուկաւ աներաւ իւրով տացէ պատերազմ. այլ յայսմիկ Հայոց աշխարհէս և ոչ մի այր ոչ ոք է երթալոց ի թիկունս օգնականութեան նորա: Նմա եթէ պէտ իցէ տացէ պատերազմ, թէ պէտ մի. մեր թողեալ զնա՝ մեզ չէ փոյթ:

Իսկ սուրբն Ներսէս խօսէր ընդ նոսա որպէս օրէն էր, եթէ տեսէք և քաջ զմտաւ ածէք, և յիշեցէք զբանն տեառն պատուիրանին միաբանութեամբ որպէս պատուիրացն ծառայից՝ հնազանդ կալ տերանց իւրեանց: Զի ամենեքեան դուք աւագիկ կայք և վկայէք, մանաւանդ զի ամենեքեան դուք կեցեալ էք յազգէդ Արշակունոյ. ոմանք ի ձէնջ գաւառատեարք լեալք ի նոցանէն, և ոմանք մեծամեծք աշխարհաց, ոմանք աւագ աւագ աւանաց գեղից և գանձուց տեարք լեալ էք, և պէսպէս գաստակերտացն: Զի թէպէտ և առ արարիչն Աստուած յանցաւոր իցեն պիղծ ազգն Արշակունեաց, սակայն զձեզ կեցուցեալ զամենեսեան և յաղբոյ թօթափեալ է, զոմն գործով, զոմն պատուով, զոմն իշխանութեամբ, զոմն գործակալութեամբ: Զի թէ-

պէս և առ Աստուած մեղաւոր է Արշակ արքայ
և պարտական է տոկոսեաց աշարչին իւրոյ՝ առ ի
տանել նմա վրէժս, սակայն Աստուած վասն բա-
զում և անշափ մարդասիրութեան իւրոյ՝ խնա-
շեաց ի նա, և վասն նորա ի ձեզ՝:

Եւ դուք աւագիկ կամիք անկանել Հեթա-
նոսաց ի ծառայութիւն, և կորուսանել զկեանս
ձեր յԱստուծոյ, և մերժել զբնակ տեարսն ձեր՝
զորս տուեալ է ձեզ յԱստուծոյ, և օտար տե-
րանց ծառայեալ, և նոցին անաստուած կրօնիցն
ցանկալ: Բայց լա՛ւ լիցի ձեզ զնոյն սիրել և յանձն
առնուլ, և նմին հաւանել, և մերժել յանձանց
ձերոց զարարչասպաշտ թագաւորն: Զի թէ բեւր
չար իցէ Արշակ, սակայն աստուածասպաշտ է. և
եթէ մեղաւոր ևս իցէ, սակայն թագաւոր ձեր
է. որպէս և դուքդ ասացէք առաջի իմ, թէ այս-
չափ ամբ են՝ զի մարտեայք եւս ի վերայ ան-
ձանց ձերոց եւ հոգոց, ի վերայ աշխարհի, ի
վերայ կանանց եւ որդոց ձերոց: Եւ որ մեծն է
քան գաւենեայն ի վերայ եկեղեցեաց ձերոց, ի
վերայ ոխսի հաւասոց ձերոց, զոր ունի՛մք ի սեր
մեր Յիսուս Քրիստոս. և համակ տէր ետ ձեզ
յազթութիւն անուան իւրոյ: Եւ արդ կամիք փո-
խանակ Քրիստոսի արարչին ձերոյ՝ ծառայել ձեզ
անաստուածն մոգութեան օրինացն և նոցուն

(*) Մեծ հայրապետն այս խօսքերն ակնարկուրիւն
են այն յաղթութեանց զորս միշտ տարաւ բնդդեմ Շապ-
հոյ քաջն Արեակ:

պաշտօնէիցն, ի թողուլ նախ զարարիչն մեր և զնորուն՝ պատուիրանս՝ զոր պատուիրեաց ձեզ, միամիտ կալ առ տեարսն մարմնաւորս՝ զորս նորայն արարեալ է. դուցէ բարկացեալ տէր Աստուած ձեր, և խլիցէ զձեզ արմատաքի, և մատնեսցէ զձեզ հեթանոսացն ի չար ծառայութիւն ստրկութեանն մինչև յաւիտեան, և ոչ երբէք բարձցի լուծն ծառայութեան ի ձէն՝: Եւ բողոքէք դուք առ տէր, և նա ոչ լսիցէ ձեզ. յնաև զի աննախք անկանիք դուք ի ծառայութիւն հեթանոս տերանց և անաստուած անգէտ մարդկան, ի ձեռս հեթանոս արանց տերանց խստասրտաց. և բազում չարի դիպեալ ելանիցէ առաջի ձեր, և ոչ կարիցէք ճողոպրել յայնմանէ՝:

Ժսկ նորա որ միանգամ էին ի մի վայր ժողովեալ, զազազակ հարկանէին. քարոզ կարգացեալ՝ միմեանց ձայն առնէին շփոթէին ամբոխէին և ասէին. Հա՛պա դնասցուք, ասեն, սիռեցարուք յիւրաքանչիւր տեղիս. զի այդմ բանից մեք ինչ ոչ կամիմք լսել:՝ Սիռեցան յիւրաքանչիւր տունս իւրեանց:

Ապա Շապուհ արքայ Պարսից մեծաւ ազաչանօք և պատարագօք և հրովարտակօք և սիրով

(*) Սուրբ նայրապետին այս սրտաւարժ, իմաստալից, նարսար եւ համոզիչ նառին առջեւ ականջը եւ սիրք խցոյ անհարբեր անպիտաններ կարգարացնեն Յուլիանոս կայսեր խօսքն առ Արեակ քէ: “գօրհեղ անհնազանդ եւ անբարսաւան են”:

զԱրշակ առ ինքն կոչէր, զի յայնմ հետէ արասցեն ի մէջ իւրեանց սէր և խաղաղութիւն և բարեկամութիւն մեծ: Իսկ Արշակ արքայ թէպէտ պատերազմ կամէր տալ, այլ ոչ կամէին յանձն առնուլ այսմիկ ամենայն զօրքն աշխարհին Հայոց: Ապա թէ կամաւ կամաւ՝ թէ ոչ կամաւ սակայն եղսիրտ՝ խոնարհութեամբ հրովարտակս առ Շապուհ արքայ Պարսից, որպէս վայելէ ծառայի առ տէր իւր, տալ: Եւ առաքէր յիւրմէ նմա պատարագս հաշտութեան»:

«Ապա յետ այսորիկ դարձեալ առաքեաց առ Արշակ արքայ Հայոց Շապուհ արքայ Պարսից, և ասէ. «Իսկ եթէ հաճ եմք ես և դու ընդ միմեանս, եկ տեսցուք զմիմեանս. և յայտմ հետէ իբրև զհայր և զորդի լիցուք ընդ միմեանս: Ապա թէ ոչ տեսանես գու զիս, խնդրես զպատերազմ ի մէջ իմ և ի մէջ քո»: Իսկ Արշակ խնդրէր հաւատարիմ երգումն ուխտին ի նմանէն, զի յայտմ հետէ անկասկած երթիցէ առ նա: Եւ նա ետ բերել՝ ըստ օրինացն հաւատարիմ երգմանց թագաւորութեանն Պարսից՝ աղ, կնքել վարաղ նկարագիր մատանեաւ, և յղեաց: Զի թէ իցէ և զայն երգման ևս զհետ ոչ եկեսցէ, ապա կազմ լիցի տալ ճակատս պատերազմի ի մէջ իւրեանց»:

Իսկ զայն ևս յորժամ տեսին և լուան ամենայն մարդիկն երկրին Հայոց, ստիպեցին բռնաբօսեցին զիւրեանց թագաւորն զԱրշակ և շտա-

պեցին, զի յարիցէ գնասցէ երթիցէ յանդիման լիցի թագաւորին Պարսից Շապհոյ: Յայնմ՝ հետէ, թէ կամաւ կամաւ՝ թէ ոչ կամաւ, յարեաւ թագաւորն Հայոց Արշակ, առ ընդ իւր զզօրավարն սպարապետն Հայոց զգայեակն իւր, խաղաց գնաց յերկրէն Հայոց յերկիրն Պարսից առ Շապուհ արքայ Պարսից. չողաւ յանդիման եղև թագաւորին Պարսից Շապհոյ: Իբրև տեսին զնոսա, արկին զերկոսեանն զարքայն Արշակ և զսպարապետն Վասակ, և պահէին զնոսա արձակ ի մէջ ազատագունդ փուշտիպան զօրացն: Եւ կոչեաց արքայ Շապուհ զարքայ Արշակ, և իբրև զծառայ իւր պատուհասեաց զնա. և նա յանցաւոր և մահապարտ զանձն իւր առ նա համարեցաւ: Գարձեալ անդրէն ի նոյն գունդ փուշտիպանաց ետուն զԱրշակ արքայ ի պահեստ՝:

Բուզանդ առասպելախառն զրոյց մը կը յիշատակէ՝ որ պատիւ է Արշակայ հայրենասիրութեան: Պարսից թագաւորն ուղեւրով գիտնալ թէ Արշակ եթէ ի Հայաստան գտնայ՝ հաւատարիմ պիտի մնա՞յ Պարսից գաշնակցութեան թէ ոչ՝ վերստին պատերազմ պիտի գրգռէ Պարսից գէմ՝ խորհուրդ կը հարցունէ իւր գիւթերուն՝ որոնք խրատ կուտան Շապհոյ՝ Հայաստանէն քիջ մը հող և ջուր բերել տալ՝ և յանգէտս Արշակայ՝ անոր նստած տեղը անոնցմով յատակել:

(*) Բուզ. գպր. Գ. գլ. Ծ, ԾԱ. ԾԲ. ԾԳ:

Արդ, կ'ըսեն, եթէ Արշակ այն հողուն յատակին վրայ նստած ժամանակ լեզուն փոխէ՝ և խիստ խօսի քեզ գէժ գիտցի՛ր որ եթէ Հայաստան երթայ՝ նորէն թշնամի պիտի ըլլայ Պարսից:

«Իսկ իբրև երեկոյ եղև ժամ՝ ընթրեաց թագաւորին Պարսից, քանզի սոյորոտքիև էր Հայոց քազաւորիև քազմակսև անդէն ընդ նմին սուևևս ի նորիև սախսիև արկանեղ քազմակսև, օրենք էիև զի քազաւորև Պարսից եւ քազաւորև Հայոց ի միում սախսի քազմէիև ի միում գահոյս: Իսկ այն օր նախ զտող բազմականացն թագաւորացն՝ որ անդն էին զամենեցունց կարգեցին. հուսկ յետոյ զինի ամենեցունց ի ներքոյ բռլորին զԱրշակայ բազմականն առնէին, ուր զհայ հոյն յատակն հարեալ էր: Նախ ամենեքեան իբրև բազմեցան յիւրաքանչիւր չափույնսոյ ամէիև քազմեցուցանէիև զարքայն Արշակ: Արդ եկաց բազմեալ ուռուցեալ վայր մի. իսկ յոտն եկաց, ասէ ցթագաւորն Շապուհ. «Իմ այդ տեղի, ուր գուդ ես բազմեալ. յոտն կաց այդի, թող ես այդր բազմեցայց, զի տեղի ազգի մերոյ այդ լեալ է. ապա եթէ յաշխարհն իմ հասից, մեծամեծ վրէժս խնդրեցից ի քէն»»:

(*) Կերեւի քե կ'ակնարկէ բազմաթիւ հարկասու իշխաններ՝ որք շատ անգամ Արեաց մեծ արեալին կերպային՝ հարկ եւ ընծայ սանելու:

(**) Ի՛նչ անկախ, աննկուն ոգի. ի՛նչ ազնիւ, վեհ նկարագիր բարուց. Քանի՞ պատմական անձ ունինք ասոր հաւասար:

Ապա տայր հրաման Շապուհ արքայ Պարսից, բերել շղթայս և աշկանել ի սլարանոցն Արշակայ և յոտս և ի ձեռս նորա երկաթս, և խաղացուցանել զնա յԱնդամըն՝ զոր Անյուշ բերդն կոչեն, և սնդեալ զնա մինչև անդէն մեռցի: Եւ եղև ի վաղիւ անդր ես հրաման Շապուհ արքայ, ածել զառաջեաւ իւր զՎասակ Մամիկոնեան զզօրավարն սպարապետն Հայոց մեծաց. սկսաւ պատուհասել զնա, քանզի էր Վասակ անձամբ փոքրիկ, ասէ ցնա արքայն Պարսից Շապուհ. «Աղուէս, դու էիր խանդարիչ՝ որ այսչափ աշխատ արարեր զմեզ, դու ես այն՝ որ կոտորեցեր զԱրիս այսչափ ամս, և զի՞ դործես. զմահ աղուեսու սպանից զքեզ: Իսկ Վասակ տուեալ պատասխանի ասէ. «Այժմ՝ քո տեսեալ զիս անձամբս փոքրիկ, ոչ առեր զչափ մեծութեան իմոյ. զի ցայժմ ես քեզ առիւծ էի, և արդ աղուէս: Բայց մինչ ես Վասակն էի, ես սկայ էի. մի ոտնս ի միոյ լերին կայր, և միւս ոտնս իմ ի միոյ լերին կայր. յորժամ յաջ ոտնս յենուի, զաջ լեառն ընդ գետին տանէի. յորժամ ի ձախ ոտնն յենուի, զձախ լեառն ընդ գետին տանէի» Ապա հարցանէր թագաւորն Պարսից Շապուհ և ասէ. «Աղէ տուր ինձ զիտեղ, ս՞վ են լերինքն այնքիկ՝ զորս դուն ընդ ունջ տանէիր»:

(*) Վսեմ խօսքեր, արժանի Աղեքսանդրի, Աննիբաղայ եւ Կեսարու:

Եւ ասէ Վասակ. «Լերինքն երկուք, մի դու էիր,
 և մի թագաւորն Յունաց»: Ապա ետ հրաման
 թագաւորն Պարսից մորթել զզօրավարն Հայոց
 Վասակ, և զմորթն հանել և լնուլ խոտով, և
 տանել ընդ նոյն բերդ յԼնդմըշն՝ որ Անյուշ կո-
 չեն. ուր արգելին իսկ զթագաւորն Արշակ՝»:

Ծապուհ առ Արշակ տուած իւր հանդիսաւոր
 երգումը վատարար ջրելով՝ իւր ձեռքերը և պե-
 տութեան կնիքը Արշակայ և Վասակայ արեամբ
 մշանջենապէս արատաւորելէ յետոյ՝ մեծ բանակ
 մը զրկեց ի Հայաստան որ երթան, քրէն քանդէն
 և սպառապուռ կործանեն երկիրը՝:

Եկան պարսիկները և գարնանազայր հեղեղ-
 ներու նման թափեցան լցին Հայոց գաշտերը և
 հովիտները: Աւերեցին, գերեցին, գերիեցին,
 հիմնադատակ ըրին շէն աւաններ, ծաղկեալ քա-
 զաքներ. Աւեր ծուխ ու արիւն միայն կը տես-
 նուէին այս գաղանաց հեռքերուն վրայ: Փա-
 ռանձեմ Տիկինը տեսնելով այս արհաւիրք՝ առա-
 իրեն հետ խումբ մը հաւատարիմ մարդիկ և իւր
 սիրեցեալ միակ որդին Պապ՝ ու ապաստանեցաւ
 Արտագերից ամուր բերդը: Պարսիկները պաշա-
 րող գունդ մը թողին անոր շուրջը՝ և անցան
 զարկին կործանեցին. Արտաշատ, Վազարշատ,
 Երուանդաշատ, Զարեհաւան, Զարիշատ, Վան և

(*) Բուգ. դպր. Դ. գլ. ԾԴ:

(**) Բուգ. դպր. Դ. գլ. ԾԵ:

Նախճաւան մարդաշատ և ճոխ քաղաքները, ա-
նոնց բնակիչները հայեր և հրեայներ՝ անասնոց
անբաւ անեղր հօտի պէս քշեցին իրենց առջևէն
դէպի Պարսկաստան: Այս արշաւող բանակին մէջ
կային դաւաճան հայեր՝ որոց կարգէն էր նաև
Արշակայ մարդպետ ներքինին: Այս մատնիչը
գաղտնի դռնէ մ'եկաւ Արտաղերս բերդը՝ ստի-
պելու զՏիկին որ անձնատուր ըլլայ: Քաջասիրտ
Փառանձեմ կերևի թէ սաստիկ ընդդիմացե: Է՛
և աղիողորմ՝ լացով ողբով յաջողեր է այս վագ-
րին ու անոր ընկերացող ուրիշ մատնիչի մը սիրան
ի գութ շարժելու իրենց բնիկ տիրոջ միակ որդ-
ւոյն վրայ: Մարդպետը՝ որ խօսք տուած էր
Պարսից բերդը և պաշարեալ անբաղդ թագուհին
անոնց յանձնելու՝ կերթայ և մէկ երկու օր ևս
միջոց կը խնդրէ: Այս միջոցին կը յաջողի Փա-
ռանձեմ պատանի արքայորդին վախցընել Հռով-
մայեցւոց կողմը: Ահա այս պարագայէն առնե-
լով մեր պատմիչք կը գրեն թէ՛ Պապ պատանդ
էր ի Բիւզանդիոն: Պարսիկներ տեսնելով որ Փա-
ռանձեմ անձնատուր չըլլար կատաղի յարձակ-
մամբ կառնուն բերդը՝ Իսկ ըստ Բուզանդայ
Տիկինը ի զուր սպասելով իւր որդւոյն՝ որ ամեն
շաբթու պատգամաւոր կը զրկէր գաղտուկ առ-
մայրն թէ՛ սպասէ, մայր, անձնատուր մի՛ ըլ-

(*) Տե՛ս և սիեզ. պատմ. Գաբրիելան Բ. հատր.
Արեակ Բ:

լար, քեզ օգնելու կուգանք՝ և տեսնելով որ իր մարդիկ բոլորն ալ ժանտամահով մեռան՝ բացաւ բերդին դռները և անձնատուր եղաւ։ Պարսիկները բռնեցին Տիկինը՝ և ինն օր ու ինն գիշեր բերդէն վար կրեցին հոն ի պահեստ դրուած արքայական գանձերը ու ամենը մէկէն տարին հասուցին ի Նախճաւան՝ ուր խոնուած խճողուած էր Հայաստանի անբաւ աւարը և գերեաց ամբոխը։ Անտի տարին գանձերը ի Պարսկաստան, իսկ գերիները՝ զոմանս յԱսորեստան և զոմանս ի Խուժաստան բնակեցուցին։ Իժբաղդ Փառանձեմ՝ ըստ Խորենացոյ՝ տարուեցաւ յԱսորեստան և սայլի ցիցը հանուելով սպաննուեցաւ։ Իսկ ըստ Բուզանդայ՝ Շապուհ ուղեւով թշնամանել Հայ ազգը և թագաւորութիւնը՝ զայն հրապարակաւ խայտառակել տուաւ՝ ու այնպէս սպաննեց։

Անօրէն նախարարներն իրենց ընտանիքն անգամ չպաշտպանելով՝ փախտական գնացած էին աստ անգ։ Բոլոր երկիրը անտերունջ որս մնացեր էր Շապուհոյ վրիժուց։ Երբէք արքայի պակասութիւն այսչափ զգալի չեղաւ ի Հայաստան, ոչ Ասորեստանեայց արչաւանաց, ոչ Մակեդոնական տիրապետութեան օրով, ոչ Հռովմայեցոց պատերազմաց ժամանակ Հայաստան այսպիսի աղետից մատնեցաւ։ Հայաստանի կենսական զօրութիւնը մաշող սպառող սարսափի և արհաւիրաց ամենէն առաջինն ու ուժգինն եղաւ

Արշակայ անկումբ. աղետից մեծութենէ՛ն կի-
մացուի մեծութիւնն Արշակայ՝ որոյ անձը թումբ
կանգնած էր այն ահեղասատ մարկին դէմ՝ որ
այնչափ տարի ի զուր կոծեց զայն: Իբրև ար-
քայ և իբրև զինուոր Արշակ իւր սարտքը կա-
տարեց արիարար. սուրբ է անոր յիշատակը մեզի
համար. «Զի թէպէտև առ Աստուած իւր մեղաւոր
է Արշակ, սակայն Աստուած վասն բազում և ան-
չափ մարդասիրութեան իւրոյ՝ խնայեաց ի նա,
և վասն նորա ի ձեզ»։ Այսպէս արձակում տուաւ
Արշակայ թերութեանց՝ Հայաստանի մեծ վար-
դապետը:

Այո՛, Աստուած ամեն յանցանաց կը ներէ՛
բացի Հայրենեաց մատնութենէ:

16. Արշակայ եղերական մահուան վրայ Բու-
զանդայ դրած սքանչելի գլուխը՝ որ մեր նախ-
նեաց դրականութեան անգին գանձերէն մին է՝
արժան կը համարիմք զնեւ աստ իւր ամբող-
ջութեամբ:

«Այլ յայնմ ժամանակի՞ գեռ տակաւին ևս
կայր կենդանի Արշակ արքայ Հայոց յերկրին իշ-
խանութեանն թագաւորութեանն Պարսից ի կող-
մանս Խուժաստանի յԱնդամըն բերդին, այսինքն
որ անուն Անյուշն բերդն կոչեն: Եւ զայնու ժա-

(*) Պապայ քաղաւորութեան ժամանակ:

մանակաւ խաղաղացաւ պատերազմ տալ Պարսից ընդ Հայս, զի Արշակունին թագաւորն Քուչանաց, որ նստէր ի Բաղխ քաղաքի, նա յարոյց տալ պատերազմ ընդ Սասանականին Շապուհու և թագաւորին Պարսից: Եւ Շապուհ թագաւորն զամենայն զզօրսն Պարսից գումարեալ խաղացոյց տալ պատերազմ ընդ նմա, և զորս միանգամ ածեալ էր գերութիւն յերկրէն Հայոց զամենայն այրեծի գումարեալ խաղացոյց ընդ ինքեան. և զներքինն անգամ թագաւորին Հայոց Արշակայ տանէր ընդ ինքեան ի գործ պատերազմին:

Եւ էր ներքինի մի Հայոց թագաւորին Արշակայ, ստիկան հաւատարիմ լեալ՝ ներքինի սիրելի մեծի իշխանութեան և մեծի պատուի, և անուն Իրաստաման: Իսկ իւրեւեղ և պատերազմ ընդ թագաւորին Քուչանաց և ընդ թագաւորին Պարսից, չարաչար տարածէին զզօրսն Պարսից զօրքն Քուչանաց, և զբազումս կոտորեցին ի զօրացն Պարսից զօրքն Քուչանաց և զբազումս ձերբակալ արարին, և զկէս փախստականս հաւաքածական առնէին: Իսկ Իրաստաման ներքինին, որ յամս Տիրանայ թագաւորին Հայոց և Արշակայ որդւոյ նորա թագաւորին Հայոց լեալ էր իշխան տան դաւառին և հաւատարիմ գանձուց Անգեղ բերդին, և ամենայն բերդացն արքունի՝ որ ի կողմանս յայնս. սոյնսպէս և յերկրին Մոփաց ի Բնարեղ բերդին գանձքն լեալ էին ընդ

նովաւ, և բարձ նորա ի վեր քան զամենայն
 նախարարացն: Եւ քանզի այս գործակալութիւն
 և մարդպետութիւն, որում հայրն կոչէին ներ-
 քինեաց՝ գործ լեալ էր ի բնէ ժամանակաց ի
 թագաւորութեանն Արշակունոյ, և զայս Իրաս-
 տամատն ներքինի զիշխանն զԱնգեղ տանն գեր-
 եալ տարեալ էր յերկիրն Պարսից ի ժամանակին
 յորժամ կալան զԱրշակ արքայն Հայոց: Եւ այս
 Իրաստամատ էր յայնմ ճակատու, յորում վատ-
 թարեցին Քուշանքն զՇապուհ արքայն Պարսից:
 Եւ Իրաստամատ գործեաց անհնարին քաջութիւն
 այնչափ կռուաւ ևս ի վերայ Շապուհոյ արքայի,
 և ապրեցոյց զնա ի մահուանէ. և բազումս ի
 Քուշանաց անտի կոտորեաց, և զբազում զախո-
 յանից զգլուխս բերէր զառաջեաւ: Եւ զՇապուհ
 թագաւորն Պարսից փրկէր ի նեղութենէն սա-
 տերազմին թշնամեաց անտի, ուր արգելին զնա
 ի խուռն սատերազմին ի զօրաց անտի: Իսկ իբրև
 եղև յորժամ դարձաւ Շապուհ թագաւորն Պար-
 սից յերկիրն Ասորեստանի, և մեծ շնորհակալու-
 թիւն առնէր ներքինոյն Իրաստամատայն վաս-
 տակոցն, և ասէր ցնա Շապուհ թագաւորն Պար-
 սից. «Ինգրեա դու ինչ յինէն, զինչ և խնդրես-
 ցես, տաց քեզ և ոչ արգելից»: Եւ ասէ Իրաս-
 տամատ ցթագաւորն. «Ինձ ի քէն այլ ինչ ոչ
 պիտի, բայց տուր ինձ հրաման, զի երթայց
 տեսից զբնակ տէրն իմ զԱրշակ արքայ Հայոց:
 Եւ առ մի օր, իբրև ես երթայց առ նա, հրաման

տուր՝ արձակել զնա ի կապանացն, և ես իշխեցից լուանալ զգլուխ նորա և օծանել, և ագուցանել նմա պատմութեան, և արկանել նմա բազմականս, և զնել առաջի նորա խորտիկս, և տալ նմա գինի, և ուրախ առնել զնա արուեստականօքն մի օր ճիշդ»։

Եւ ասէ թագաւորն Շապուհ. «Խիստ են խնդրուածքդ, զոր խնդրեցերդ. զի յաւուրց ժամանակաց՝ յորմէ թագաւորութիւնս Պարսից կանգնեալ է, և բերդն այն Անյուշ բերդ կոչեցեալ է, չիք ոք մարդ եղեալ ի մարդկանէ՝ որ իշխեցեալ է յիշեցուցանել թագաւորաց զոր յայնմ բերդի եղեալ զոք է թագաւորաց, յիշելով զայն մարդ՝ որ յայնմ բերդի զոք եղեալ է, թող թէ զնա զայր թագաւոր և զիմ ընկեր կապեալ եղեալ յայնմ բերդի զհակառակորդն. քան մինչ աշխատ արարեր զմեզ, և դու աւագիկ զանձն ի մահ եղիր և յիշեցուցեր զԱնյուշն, որ ոչ էին լեալ երբէք օրէնք թագաւորութեանս Արեաց ի սկզբանէ։ Բայց զի վասն քո մեծ վաստակք են առ իս, զոր ինչ խնդրեցերն՝ երթ տուեալ լիցի քեզ. բայց քեզ արժան էր զօգուտ քո անձինդ խնդրել կամ աշխարհս կամ դաւառս կամ դանձրս։ Բայց յորժամ դու զայդ խնդրեցեր, անցեալ լիցիս զօրինօք Արեաց թագաւորութեանս. երթ, տուեալ լիցի քեզ որ ինչ յինէնս խնդրեցեր փոխանակաց քոց»։

Եւ ետ նմա փուշտիպան մի հաւատարիմ. և

հրովարտակ՝ արքունի մատանեան, զի գնացեալ երթիցէ նա ի բերդն յԱնդմըշն, և զխարզ և կամք իցէ նորա, զոր օրինակ և խնդրեացն՝ արասցէ կապելոյն Արշակայ, որ յառաջ թագաւորեալն էր ի Հայս։ Եւ շոգաւ Դրաստամանն հանդերձ փշտիպանաւ և հրովարտակաւ արքունի յԱնյուշ բերդն, և ետես զտէրն ընակ. և արձակեաց զԱրշակ ի կապանացն երկաթեաց ի ձեռակապացն և յոտիցն երկաթոց և յանրոց պարանոցէն շղթայիցն սարեացն. և լուաց զգլուխ նորա, և լոգացոյց զանձն նորա։ Եւ ագոյց նմա պատմութեան աղնիւ. և էարկ նմա բազմականս, և բազմեցոյց զնա. և եղ առաջի նորա ընթրիս լսա օրինաց թագաւորաց, և եղ առաջի նորա զինի որպէս օրէն էր թագաւորացն. սթափեաց զնա, և մխիթարեաց, և ուրախ առնէր զնա գուսանօր։

Եւ ի ժամ ազանդեր մատուցանելոյ՝ եղին առաջի նորա միրզ, խնձոր և վարունգ և ամիճ, զի կերիցէ. և եղին զանակ նմա, որպէս զի հասցէ և կերիցէ զխարզ և կամեացի։ Եւ Դրաստամանս մեծապէս ուրախ առնէր զնա. կայր յոտն, և մխիթարէր զնա։ Իսկ յորժամ արբեցաւ, և զինին եկն զակամբ նորա, արբեցաւ, հպարտացաւ և ասէ. «Վա՛յ ինձ Արշակայ. այս ես՝, և

(*) Թեպէ՛ս վեցնեկոյ սպագոսբիւնը՝ հակառակ բոլոր օրինակաց ուղղագրած է՝ «Վ՛այ ինձ Արեակայ. այսպէս եւ այս», սակայն ինձ՝ բուի բէ օրինակաց գր-

այս, և յայտմ չափու և այս անցք անցին ընդ իս» :
Եւ զայս ատացեալ, զդանակն՝ զոր ունէր ի ձե-
ռինն, որով զմիրգն կամ զամիճն կամէր ուտել,
եհար ի սրտի իւրում. և անդէն սատակեցաւ
և մեռաւ անդէն ի նմին ժամուն մինչ դեռ կայր
ի բաշմականին : Իսկ յորժամ զայն ետես Գրաս-
տամասն, յարձակեցաւ եհան ի նմանէ զնոյն
դանակ, և եհար յիւրում կշտին. և անդէն մե-
ռաւ և նա ի նմին ժամուն յայնմ* :

Սրշակայ վրայ ողբերգութիւն գրելու հարկ
չկայ. անոր պատմութեան վերջի մասը լացով և
կոծով կը յորդի ծայրէ ի ծայր. իսկ այս գլուխը
անհուն վայնասունի մէջ կլիջեցնէ վարագոյրը :

րաձը աւելի ուղիւ՝ աւելի իմաստալից է. միայն սնո՛ր
մը պէտք էր ևս են վերջ :

(*) Բուգ. դպր. Ե. գլ. Ե :

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

Պ Ա Պ

1. Պապի պատերազմներ ընդդէմ Պարսից: 2. Հակա-սկոտլանդեցի եւ գրպարտութիւնք ընդդէմ նորա: 3. Ման Մեծին Ներսիսի. քունաւորման ստութիւնք: 4. Կաթողիկոսութեան անկախութիւնք վերջնականապէս կը հաստատուի. Պապ սասնըհինգ դար առաջ կը կատարէ եւրոպական արդի բարեկարգիչ մեծ արեւոյց գործը: 5. Իւր մահուան կեղծ պատմութիւնն ըստ Խորենացւոյ: 6. Նոյնն ստոյգ ըստ Բուզանդայ: 7. Ամիանոսի Մարկելիւննոսի մանրամասն եւ նեղրիս պատմութիւնք Պապի մասնուելուն եւ սպանման վրայ: 8. Պապ մեծ իշխան եր. եզրակացութիւն:

1. Անմիտ նախարարներ հասկցան իրենց գործած ոճրին մեծութիւնը՝ այլ շատ ուշ էր: Քաջն Արշակ եւ իւր անպարտելի զօրավարն ոչ եւս էին. Մեծն Ներսէս մեկուսացած կողբար իւր Հայրենեաց աւերման վրայ:

Եւ սակայն ամեն յոյս կորած չէր. Արշակունի առիւծուն կորիւնը հեռուէն կը մռնջէր իւր մօրը տառապանքը լսելով եւ օգնութեան դիմելու համար կը տոչորէր:

Մուշեղ՝ Վասակայ որդին ժողովելով նախարարներէն անոնք որոց սրտին մէջ տակաւին ազատութեան սիրոյ կայծ մը կար՝ գնաց անոնց հետ առ Վազէս՝ երկրին թշուառ կացութիւնը նկարագրելու և խնդրելու որ օգնէ իրենց: Նախարարները կը խնդրէին կայսրէն որ զՊապ թագաւորեցնէ Հայաստանի վրայ և Հռովմէական բանակով մ'օգնէ նմա Պարսիկները վանելու իւր Հայրենիքէն:

Վազէս վարանեցաւ ընդունելու Հայոց ազաւանքը՝ պատճառելով որ այսպիսի օգնութիւն մը Պարսից հետ իրենց ունեցած դաշանց հակառակ կրնար համարուիլ և նորէն պատերազմ գրգռել իւր և Շապհոյ մէջ:

Վերջապէս նախարարաց աղերսին զիջանելով՝ հրաման տուաւ Տերենդ և Ադէ զօրավարաց՝ որ առնուն պատանի Պապը և տասներկու գունդէ գէտնաց զօրօք Հայոց երկիրն երթան. սա պայմանաւ՝ որ Պապ արքայական անունը և նշանները չկրէ, այլ առ ժամանակ մը վարէ երկրին գործերը՝ մինչև որ պարագայները ներեն իւր իշխանութեան ամբողջապէս հաստատման:

Եկաւ Պապ իւր Հայրենիքը և մեծ եռանդով սկսաւ անոր աղէտները դարմանելու: Ի լուր Արշակունի արքային անուան որ այսքան սիրելի էր Հայոց՝ ամեն փախստականներ, հալածեալներ ու ցրուածները եկան խմբելու իրենց բնիկ տիրոջ շուրջ:

Պապ գնաց գտաւ զՄեծն Ներսէս և շատ թախանձանօք ստիպեց որ գայ ազգին հոգևոր առաջնորդութիւնն ստանձնէ և օրհնէ իրենց բազուկն ու սուրբ՝ որպէս զի կարող ըլլան վանել հայրենեաց թշնամիները: Մեծն Ներսէս շատ դժուարաւ հաւանեցաւ և ելաւ գնաց արքային հետ ի բանակ:

Սակայն Պարսիկները տակաւին գրաւած էին երկրին գրեթէ երեք չորրորդ մասը: Մուշեղ զօրահանգէս ըրաւ և տեսաւ որ տասը հազար հոգի ունի: Այս փոքրիկ բանակով և Հռովմայեցի սակաւթիւ օգնական գնդով՝ Մուշեղ զարկաւ հաւածեց Պարսից կարէն և Զիկ զօրագլուխներն՝ և ցիր ու ցան ըրաւ անոնց բանակը: Սակայն այս բաւական չէր երկիրը ազատելու այս աւերիչ հրոսակներէն:

Կերևի թէ Պապ շատ ճակատամարտներ մղեց Պարսից դէմ՝ մինչև որ ամբողջապէս տիրեց իւր հայրենի ժառանգութեան: Այս ճակատամարտներէն ամենէն նշանաւորներն եղան Զիրաւայ և Քանձակայ կռիւները: Զիրաւայ մարտին մէջ քաջ արքայն Պապ ուզեց անձամբ մանել ի ճակատ՝ իւր հօր և մօր վրէժն իւր ձեռօք առնելու: Սակայն Յունաց զօրավարներն չթողին՝ ըսելով՝ ըստ Բուզանդայ՝ որ եթէ իրեն վրաս մը պատահի՝ իրենք ի՞նչ երեսով տեսնեն իրենց կայսրը՝ որ

զիրենք զրկած էր զպատանի արքայն պահպանելու:

Կսիւրը երկար եղաւ, յամառ և արիւնդուշտ: Մէկ կողմէն արդար վրիժուց ցատումը, միւս կողմէն աշխարհակալութեան անյագ տենչը և պարտութեան ամօթը կը բորբոքէին պատերազմողները:

Վերջապէս Պարսիկները ի պարտութիւն մատնուեցան՝ և սկսան հալածական փախչիլ Հայ և Հռովմէական գունդերուն առջևէն: Յաղթողները մեծ կոտորած տուին թշնամեաց՝ և անբաւ աւարով ետ դարձան: Այս պատերազմին մէջ Հայ նախարարաց տղայք մեծ քաջութիւն ցուցին:

«Եւ խմբեցաւ պատերազմն ի դաշտին՝ որ կոչի Զիրաւ, և մատեան ճակատ առ ճակատ: Եւ մանկունքն քաջ նախարարացն Հայոց ինքնակամ նահատակեալք, մտին ի մէջ ճակատուցն՝ առաջնորդութեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ Ասպետի, որդւոյ Բագարատայ, որ յազգէն Բագրատունեաց*:

Ելին և ի զօրացն Պարսից համատիք նոցա, և խաղացին ի մէջ ճակատուցն. և ցիր ընդ ցիր լինէր: Եւ ի դառնալ մանկանցն Պարսից, ընդ հուպ դարձեալ մերոցն զհետ նոցա, օրինակ իմն որպէս փոթորիկ յանտառէ տերեւաթափ, այն-

(*) Արդեւ վերը՝ երես 101 ըսած եմք քե՛ ի՞նչ է ետրեկացւոյ այս պատմական վրիպակին նպատակը՝ որ զՍմբատ կը դնէ փոխանակ Վասակայ կամ Մուշեղի:

պէս երազ յերկրարացն առեալ նիզակօք, դի
ցուրտ յերկիր ընկենուն, ոչ կարելով նոցա
յիւրեանց ճակատն մտանել՝»:

Իսկ Քանձակայ ճակատամարտը ոչինչ նուազ
արիննալից եղաւ: Այս մարտին յաղթութիւնը
Հայոց քաջ նիզակաւորները նուիրեցին իրենց
խաջ Արշակ արքային յիշատակին: Քանզի ամեն
անգամ որ նիզակով Պարսիկ մը կը շամփրէին և
գետինը կը փռէին՝ բոլոր զօրք առ հասարակ կը
գոչէին. «Առ Արշակ խաջ. մեր Արշակ քազառ-
րիկ գոն եղիր:

Աւա՛ղ այս տիրասիրութիւնը՝ որուն վրայ
Շապուհ իսկ կը զարմանար՝ անժամանակ էր:
Երբ Շապուհ ի Պարսկաստան կերթայ յաղթուած՝
կը կրկնէ շատ անգամ. Երանի՛ անոր որ Հայոց
գնդին տէր է, այնպէս տիրասէր և միաբա՛ն զօ-
րաց: Պատմական հեգնութի՛ւն մ'է այս արդեօք
Հայոցս համար:

Իսկ թագաւորն Պարսից Շապուհ գայր հա-
սանէր ամենայն զօրօքն իւրովք ի տեղի պատե-
րազմին, և գտանէր զՂօրան Յունացն և զգունդն
Հայոց, զի կազմեալ պատրաստեալ էին ի գործ
պատերազմին: Եւ լինին խառնուրդք ճակա-
տուն. ի պարտութիւն մատնեցան զօրքն Պար-
սից: Մանաւանդ գունդք նիզակաւորացն յար-
ձակեալք մնլեգնեալք, քաջութեամբ զխոյ-

(*) Խորենացի Գ. Լէ:

եանս ի վերուստ յերիվարացն յերկիր կործանէին յանդիման թագաւորին Պարսից Շապուր, և ընդ ընկենուլն խրախոյս բառնային աղաղակելով ամենայն զօրքն պատերազմիկք Հայոց համակ, զայս բանս ասելով՝ եթէ «առ Արշակ քաջ» Զի զամենայն ախոյեանսն զոր ի ճակատուն յայն սպանանէին, նմա նուիրէին իւրեանց առաջի թագաւորին Արշակայ. զի զամենայն զոր սպանանէին, ասէին. «Արշակայ թագաւորին մերոյ զո՞հ լիջի՛ր»։ Եւ յորժամ Հայոց ազատանոյն ախոյենացն նիզակաւորացն ուզմ արարեալ յարձակեալ, զզօրսն Պարսից նիզակաւորքն առեալ ընդենուին, ասէին ի խրախուսելն. Առ Արշակ քաջ։ Իսկ յորժամ զենեալ գլխատէին զախոյեանսն՝ ասէին. «Արշակայ զո՞հ լիջի՛ր»։

Այլ Շապուր թագաւորն յորժամ աշխարհն իշխանութեանն իւրոյ հասանէր, զարմացեալ ընդ քաջութիւն գնդին կռուոյն որ գիպեցաւ նմա, և ասէր՝ եթէ զարմացեալ եմ ես զոր ինչ տեսի. զի իմ ի մանկութենէ իմմէ համակ ի ճակատու և ի կռիւ մտեալ եմ, և բազում ամք են՝ զի հասի ի թագաւորութիւն, և առանց կռուոյ ամ չեմ լեալ. բայց իմ ջերմ կռիւ զայս էր տեսեալ, որ այս անգամս գիպեցաւ ինձ։ Եւ միւս ևս՝ որ ընդ այս եմ զարմացեալ ես, ընդ մտերմութիւն միամտութեանն Հայաստան գնդին ընդ տիրասիրութեանն։ Զի այնչափ ամք են՝ զի տէրն նոցա Արշակ կորուսեալ է ի նոցանէն, և նոքա առ գութ

տիրասիրութեանն՝ զոր առ բնակ տէրն իւրեանց
ունէին, զամենայն ախոյեանսն՝ զոր սպանա-
նէին՝ նմա նուիրէին: Այլ, ասէր, երանի՛ որ
Հայոց գնդին տէր իցէ, այնպիսի տիրասէր և
միաբան միաւրիս զօրացն՝:

2. Սակայն բոլոր նախարարներ միաբան չէին
իրենց նոր արքային հետ ալ՝ ինչպէս լքին անոր
հայրն իսկ:

«Եւ Մեծին Ներսիսի առեալ զամենայն նա-
խարարսն. որք կամակից էին ընդ տերութիւնն
Պապայ եւ որք ոչ, և զպարեալ կամսարականն
Սպանդարատ, սոցա միաբանութեամբ ամէ զՊապ
յաշխարհս Հայոց՝»:

Այսպէս մանուկ արքայն թագաւորած օրէն
կը շրջապատուի դժգոհներէ և դաւաճաններէ:

Իզակ մարդպետը՝ որ Մուշեղ սպարապետին
և Տերենդ զօրավարին ձեռօք սահմանապահ կը
կարգուի ի Փանձակ՝ բանակցութեան կը մտնէ
Պարսից թագաւորին հետ և կը խոստանայ անոր
մատնել զՊապ, զՏերենդ յոյն զօրավարը և զՄու-
շեղ սպարապետը: Բայց Պապի հաւատարիմ՝ նա-
խարարներ՝ մատնաւորապէս իւր սիրելի Գնել՝

(*) Բուգ. դպր. Ե. գլ. Ե:

(**) Խոր. գլ. ԼԶ: Իսկ Մեծին Ներսիսի զՊապ ի
Հայոց աբխարհն բերելը հաւանական չէ, զի ինչպէս
տեսանք ըստ Բուգանդայ՝ մեծ հայրապետն Պապի հրա-
ւիրանօք եւ ստիպմամբ եկաւ վերստին իւր արողը:

Անճևացեաց տէրը հասկընալով դաւը՝ գաղտնի կիմացնեն արքային։

Պապ կանչեց զայն առ ինքն՝ պատճառելով թէ զնա պատգամաւոր պիտի զրկէ առ Շապուհ՝ անոր հետ նիզակակցութիւն հաստատելու համար։ Մատնիչ Գլակ ուրախութեամբ փութաց եկաւ՝ յուսալով որ իւր խորհուրդը դիւրաւ պիտի կարենայ ի գլուխ հանել այս կերպով։ Հրաման ըրաւ արքայն փոշոտել զնա և անոր գլուխը նիզակի ծայրն անցնել տալով կանգնել տուաւ արքունի հրապարակը յօրինակ այլոց։

Մուշեղի վրայ ալ ծանր ամբաստանութիւններ կային անհաւատարմութեան։ Այս զօրավար՝ ըստ Բուզանդայ՝ անգամ մը պատերազմի մէջ գերի բռնած էր Շապուհոյ կանայք և պատուով արձակած էր. ուրիշ անգամ ալ Աղուանից Ուռնայր արքայն պատերազմի ատեն չսպաննելով՝ ազատ թողած էր։ Երբ այս բանիս համար Պապ կը յանդիմանէր զնա օր մը՝ Մուշեղ պատասխանեց թէ՛ «ես թագաւոր մարդու վրայ ձեռք չեմ վերցընէր»։ Զայս լսելով Պապ Մուշեղի պարանոցին վրայ կիյնայ լալով և կըսէ. «Մահապարտ են անոնք՝ որ քաջ և պատուական Մուշեղի վրայ չարախօսութիւն կ'ընեն»։

Ապա ամբաստան լինէին քսութեամբ առ մեծ թագաւորին Պապայ զզօրավարէն Մուշեղի, և ասէին՝ թէ գիտեա՛ արքայ, զի մեծաւ նենգութեամբ է ընդ քեզ, և քեզ մահու սպասէ.

զի զքո թշնամիսն համակ արձակէ. զի զբա-
զումս բազում անգամ ի բուռն արկեալ՝ սովոր
է արձակել զթշնամիսն. զի զՌուսնայր արքայ
արձակեալ, թոյլ ետ ապրիլ, ի բուռն արկեալ
զհակառակորդս քո: Եւ վասն այսր իրաց բա-
զում անգամ լինէր գժտութիւն թագաւորին Պա-
պայ ընդ զօրավարին Մուշեղի. և բազում ան-
գամ յանդիմանէր զնա վասն այսր իրաց: Իսկ
զօրավարն Մուշեղ տայր պատասխանի թագա-
ւորին Պապայ, և ասէր՝ եթէ զիմ՝ զընկերսն զա-
մենեսեան ես կոտորեցի. իսկ որ թագս ունէին,
նոքա իմ ընկերք չէին, այլ քո. եկեսցես՝ որպէս
ես զիմսն սպանի, դու զքոյսն. այլ իմ յայր թա-
գաւոր ոչ ձգեալ ձեռն երբէք որ թագ ունի, և
ոչ ձգեմ, և մի այլ ձգել լիցի: Եթէ կամիս
սպանանել զիս, սպան, այլ ես, եթէ գայ ինձ
ի ձեռն երբէք այր թագաւոր՝ որպէս եկն բա-
զում անգամ, և ոչ սպանանեմ զայր թագաւոր՝
որ գամ մի թագ ունի, եթէ ոք իսկ զիս սպանցէ:

Թագաւորն Պապ իբրև լսէր զբանս զայս,
յարտասուս հարեալ, և յարուցեալ ի գահոյիցն,
բուռն հարկանէր զՄուշեղէ. արկանէր զնովաւ
գիրկս, և լայր ի վերայ պարանոցին Մուշեղի, և
ասէ. Մահապարտ են այնոքիկ՝ որ իշխեն խօսել
չարութիւն զՄուշեղէ, զառնէ քաջէ և զպատ-
ուականէ՝:

Սակայն առաքինութեան հաւատն ինչպէս որ զօրաւոր էր Պապայ սրտին մէջ՝ կերեւի թէ նոյնպէս չէր և Մուշեղի քով, զի արքային մատնութեան և սպանման պարագայներէն կը տեսնուի որ Մուշեղ կամակից և խորհրդակից էր այս գոփոզային գործը կատարողներուն:

Ո՞վ էին այս գոփոհներ՝ և ի՞նչ կուզէին: Ասոնք երկու կարգ էին. մաս մը կը ներկայացնէին անոնք որ Հայրենեաց աղէտէն իրենց փառք և պատիւ հանել կը ջանային. դաս մ'ալ այն չարագործներն էին՝ որ Արշակայ անկման և երկրին կործանման գործակցած ըլլալով՝ ուղղակի կամ անուղղակի՝ կը սոսկային Պապի անաչառութենէն և վերահաս արժանաւոր պատուհասէն: Այս վերջին կարծիքը կը հաստատէ և Ամիանոս՝ ինչպէս յետոյ պիտի տեսնուի: Ի զո՞ւր կը թղթատենք պատմութիւնը՝ ամենաթեթև պատճառ մը գտնելու՝ որ զպատանի արքայն արժանի ըրած ըլլայ իւր ոտխայ կատաղութեան. ամեն թերթի մէջ, ամեն տողի մէջ Պապայ մեծութեան դրոշմը կը տեսնենք միայն:

Խորենացին՝ Պապի մեծ հակառակորդը՝ այսպէս կը խօսի անոր բարուց և գործոց վրայ:

«Յայնժամ (թագաւորելուն պէս) արքայն Պապ դարձոյց ի Կամսարականն Սպանդարատ՝ զամենայն ինչ՝ զոր յափշտակեալ էր հօր իւրոյ Արշակայ, զգաւառն Շիրակայ և զԱշարունեաց, ոչ իբրև զանիրաւ զագահոսքիս և ոչ իւրոյ Ար-

շակիւյ, այլ որպէս ստորգետն ընդ վաստակոց՝ քաջին Սպանդարատայ, որ սպան զՂեկաց արքայ։ Այլ եւ զայլոց նախարարացն դարձոյց զգրկանս, և յոյժ անընչասիրաբար ցուցանէր զիւր ախորժակսն եւ առաստաբար կայր*»։

Այսպէս Խորենացին մեզ կը ներկայացնէ զՊապ՝ վեհանձն, առաստձեռն, անշահասէր իշխան մը. այս տխուրոսները մեծ արքայից միայն յատուկ են։

Տեսնենք այժմ թէ որո՞նք են Պապի ոճիրները՝ մանաւանդ թէ անոր վրայ գիշուած զբոսպարտութիւնները՝ որոց համար մեր ազգը այսչափ երկար դարեր անիրաւած է այս նշանաւոր անձին յիշատակին։

Նախ Խորենացին կը գրէ.

«Բայց զի անօրսոյի ախտիւ զագրագործ էր և յանդիմանեալ կշտամբէր ի Մեծէն Ներսիսէ, ընդ անկամբ հայէր ի նա, խորհելով չարիս. եւ ոչ իշխեր յիւնկնակաշէն Թեոդոսէ յայտնի ինչ առնելոց ննս չարիս, դեղ մահու գազանի արբուցեալ սրբոյն Ներսիսի՝ ելոյժ ի կենցաղոյս, որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն ամս երեսուն և չորս։ Եւ փոխեալ յաշխարհէս երանելին Ներսէս ի գաւառին Եկեղեաց, ի գեօղն որ կոչի Խախ, քարձեաշ զՆարմին նորս արքայիկն Պա-

(*) Խոր. գլ. ԼԸ։

պայ՝ քաղեաց ի Թիզն առանիև, գանխարար ունեցոյ զեղեարսն»:

Խորենացւոյ այս գրածին մէջ ժամանակագրական ահագին վրիպակ մը կայ, որ դուցէ դիտմամբ գործուած է՝ Մեծին Ներսիսի մահը Պապի ձեռօք կարծեցնելու համար: Այս մեծ սխալն է՝ Թեոդոս կայսրը դնել փոխանակ Վաղեսի: Պապի և նոյն իսկ Վարադգատայ ժամանակ՝ Հռովմայեցւոց արևելեան կայսրն էր Վաղէս: Արդ, որովհետև այս կայսր արիտեան էր՝ և սոսկալի թշնամի ուղղափառ եպիսկոպոսաց ու մեր Մեծին Ներսիսի՝ ինչպէս Խորենացի և Բուզանդ կը վկայեն, եթէ զՎաղէս յիշէ Ներսիսի սպանման գործին արգելք՝ ոչ ոք պիտի հաւատար. և որովհետև անպատճառ դիտում կայ գաղտնի սպանուած կարծեցնել զՄեծն Ներսէս՝ զԹեոդոս՝ ուղղափառաց մեծ պաշտպան կայսրը յիշատակած է Խորենացին՝ և այնպէս ցուցած թէ Պապ անկէ վախնալով միայն յայտնի չկրցաւ սպաննել այլ թունաւորեց զկաթողիկոսն:

Երկրորդ, Բուզանդ այսպէս կը խօսի անոր բարուց մասին.

«Պապ որդին Արշակայ ծնաւ ի մօրէն փառանձեմայ Սիւնւոյ, որ էր լեալ կին Գնելոյն, զոր եսպան արքայն Արշակ, և առ զկինն նորա Փառանձեմ իւր կին, և ծնաւ ի նմանէ որդի՝ որ

(*) Խոր. Գ. ԼԸ:

կոչեցաւն Պապ: Եւ եղև իբրև ծնաւ զնա մայր
իւր. քանզի անօրէն մարդ էր և ամենեկին յԱս-
տուծոյ ոչ երկնչէր, նուիրեաց զնա դիւաց. և
բնակեցին դեք բազումք ի մանուկն, և վարէին
զնա ըստ կամաց իւրեանց: Մնաւ և աճեաց, և
գործէր զմեղս. զպոռնկութիւն, զպղծութիւն
արուագիտութեան և զանասնադիտութիւն, և
զազրալի գարշութիւն. բայց կարի զարուագի-
տութիւն: Գարձեալ ինքն իդանայր ալլոց, և
այսպէս մըմկեալ թաւալեալ էր:

Եւ երբեմն իբրև զգաց մայր նորա զարուա-
գիտութիւնն, և ոչ կարացեալ համբերել պար-
սաւանացն վատանուանութեանն, ասէ ցսենեկա-
պան որդւոյն իւրոյ, թէ յորժամ նա խնդրեսցէ ի
պղծութիւն զարսն՝ ընդ որ սովորն է անկանել,
դուք զիս ի ներքս կոչես՛յիք: Յորժամ պատան-
եակն Պապ ինքն ընդ անկողին մտեալ՝ խնդրէր
զարսն ի պղծութիւն, եմուտ մայր նորա և նըս-
տաւ զառաջեաւ նորա՝ իւր որդւոյն: Ապա սկը-
սաւ ճչել վայել պատանեակն, և ասէ ցմայր իւր.
Յարիցես գնացես ի բաց, զի մեռանիմ խորովիմ
կսկծիմ պայթիմ, թէ ոչ յարիցես գնացես ի
տանէս: Իսկ մայրն ասէ, թէ ոչ գնացեալ ելից ի
տանէ աստի: Իսկ նա հազ քան զհազ ճչէր,
բազմացուցանէր զվայելն: Իսկ մայրն նայեցեալ
սեսսնէր աջօք իւրոյ՛օ՛մ օճօք ապիսակօք, զի պս-
տաշօք էիև զգահոյիցև ստաւքօք, եւ ճապասէիև ի
վերսյ պստակեկիև Պասպսյ միև յդեո ընգող-

մանկեալ էր նա. Կայր ի մահիճան, վայէր և խնդրէր զպատանեակսն ընդ որ սովորն էր գիտանալ: Իսկ մայրն գիտացեալ յիշեաց զայն, որոց ի ծննդեանն նուիրեաց զորդին իւր. գիտաց թէ նոքա են, որ ի կերպարանս օձիցն ճապատէին զորդւովն իւրով. յարտասուս հարեալ, աւաց. վա՛յ ինձ, որդեակ իմ: զի քեզ տագնապ էր, և ես ոչ գիտէի: Յարուցեալ գնաց եթող զտեղին, կատարել զպէտս ցանկութեանն: Եւ այսպէս գիւօք վարեալ, յայսպիսի գործս զամենայն աւուրս կենաց իւրոց ըմբռնեալ Պապն որդին Սրչակայ, մինչ եհաս ի թագաւորութիւնն, մինչև ի մահ իւր՝»:

«Այլ թագաւորն Պապ, զի մինչ գեռ տղայիկ այն ինչ ծնեալ էր ի մօրէ իւրմէ՝ յայնժամ ձօնեաց զնա գիւաց անօրէն մայրն Փառանձեմ, և վասն այնորիկ լի էր գիւօք ի տղայութենէ իւրմէ: Վասն զի հանապազ զկամս գիւաց առնէր, վասն այսորիկ և զբժշկութիւն իսկ ոչ կամէր գտանել. զի հանապազ վարժեր զանձն իւր դիւօք, եւ կախարդակօք երեւէին դերքն ի նմա. եւ ամենայն մարդ զքերսն ի նմա աջօք քսցօք սեւանէին: Զի յորժամ մարդիկ հանապազօր յայգորել ելեալ մտանէին, սեւանէին զի յօճից կերպարանս երանէին ի ծոցոյն Պապայ քսգաւորին, եւ պատէին զուօք նորս. և ամենեքեան

(*) Բուզ. դպր. Դ. գլ. ԽԴ:

որք տեսանէին զնա, երկնչէին ի նմանէ և հուպ երթալ: Իսկ նա պատասխանի տայր մարդկանն ասելով թէ մի՛ երկնչիք, զի սոքա ի՛նքն և ամենայն մարդ յամենայն ժամ տեսանէին զայսպիսի ինչ կերպարանս ի նմա:

«Զի բազում համբարք գիւաց համբարեալ էին ի նմա. և յամենայն ժամ ամենայն մարդոյ երեւէր այս՝ որք գամ մի զթագաւորն տեսանէին. բայց յորժամ հայրապետն Ներսէս մտանէր առաջի նորա կամ սուրբ եպիսկոպոսն Խաղ, դեքն չերեւեալ աներևոյթ լինէին: Եւ էր թագաւորն Պապ ի պղծութեան թաւալեալ. երբեմն այլոց էգ եղեալ, տայր զինքն ի խառնակութիւն. և երբեմն զայլս էգ արարեալ, զարուսն խառնակեալ պղծէր. և երբեմն ընդ անասունս խառնակէր: Եւ այսպէս գիւօք վարեալ, որք ի նմայն էին բնակեալ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց՝»:

Ահա Պապի մոլութեան ամբաստանագիրը. մայրն՝ անօրէն փառանձեմ զինք գիւաց նուիրեր է, Պապ կախարդութիւն կրնէ եղեր, ակոր համար պղծութեան մէջ քառաչած է եղեր եւն եւն:

Թէ կախարդութեան յիմարական բարուրանքը սուտի ծագում առած է՝ այս պիտի տեսնուի քիչ վերջ՝ Պապի եղերական վախճանին պատմութենէն. իսկ մոլութեան մասին՝ ոչ մէկ օրինաւոր համոզիչ հարանակասնութեան ամենա-

քերքեր նշանն կրող փաստ կը տեսնուի ընդդէմ արքային: Ամօթալի, յիմարական, կարկատուն առասպելներ, թշնամանք միայն կը կարգանք անոր նկատմամբ, և ոչ այլ ինչ: Կը զարմանանք թէ Բուզանգայ նման մեծ պատմագրի մը գրիչն ի՞նչպէս յառաջ գացեր է այս զազիր առասպելաց նկարագրութեան մէջ: Աստի մենք ալ կը կատկածիմք ոմանց բանասիրաց հետ թէ՛ Հայոց թշնամի Ասորիները խարդախած են այս պատմագրին ձեռագիրը:

Կը կրկնենք, կա՞յ լուրջ, պարկեշտ մէկը՝ որ հաւատայ թէ Պապ՝ դեռ հեզեսասնաւեսայ կամ վեշասասնաւեսայ սրսսսնի մը այն աստիճան հրէշ մ'ըլլայ մոլութեան՝ որ առուագիտութիւն, անասնագիտութիւն իգոթիւն ընէ՛ յայտնի համարձակ իւր սենեկապետին, մօրը, հօրը, վերջապէս բոլոր արքունեաց և նոյն իսկ ժողովրդեան գիտութեամբն՝ և ապա նախարարաց ու ժողովրդեան կամօք թագաւորէ՛ դարձեալ նոյն զազրութեանց մէջ: Ասիկա անարդեւ է՝ ոչ միայն Պապ՝ այլ և ամբողջ Հայ ազգին բարոյականը:

Մենք պատմութեանց մէջ կարգացեր ենք մոլի թագաւորաց կեանքը որ ստուգիւ սոսկում կազդէ, օրինակի համար Լուտովիկոս ԺԵ. Գաղղիոյ արքային, որուն համար իրաւամբ ըսուած է թէ՛ «մարդկային անուան անարժան հրէշ մ'էր»:

Ձի այս մարդը սպառեց տէրութեան գանձը, պսակեց զպոռնկութիւն և դշնութիւն յանձին

տիկինն Բումբատուրի և տիկինն Տիւ Պարրիի, մոլու-
թեանց տղմուտ հեղեղը բերաւ հասուց մինչև իւր
ամուսնական և ընտանեկան յարկին տակ. տե-
սան զայս իւր անմեղ ազլկունք և լացին:

Իսկ Պապ ի՞նչ մոլութիւն ըրաւ. ՈՉԻՆՉ:

3. Պապի իշխանութեան՝ կամ որ նոյնն է ը-
սեւ բարեկարգութեան և Հայրենեաց թշնամի-
ներ՝ չունենալով ուրիշ կարևոր իրողութիւն ա-
պացուցանելու ընդդէմ այն արքային՝ զոր վա-
տարար հալածեցին և նահատակել տուին՝ ահա-
դին զրպարտութիւն մը կընեն անոր դէմ իրենց
օձիքը պատմութեան ձեռքէն կորզելու համար.
այսինքն թէ՛ Պապ քունառորեց զՄեծն Ներսէս-
եւ ի՞նչու թունաւորեց. վասն զի Մեծն Ներսէս
կը յանդիմանէ եղեր զՊապ՝ իւր բազում յարեաց,
սղծութեանց (որոց գոյութիւնը չկայ) համար:
Կաթողիկոսն՝ իբր թէ չթողուր նմա եկեղեցի
մտնել. Պապ կը թշնամանայ անոր դէմ, կուզէ
յայտնի սպաննել, բայց կը վախնայ Յունաց
կայսրէն. ուստի չհամարձակիր ծակն խօսք ան-
գաւ ընել: Բացի ասկէ՛ իւր զօրքէն, հայ ժո-
ղովուրդէն ալ սաստիկ կը վախնայ, զի եթէ
այնպէս բան մ'ընէ՛ կապալնուի իւր գործէն. զի
բոլոր աշխարհ Մեծն Ներսէսէն կախեալ էր. զի
մեծ և փոքր, ազատ և շինական, անարգ և
պատուական մարդիկ իբրև երկնաւոր հրեշտակ
կը դաւանէին զնա:

Արդ Պապ տեսնելով որ յայտնի չկրնար սպաննել զՄեծն Ներսէս՝ այնպէս կը կեղծաւորի թէ ուղղութեան եկած է, կը խնդրէ ֆահաւնայտեան որ իրեն ապաշխարութիւն տայ։ Ուստի կը կանչէ զինք ի Խախ իւր արքունիքը՝ Եկեղեցեաց դաւառին մէջ։ Ընթրիք կուտայ անոր, զայն իւր արքայական գահոյից վրայ կը բազմեցընէ, ինքն մէջ տեղ կը կանդնի՝ իւր ձեռով գիւնի կը լստոցանէ, գիւնիկն մեջ քոյն խառնուած էր։ Մեծն Ներսէս՝ կիմանայ, կը խմէ՝ որպէսչի նահասակացը կարգը դատուի. կը ներէ իւր սպանչին, խրատներ կը խօսի. կելնէ կերթայ իւր տեղը։ Արքունի սրահէն անոր հետ կերթան մեծաւեճներ, նախարարներ՝ որ ներկայ էին։ Երբ Մեծն Ներսէս իւր բնակարանը կը մտնէ՝ կը վերցընէ պարեգօտը եւ արժիւ վրայ նկատնակի չարի կասպասակ նշան մը կը ցուցնէ։ Մեծամեծներ գեղթափներ կուտան, Մեծն Ներսէս կը մերժէ՝ ըսելով՝ որ ես ալ այսպիսի մահուան կը փափագէի։ Երկար խրատներ կը խօսի ներկայից. ապա երկու ժամու չարի արիւն կսկսի վաշտը բերնէն գունդագունդ։ Յետոյ նորէն կելնէ, աղօթք կընէ. ամեն հեռաւոր և մերձաւոր, աւագ, պատուական և մինչև իսկ յետած չնանչած մարդիկ կը յիշէ իւր աղօթքին մէջ, յետոյ ձեռք յերկինս վերցընելով կ'ըսէ. «Տէր Յիսուս, ընկալ զոգի իմ». և այս ըսելով կ'արձակէ հոգին։

Մուշեղ սպարապետ, հայր մարդպետը և

բոլոր ազատագունդ* բանակը կառնեն սուրբ
Ներսիսի մարմինը Խախ գիւղէն և կը տանին ի
Թիւ աւանը՝ իւր գիւղը, օրհնութեամբ սաղմո-
սիւք, կանթեղիւք, մեծ պատուով և բազում
յիշատակօք կը յուզարկեն սուրբը: Բայց գեռ
չժածկած մարմին՝ ինքն թագաւորն Պապ կեր-
թայ կը սրտէ մարմինը և կը քաղէ մարտիրոսա-
կան բնակութեան մէջ. և չմեղ ձեռանաշով՝
աջնայես կը ցուցնէ թէ ինքն ամենեւին աեզեկու-
թիւն չունի եղածէն:

Ահա այս թունաւորման հռչակաւոր վէպը՝
գրեթէ բառ առ բառ:

Քննարարութիւն. — Եթէ մէկն ուզէ ուրիշ
մը գալսնի թունաւորել՝ խնջոյքի* կը հրաւիրէ
զնա բազմութեամբ և ինքն իւր ձեռօք կուտայ
մահացու բաժակը: Կը հարցունեմք. այս ընտ՞ղն
է յիմարը՝ թէ հաւատացողը. գարձեալ, քանի
որ Յունաց կայսրը կը մեծարէր յոյժ զՆերսէս,
նախարարներ, զինուորներ, ամբողջ ազգը Ներ-
սիսէ կախեալ էին՝ և կապսնէիւն զՊապ՝ եթէ
համարձակէր ոչ թէ զհայրապետն սպաննել՝ այլ
ծանր խօսք մ'անգաւ ըսել անոր՝ երբ Մեծն
Ներսէս թունաւորեցաւ՝ ինչո՞ւ վրէժխնդիր չե-
զան: Կը հարցունեմք. Պապ չգիտէր որ մեծա-
մեծներ, նախարարներ՝ որ Մեծին Ներսիսի հետ

(*) Արեալի բուն գունդին՝ ազատագունդ քանակ
կ'ըսուէր որոշելու համար նախարարաց զօրերէն:

զնացին իւր բնակարանը՝ տեսան անոր թունաւորումը, և ի՞նչպէս կը համարձակէր գաղտնի եղած համարել այս սճիրն ու երթալ իւր ձեռօք պատել և թաղել տալ հայրապետին մարմինը։ Բայ աստի, ինչո՞ւ թունաւորէր արքայն զկաթողիկոսը՝ անոր յանդիմանութենէն զերժանելու համար՝ քանի որ իշխանութիւն ունէր զնա կաթողիկոսութենէ հրաժարեցընելու՝ ինչպէս ըրաւ իւր հայրը։

Դիցուք թէ Պապ Մեծին Ներսիսի յանախակի նախասակաց, կապակաց, եկեղեցոյ հարդորքեկէն արգիլման համար վշտացած ըլլայ անոր. բայց իւր զոյնն, սպաշխարոքիւն խնորեղը, ակնոր հետ հաշտեցու հաւար զայն ի ճաշ հրախորեղն ի՞նչ պատճառաւ ակեղծ չհամարինք։

Արիւնարբու թէոզոս կայսրը թեթե խռովութիւն մը զսպելու համար՝ եօթն հազար հոգի կոտորել կուտայ թեասղանիկէի ժողովրդէն՝ առանց քննելու յանցաւորը և անմեղը. ուստի երբ կուզէ Միլանի եկեղեցին մտնել աղօթելու՝ կարգիլուի սուրբ Ամբրոսիոսէն։ Անոր վրայ թէոզոս բնգունելով Ամբրոսիոսի դրած ապաշխարութիւնը՝ ութ ամիս չմտնէր եկեղեցի։

Արդ, թէոզոսի այս բնթացքը ողորոքիւն, ակեղծոքիւն կը համարուի. զի թէոզոս սուկալի մսլեռանդ մ'էր. զի հալածեց խզճի ազատութիւնը, մահուամբ պատժեց բազմաստուած

ներքը. հերետիկոսներուն արդիւնաց տէրութեան ամեն բարք պատիւ և պաշտօն, և նոյն իսկ իրենց ինչքը կտակելու իրաւունքը: Այսպիսի ահաւոր բռնաւոր մը երբ Մեծ կը յորջորջուի, տունելի սրբոց կարգը կը դատուի, խեղճ պատանի Պապին զղլումն ի՞նչու անկեղծ չհամարուի. ի՞նչու կեղծաւոր հաւարուի այն՝ ոչ զինքը եկեղեցւոյ հազորդութենէն (իւր թէ՛) զրկողը կը բազմեցընէր իւր արքայական գահոյից վրայ՝ և ինքն ի մէջ անցած կսպասաւորէր, զինի կուտար: Պապ՝ ինչպէս ըսինք՝ դեռ պաշտօնապէս հաստատուած չէր իւր գահուն վրայ, դեռ Շապուհ՝ և նոյն իսկ զինքն թագաւորեցընող Վաղէս չէին ճանաչէր զնա իւր թագաւոր, տակաւին իւր պահպանութեան համար եկող Հռովմէական բանակն ի Հայաստան էր, նախարարներէն ո՛ւնք Շապուհի կը թնամ՝ այլք իրենց բերդերը քաշուած՝ կամ իրենց տէրը գաւաճանելու հետամուտ էին. արդ այսպիսի դժուարին և վտանգալից վիճակի մէջ կարելի՞ բան էր որ Պապ ժողովուրդն ալ իրեն հետ թշնամացընէր՝ և իւր՝ ու իր գերդաստանին յսերիմներուն վահմակը կատաղարար իւր դէմ յարուցանէր՝ զինքը տապալելու խիստ իրաւացի զիստ մը տալով անոնց՝

(*) Իբր քե կ'ըսեմք՝ վասնզի հաւոգուած էմ որ Մեծն Ներսէս երբեք բեմամանած չի Պապին, զի կարելու պահաւառ մ'ունեցած չի:

Թունաւորմամբ այն մեծ մարդուն՝ որ նոյն իսկ իւր հակառակորդ Վաղէսին պատկառելի էր:

Այսպիսի բան մը ընելու համար կատարեալ ապուշ և կապելու յիմար մը պէտք էր ըլլար Պապ, և մենք պիտի տեսնենք քիչ վերջ՝ որ նա ընդհակառակն գերազանց հաւնաւ մ'էր:

Սակայն իբր հաւանական և ստոյգ իսկ կըրնամք ընդունիլ՝ որ Մեծն Ներսէս արքայական ինչոյից օրը մեռած ըլլայ: Հայրապետը ծեր էր և սրի հիւանդութիւն ունէր*. այս հիւանդութեան գրեթէ անվրէպ ախտանիշներն են՝ սրտին վրայ երեցած նկանակի չափ կապուսակութիւնն, եւ քերեկն գունդագունդ հոսած արիւնը: Այս մահաբեր ախտին եղերական լուծումը տեղի կուտնայ սովորաբար՝ սաստիկ յոգնութենէ, մեծ յուզմունքէ կամ արեան շրջանը սաստկապէս երազող ուրիշ պատճառէ՝ որոյ կարգը կրնամք դասել նաև հանապազօրեայ ապրելու եղանակին (*régime*) փոփոխումը:

Արդ հաւանական է որ Մեծն Ներսէս այս

(*) Մենք քանի մը տարի ի վեր մտադիր ըլլալով գրել մեր այս երկու անուանի բազաւորաց՝ Արշակ Բ. ի եւ Պապի կեանքը՝ այս բուժաւորման մասին հարցոցին վազային մեծ բժիշկ Խ. Մ. Էֆէնսիի եւ այլոց կարծիքը՝ պատմելով Մեծին Ներսիսի մահուան պարագայներն եւ ախտանիշները. գրեթէ ամենքը միահամուռ հաստատեցին որ անոր մահը սրի հիւանդութեան հետեւն է եւ ոչ բուժաւորման:

պատճառաց միոյն ազդեցութեամբ վախճանած
ըլլայ խրախճանութեան օրը կամ միւս օրը:

Մեծին Ներսիսի մահն՝ արժի հիշանդութեան
եւ ոչ այլ պատճառի արդիւնք ըլլալը անտի յայտ
է՝ որ երկու ժամ դունդապունդ արեան հոսու
մէն վերջ՝ կարող եղած է դարձեալ ելնել եր
կար բարակ ազօթել մինչև իւր վախճանի շունջը:
Այս կը ցուցնէ թէ ակտիւն հարուածը չէր թունի՝
որ անգամ մը երբ ներգործէ՝ այլ ևս աչք բա
նալ չտար, այլ հետզհետէ կը նուազեցնէ՝ մին
չեւ քայքայէ բովանդակ կեանքը: Մինչդեռ
սրտի հիւանդութիւնը այսպէս չէ. այլ օրեր՝ և
մինչև իսկ շաբաթներ կը տևէ շատ անգամ իւր
վերջին հարուածը:

Այսչափ կը բաւէ կարծեմք հերքելու այս
նողկալի զրպարտութիւնը:

«Այլ սուրբն Ներսէս եպիսկոպոսապետն Հա
յոց հանապազօր ընդդիմացեալ թագաւորին Պա
պայ, կշտամբէր և յանդիմանէր մեծաւ վկայու
թեամբ յանդիմանութեամբ, և վասն չարեաց
նորա բազմաց՝ ոչ համարձակէր նմա զսեմն ե
կեղեցւոյն կոխել, և ոչ մտանել նմա ի ներքս:
Հանապազ կշտամբեալ յանդիմանէր և խրատէր,
զի գտցէ զանձն իւր ի կորստենէ գործոց իւրոց.
և հանապազ խօսէր ընդ նմա, զի փոյթ արասցէ

(*) Այս բազում ջարհիք՝ բարեկարգութիւններ՝
Մեծին Ներսիսի մահէն վերջ կատարեց Պապ:

ապաշխարութեան: Ինէր առաջի նորա վկայութիւնս ի գրոց, ահ արկանելով յաւիտենական դատաստանացն պատժովք՝ դալ ի զգաստութիւն և ի լաւանալ, և յառաջգիմութեան արդարութեան կարգացն և գործոցն սրբութեան փոյթ առնել:

Քսկ թագաւորն Պապ լսելոյ նմա ոչ լսէր. այլ և ընդգիմացեալ ևս մեծաւ թշնամանօք և մահու սպասէր նմա, և կամէր սպանանել զնա յայտնի. բայց ի թագաւորէն Յունաց յայտնի և անարգել անգամ բանիւք չիշխէր, և ոչ սակաւ մի համարձակել ի նա, թող թէ մահու աղաւ դաւ: Նաև իւր իսկ աշխարհի մարդիկն և զօրքն ամենայն չառնուին յանձն զայսպիսի ինչ առնել. այր՝ զորմէ ամենայն մարդիկ աշխարհին Հայոց կախեալ կային զնմանէ վասն արդար գործոցն, սրբութեան գնացիցն յաշխարհի, խաղաղութեամբ մեծի առաջնորդութեանն, նա և վասն յայտնի նշանագործութեանն սքանչելեացն՝ զոր առնէր, իբրև յերկնաւոր հրեշտակ այնպէս նայէին ամենայն մարդ: Եւ թագաւորն յոսացեալ էր ընդ նմա, և ինդրէր սպանանել զնա. այլ յայտնի զայս և բանիւք ճառել ոչ իշխէր, թէ ոյ՛ իւր զօրքն ապանաւեիսն զնա: Ձի այնպէս ամենայն մարդ ապաստանեալ էին յաղօթս նորա, և սիրէին զնա առ հասարակ մեծամեծք և փոքունք, պատուականք և անարգք, աղատք և շինականք միանգամայն:

«Այլ թագաւորն Պապ յամենայն ժամ էր թշնամի մեծի քահանայապետին վասն յանդիմանութեան մեղաց իւրոց չարեաց՝ զոր գործէրն, և յանդիմանեալ լինէր յառնէն Աստուծոյ ի ներսիսէ հանապազ։ Ոչ զգաստանալ կամէր և ոչ գալ յուղղութիւն և ոչ համբերել կարէր հանապազորդ նախատանացն յանդիմանչին. էարկ ի միտս սպանանել զմեծ քահանայապետն Աստուծոյ զներսէս։ Իբրև յայտնի զայս ոչ մարթ էր նմա առնել, կեղծաւորել կերպարանէր իբրև այն եթէ յուղղութիւն ինչ եկեալ է. աղաչէր զքահանայապետն Աստուծոյ տալ նմա ապաշխարութիւն։ Եւ կոչեցաւ յապարանս իւր ի Խախաւանի յեկեղեաց գաւառի. արար նմա ընթրիս, աղաչեաց զայրն Աստուծոյ բազմել նմա յարքունական գահոյսն, և իբրև այնու թէ սրբեացի նա ի չարեաց անտի իւրոց, և ինքն այնուհետև յայնմ հետէ յապաշխարութիւն մտցէ։

«Իսկ իբրև զառաջինն բազմեցոյց, ինքնին թագաւորն յոտն կացեալ հոլանեալ, ի մէջ գետին անցեալ, անապակ մատուցանէր առնն Աստուծոյ ներսիսի յընթրիս անդ, և գեղ մահու ընդ կոտինդն խառնեալ մատուցանէր նմա։ Եւ յորժամ ըմպէր զբաժակն զայն՝ իմացեալ անդէն, խօսել սկսաւ և ասէ. Օրհնեալ է տէր Աստուած մեր, որ արժանի արար զիս ըմպել զբաժակս զայս, և հասանել մահուս՝ որ վասն տեսաւ ինչ է, որում և ցանկացեալ էի ի մանկութենէ

իմմէ՛: Արդ զբաժակս փրկութեան ընկալայց, և զանուն տեառն կարդացից, զի և ես հաւասարեցից հասանել ի մասն ժառանգութեան սրբոցն ի լոյս: Այլ քեզ՝ ո՛վ թագաւոր, արժան էր իբրեւ զայր քազաւոր յայտնի հրաւանս սաշ եւ սպանակեղ, զի ո՞վ էր՝ որ արգելոյր զֆեզ, կամ ո՞վ էր՝ որ պահէր զձեռն ֆո ի գործոց, զոր ինչ կամէիր գործել՝: Բայց տէր. թող սոցա զայս գործս՝ զոր ինչ գործեցիև յիս՝* . և ընկալ զհոգի ծառայիս քո, որ հանգուցիչդ ես ամենայն աշխատելոց, և կատարիչ ամենայն բարութեանց:

«Չայս և այսպիսի, և որ ինչ նման են այսպիսի բանք, խօսեցաւ. և յարուցեալ գնաց ի վանս իւր: Եւ զհետ գնացին նորա ի տաճարէն արքունի ամենայն մեծամեծքն նախարարքն Հայոց,

---

(*) Այս գրպարտութիւն հնարողները զՊապ մարդասպան ընելու նպատակաւ՝ զՄեծն Ներսէս *անձնասպան* կը ցուցնեն. զի կրտսն քէ իմացաւ՝ եւ խմեց բաժակը: Եւ որովհետեւ բռնութիւն չկայ Պապի կողմէ՝ այս կերպով ազատ մահը նահատակութիւն չէ՝ այլ անձնասպանութիւն. . . . .:

(**) Ուրեմն սուս է քէ Պապ կը վախնար՝ Յունաց կայսրէն, Հայ ազգէն, իւր զինուորներէն, անա Մեծն Ներսէս իւր բերնովը կը խոստովանի քէ՝ Պապ եւ ոչ յունեֆ արգելք եւ արկիւղ ունեւ, եւ քէ կրնար յայտնի հրաւանս սաշ իբրեւ զայր քազաւոր՝ եւ սպանակեղ:

(***) Այս յոճակի խօսքէն այնպէս կ'իմացուի քէ՝ Պապ կամակրցներ ալ ունի եղեր:

և Մուշեղ սպարապետն Հայոց, և Հայր մարդ-
պետ, և ամենայն որ միանգամ էին անդ, մտին
ընդ նմա ի վանս նորա: Եւ իբրև եմուտ ի վանս
իւր, վերացուցեալ զպարեգօտս իւր՝ ի վերայ
սրտին ցուցանէր կապուտակեալ քան զչափ նկա-
նակի միոյ: Իսկ մեծամեծք նախարարացն մա-
տուցանէին նմա թիւրակէս և անդեղեայս վանս
ապրելոյ: Իսկ նա ոչ կա՛նցեայ զայն ի բաց
վերժէր, տլլ ասէ. «Մեծապէս եղև ինձ բարի,
զի եհաս ինձ մեռանել վանս զգուշութեան
պատուիրանացն Քրիստոսի: Եւ քանզի դուք ձե-
զէն գիտէք, զի հրապարակասօսէի ընդ ձեզ՝
զոր ինչ խօսէի, արժան էր ինձ հրապարակաւ մե-
ռանել ի ձէնջ, զի այնմ իսկ ցանկացեալ էի. բայց
բարևք ել ինձ վիճակն ընդ ընտիրս, և ժառան-
գութիւն իմ հաճոյ եղև ինձ: Օրհնեցից զտէր,
որ այս մասին վիճակի ժառանգութեան ապրե-
ցոյց զիս. և մեծապէս խնդութիւն է ինձ, զի
վազվազակի լուծայց ես յանօրէն և յամբարիշտ
աշխարհէ աստի յայսմանէ»: Եւ բազում ինչ խօ-
սեցաւ ընդ նոսա, և զգուշացոյց զնոսա, և ազաչ-
եաց զամենեօին զգուշանալ անձանց, և պա-
հել զպատուիրանս տեառն:

«Եւ յետ այսորիկ սկսաւ զարիւնն գունդ-
գունդ ի ներքուստ ընդ բերանն արտաքս հոսել
իբրև զերկուս ժամս: Եւ յետ այսորիկ յարուց-
եալ եկաց յաղօթս. եգեալ ծունր, խնդրէր
զթողութիւն ի վերայ սպանողին իւրոյ: Ապա

յետ այսօրիկ յիշէր յաղօթս իւր զամենայն մարդս, զմերձաւորս և զհեռաւորս, զանարդս և զպատուականս եւ զայնոսիկ անգամ, գորս երբեք ոչ ճանաչէր զնոսա, յիշէր յաղօթս իւր։ Եւ յետ աղօթիցն կատարելոյ համբարձեալ զձեռս իւր և զաչս իւր ընդ երկինս, ասաց. «Տէր Յիսուս Քրիստոս, ընկալ զհոգի իմ»։ Եւ զայս ասացեալ, արձակեաց զոգի։ Եւ առեալ զմարմին սրբոյն Ներսէսի զառնն Աստուծոյ պաշտօնեայ)ք եկեղեցւոյն, և Փաւստոս եպիսկոպոս, և պաշտօնէիցն գլխաւոր՝ Տրդատ և Մուշեղ սպարապետն և Հայր մարդպետ, և ամենայն ազատագունդ բանակն արքունի, բարձին յաւանէն ի Խախ գեղջէ՝ ուր գործն կատարեցաւ, տարան ի Թիլն յաւանն յիւր գեւղն։ Հանդերձ սաղմոսիւք և օրհնութեամբ, կանթեղիւք վառելովք և մեծապաշտմամբք և բազում յիշատակօք զսուրբն յուզարկեցին։ Բայց մինչչև էր ծածկեալ զմարմին սրբոյն, ինքն թագաւորն Պապ երթեալ պատեաց և թաղեաց ի մարտիրոսական ի բնակութիւնն. բայց թագաւորն Պապ ի շքմեղս լինելով՝ չլուերոյն՝ առնեք, իբրեւ թէ իւր չիցէ գործեալ զայն»։

(*) Ո՛րչափ անմիտ մարդ է եղեր Պապ. ամբողջ աշխարհ իմացաւ իւր ոնրագործութիւնը, եւ դարձեալ ինքն չմտնէր կ'ըրոյայ, չլուերոյ կը զարնէ, եւ կերթայ իւր ձեռքով կը պատէ, կը բաղէ սպանեալը։ պէտք է խոստովանիլ՝ որ սակէ աւելի անհամ զբպարտութիւն շատ անգամ չէ եղած։

(**) Բուգ. դպր. Ե. գլ. ԻԳ. ԻԴ։

Կ. Սակայն պատանի արքային վրայ կուտակուած զրպարտութեանց գաղտնիքը կը մեկնուի ամբողջապէս՝ երբ ուշով հետեւիմք անոր կատարած նշանաւոր բարեկարգութեանց՝ և իմանամք անոր աղիողորմ մահուան պատճառը:

Մեծին Ներսիսի մահէն վերջ Պապ անոր յաջորդ կարգեց զՅուսիկ եպիսկոպոս՝ Ազբիանոս անուն մեծ եպիսկոպոսին ցեղէն՝ և հրահան տուաւ նա իւր պաշտօնին գլուխն անցնելո՞ւ անց Կեսարիոյ եպիսկոպոսապետէն ձեռնադրուելո՞ւ: Այսպէս ազգային կաթողիկոսութեան անկախութիւնը՝ զոր Արշակ ստեղծեց՝ Պապ վերջնապէս նուիրագործեց: Ի զուր Կեսարիոյ եպիսկոպոսապետը սաստիկ զարնացաւ եւ զայրացաւ՝ ընդ վայր Կեսարիոյ եպիսկոպոսները ժողով դումարելով բողոքեցին առ Պապ այս գործին դէմ՝ և իբր թէ լուծեցին Հայոց կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը. Պապ անխռով մնաց: Ապա յղացաւ և ի գլուխ հանեց Պապ այն նշանաւոր բարեկարգութիւնն՝ զոր գեռ մեր ժամանակներ հազիւ մտաբերեցին եւրոպական մեծ բարենորոգիչք՝ գլխաւորապէս Յովսէփ Բ. կայսրն Աւստրիոյ. այսինքն էր՝ վանքերու, կուսաստանաց և հասարակաց այլ բարեկարգակ հաստատութեանց բարեկարգութիւնը:

(*) Եւ իբր այս մեծ զարմանալով ցասման եղեալ հայրապետին Կեսարու: Բուզ. դպր. Ե. գլ. ԻԹ:

Զարմանալի՛ հանճար, հազիւ քսաներեք քսանըչորս տարեկան Ասիացի պատանի իշխան մը կը յղանայ այսպիսի մեծ խորհուրդ մը՝ աստի տասնըհինգ դար յառաջ:

Արդ՝ Մեծն Ներսէս մարդասիրական անթիւ հաստատութիւններ շինած էր: Ասոնց մէջ կային՝ որք ազգին և մարդկութեան պատիւ կը բերէին՝ որպիսիք են՝ հիւանդանոցներ, որբանոցներ, վարժարանի նպասակաւ կառուցեալ մեկնասանկներ՝ ուր տղայք կուսանէին հետընկեալ ասորի դրպորոքիւնը: Կային նաև այնպիսի հաստատութիւնք ալ՝ որ հակառակ մեծ հիմնադրին բարի նպատակին՝ անբարոյականութեան, ծուլութեան և ամեն կերպ աղտոզութեանց որջ դարձեր էին. այս կարգէն պէտք է հաշուել այն անթիւ կուսասանկներ, աշրեկոցներ, աղփասանոցներ, օսուրանոցներ, հիւրանոցներ՝ ուր անթիւ արք և կանայք՝ ազգայինք և օտարք՝ խառնիճազանճ բազմութիւն լցուած՝ կուտէին, կը խմէին, կը վատնէին եկեղեցւոյ ունեցած անբաւ կալուածներուն հասոյթները՝ որք իշխանութեան մը գանձուն բաւական էին: Պապ փակեց կուսաստաններ, ցրուեց կոյսեր և հրաման տուաւ որ ամուսնանան: Պարպեց ազբատանոցներ, օտարանոցներ՝ ուր անթիւ ծոյլեր ժողոված էին՝ եւ որոց արեւն պիտոյ՛ք իրեկց ոտքը սանկէ հրաւնջած էր Մեծն Ներսէս, բացի արգէն անոնց ունեցած հասոյթէն:

Այս հաստատութեանց վրայ *սեսույներ* գըր-
ուած էին՝ որք ո՛վ գիտէ ինչ զեղծումներ կը
գործէին. Պապ զանոնք վունտեց, և ստիպեց
ազքատները որ իրենց հացը ճարեն:

Նոյնպէս պողի և տասանորդի կեղեքիչ
սովորութիւնը ջնջեց: Կարգ մը տուններ ալ կա-
յին՝ ուր կը բնակէին *օսարներ*, *պակդոխներ*,
նծրեհներ, *անցառներ* (ճամբորդ) *հարսահար-*
եալներ, *սառապեալներ* որոց համար վերակա-
ցուներ կարգուած էին ի Մեծէն Ներսիսէ, և
իւրաքանչիւր ին սեպտակաւ դարման (ուտեստ).
արդ Պապ ասոնք բոլորն ալ ճամբեց:

Բաց աստի ամուսնալուծութեան օրէնքը՝
զոր մեզմէ անհամեմատ աւելի մեծ և քաղաքա-
կիրթ քրիստոնեայ ազգեր ընդունած են այսօր,
Պապ աստի տասնեհինգ դար յառաջ հաս-
տատեց:

Եկեղեցին ընդարձակ հողեր ուներ այլ և
այլ գաւառաց մէջ՝ որոց հասոյթը ինքը կը տըն-
տեսէր ըստ հաճոյս. այս ոչ միայն մեծ զրկանք
էր արքունի գանձուն՝* այլ նաև առիթ բազում
զեղծմանց: Այս հողեր պարունակող գաւառները

(*) Թեպէտ այն ժամանակներ Ասիոյ մեջ Պարս-
կաստան միայն բաւական կազմակերպեալ գանձային
դրութիւն ուներ՝ սակայն վերջապէս մեր մեջ ալ արժա-
յից գանձը կերպով մը ազգին էր. անով էր որ արժայ
ի պահանջել հարկին վարձկան զինուորներ կը ժողո-
վէին, դաւենակից արժայից ընծայներ կուտային եւն եւն:

տասնևհինգ հաս էին, Հայաստանի ամենէն արգասաւորները:

Արշակ Բ. ի օրով Հայր մարգպետն անդամ մը յայց երթալով Մեծին Ներսիսի կը տեսնէ եկեղեցւոյ կալուածոց սքանչելի դիրքը, երկրին բարեբերութիւնը. կը ցաւի որ Արշակունի թագաւորներ այնչափ մեծատարած աննման երկիրներ թողեր են կանանցահանդերձ մարդոց (վանականաց). և կը յաւելու. Եթէ առ Արշակ հասնիմ՝ այս տեղերը պիտի քակեմ, ամեն բան պիտի փոխեմ և արքունի շէն և պալատ կառուցանեմ անոնց փոխարէն: Մեծն Ներսէս կզշարի, կանիծէ զՀայր մարգպետը՝ որ ի դարձին կսպաննուի Շաւասպ Արծրունիէն՝ որ սխ ունէր անոր գէմ:

Ապա գէպ եղև անցանել Հայր մարգպետին առ տեղեօքն, ցանկացաւ ելանել ի սուրբ տեղիսն Աշտիշատու կալ յաղօթս, և առնուլ ողջոյն ի սրբոյ եպիսկոպոսապետէն Ներսէսէ: Ապա իբրև կային յաղօթս, ետուն ողջոյն. հրաման տայր սուրբ Հայրապետն Ներսէս, եկեղցն ճաշ պատրաստել: Եւ մինչդեռ նոքա պատրաստէին ինչ ըստ նմա արժանի տւագօրէն սպաս, նա ելանէր յեպիսկոպոսական կայենէն յապարանիցն մինչև ի վկայարանս սրբոցն, ի մեծ և ի գեղեցիկ հրապարակին զերթեւեկս առեալ շրջէր, զճեմս առեալ: Ապա տեսանէր զգեղեցկութիւն վայրացն, զնիստ շքեղութեան ի բարձաւանդակ տեղեացն և զնայեացն ի խո-

նարհ, զի կարի վայելուչ էր տեղին, և չարակնեաց:

Ապա եմուտ բազմեցաւ յուտել և ըմպել: Իսկ յորժամ արբեցաւ սխաղակեցաւ, սկսաւ ներքինին խօսել բանս հպարտս և ամբարտաւանս յարբելեաց՝ դնէր թշնամանս Տրդատայ արքայի, ի մեռեալս և կենդանեացն ի կեանս, ազգի և տակի և տոհմի Արշակունեաց թագաւորացն Հայոց: Զիա՞րդ, ասէ, զայսպիսի տեղիս կանանցահանդերձ մարդկան տուեալ է, և ոչ արանց: Եւ զսուրբ տեղեօքն քամահեալ արհամարհէր, և ասէր՝ եթէ զայս տեղիս ի բաց քակեմք, զի աստ պարտ է շինել զապարանս արքունի: Եւ թէ ես Հայր մարդպետ կենդանի լցեմ և առ թագաւորուն հասից, ասէ, որ ինչ աստ իցէ, զայն ի բաց փոխեցից. և որ աստ իցեն, ասէ, զնոսա հանից, և տեղիս արքունի սենեակ կազմեցից՝:

Հայր մարդպետը յայնժամ չկրցաւ իւր նպատակն իրագործել, զի՝ ինչպէս ըսինք՝ ճամբան սպաննուեցաւ:

Սակայն Պապ յարքունիս գրաւեց այս հողերուն եօթնիկն հիկնգ մասը, և միայն երկուքը թողուց ի պէտս Եկեղեցւոյ: Հողերուն թուոյն համեմատ իւրաքանչիւր գիւղի վրայ մէկ երէց և մէկ սարկաւագ ձգեց. մնացեալները՝ նոյնպէս էրիցունց ու սարկաւագաց որդիները՝ որ մինչև

(*) Բննգ. դպր. Գ. գլ. ԺԴ:

յայնժամ ազատ էին զինուորութենէ՝ արքունի բանակին մէջ առաւ:

Ահա ցանկն Պապի ամբողջ չարագործութեանց:

Եթէ Պապ Ղօշաքաղ ոք ըլլար՝ պիտի ըսուէր թէ այս բարեկարգութիւնները ըրաւ իւր ազահոթութիւնը յագեցընելու համար. բայց ահա Խորենացին՝ անոր մեծ ստիւր՝ զայն կանուանէ առաստախօս եւ անշահասէր յանմենայնի:

Բուզանդ կրտէ թէ այս բարեկարգութիւններն ըրաւ Պապ ի հեճուկս Ներսիսի: Ծագրելի չէ՞ այս ենթադրութիւնը. բան մ'ընել ի հեճուկս կենդանութեան մարդու մը հասկընալի է, բայց մահուանէ ետքը ի՞նչ նշանակութիւն ունի: Դիցուք թէ հասարակ, ստորին նկարագրի տէր անձ մ'ընէ զայս, բայց Պապի պէս մարդու մը, չենք կարող վերագրել այդ գաղափարը: Բայց թագաւոր մը ի՞նչու սպասէ մահուանէ յետոյ վրէժտ առնելու հակառակորդէ մը:

Թէ ինչո՞ւ Պապ Մեծին Ներսիսի մահուանէ յետոյ ըրաւ իւր բարեկարգութիւնները՝ այս յայտնի կը ցուցընէ արքային ոգւոյ մեծութիւնը և մեծ հայրապետին գիւրազգացութիւնն չվիրաւորելու մասին ունեցած գորովալից ուշադրութիւնը:

Պապի վրայ բարդուած ստութեանց և զրբպարտութեանց մէջ մեք օտարաց և մասնաւորապէս յոյն կղերին մասնակցութիւնն ալ կը

տեսնեմք: Կեսարիոյ եպիսկոպոսապետը և սին-
հոդոսը՝ որ այնչափ բորբոքեցան Հայ կաթողի-
կոսութեան վերջնապէս անկախ ըլլալուն ի ձեռն
Պապի՝ անշուշտ ամեն կարելի բանն ըրին արքա-
յին անկումը փութացընելու համար: Բուզանդ
միամտաբար կարծես կը խոստովանի զայս:

«Նմա այնպէս թուեցաւ՝ եթէ զայն չար
կամացն հեծուկս՝ Ներսիսէ առնիցէ ի կենդանեաց
առ մեռեալս, վասն թշնամութեանն՝ զոր ունէր
ընդ նմա: Եւ զայն ոչ ածէր զնոաւ՝ թէ զանձն
կորուսանէ»:

Իսկ թագաւորն Հայոց Պապ զի թէպէտ և
սպան զհայրապետն աշխարհին Հայոց զՆերսէս,
սակայն ոչ յագեցաւ մահուամբ նորա, այլ ջա-
նայր այսպէս՝ թէ զինչ միանգամ կարգք իցեն
ուզղութեան ի Ներսիսէ եղեալ յեկեղեցւոյն,
եղծեսցէ և խանդարեսցէ: Եւ սկսաւ նախանձ
վարել ընդդէմ յառաջագոյն կանոնելոցն ի նմա-
նէ, և սկսաւ հրաման տալ յայտնապէս յաշ-
խարհին աւերել զայրենոցսն և զորբանոցսն՝ զոր
չինեալ էր Ներսէս ի գաւառս գաւառս, և ա-
ւերել զկուսաստանսն ի գաւառս գանառս և
յաւանս յաւանս պարսպեալս և ամրացեալս՝ որ
նորին Ներսիսի էր շինեալ վասն ամրապահս ա-

(*) Բուզ. դպր. Ե. գլ. ԼԱ: Այս կորուստը քեպէս
պատմագիրը կրօնական տեսակետով ըսած ըլլայ՝ մեծ
զայն կարի պատշաճ կը համարիմք արեւային դէմ լարուած
դժոխային մեքենայութեան:

ուանդոցն զգուշութեան: Քանզի յիւրում կեն-
դանութեան երանելոյն Ներսիսի էր շինեալ.
շինեաց զայս կուսաստանս յամենայն դաւառս,
զի որ միանգամ կուսանք և հաւատացեալք իցեն՝
անդր ժողովեսցին ի պահս և յաղօթս, և կերա-
կրեալ յաշխարհէ և յիւրաքանչիւր ընտանեաց:
Ձայն աւերել հրամայէր Պապ թագաւորն և
զկուսանսն հաւատացեալս տայր հրաման ի խառ-
նակութիւն պղծութեան:

Եւ յամենայն աւանս էր շինեալ նորին Ներ-
սիսի և հիւանդանոցս, յամենայն կողմանց և
ռոճիկս և դարմանս կարգեալս, և աշս հաւա-
տարիմս թողեալ տեսուչս հիւանդացն և աղքա-
տացն, նոյնպէս և այնոցիկ յանձն արարեալ որք
երկուշաճֆն էին յԱսուծոյ, որք դատաստանացն
յաւիտենականացն և գալստեանն Քրիստոսի սպա-
սէին: Չվերակացուսն հալածէր թագաւորն յիւ-
րաքանչիւր տեսչութենէ, և զտեղիսն ի բաց ա-
ւերէր: Չոր վերակացուսն կարգեալ էր յաղագս
չքաւոչացն և աղքատաց տեսչ, զնոսս ի բաց
նաշածեր. և հրաման տայր ամենայն աշխարհի
իշխանութեանն իւրոյ. աղքատքն բայց եթէ ի

(*) Դիւրին է իմանալ քե որբանոցները, նիւան-
դանոցները շաւերեց, այլ անոնց տեսուչները որք երկիւ-
ղած էին յԱսուծոյ նիւզ Քարբիւնի պէս՝ որով զըր-
պարտեցաւ քե այս մարտիրոսական յարկերը իսպառ
փակեց Պապ:

մոյր ելցեն. այլ անդր ոք ինչ մի՛ իշխեսցէ տանել, եթէ ոչ նոքա եկեսցեն ժտեսցեն ազաչեսցեն, ապա թէ գտանել հազիւ ինչ կարասցեն: Եւ զկարգս պտղոյն և զտասանորդացն՝ որ ի նախնեացն կարգեալ սովորութիւն էր տալ յեկեղեցին, վասն յոյնորիկ հանէր հրաման ընդ աշխարհ՝ զի մի՛ ոք տացէ:

Եւ յաւուրսն Ներսիսի հայրապետ՝ ոչ ոք իշխէր ի նմանէ հանել կամ թողուլ զկին իւր զամուսին յամենայն երկիրն Հայոց, զոր միանգամ քօղով կամ պսակաւ հարսանեացն օրհնութեամբ առեալ էր. և ոչ այլ առնել միւսանգամ իշխէր ոք համարձակել: Եթէ յանկարծ մեռանէր ոք, ոչ ոք իշխէր անյուսութեամբ արտաքոյ կարգի կանոնի եկեղեցւոյ լալ զմեռեալն. և ոչ կոծ ոք դնէր կամ աշխարանս մեռելոյն, և ոչ ձայնս ոք արկանէր ի վերայ մեռելոյն յաւուրսն Ներսիսի. այլ ըկ արտասուօք և ըստ արժանի սաղմոսիւք և օրհնութեամբ, կանթեղօք և մոմեղինօք լուցելովք զմեռեալն յուզարկէին: Իսկ յետ մահուան նորա այնուհետև ամենայն մարդ առին հրաման համարձակութեամբ ի թագաւորէն, թողուլ զկանայս զամուսինս իւրեանց. էր զի մի այր տասն կին փոխէր. և առ հասարակ յանօրէնութիւն գարձան միանգամայն: Ապա յետ մահուան Ներսիսի յորժամ զմեռեալն լային, փողովք և փանդօք և փսօք զկոծան պարուցն կաքաւելով, զախօսն հատեալս, զերեսս պատառ-

եալս, արք և կանայք պղծութեամբ ճիւղաղու-
թեամբ պարուք գէմ՝ ընդ գէմ՝ հարկանելով, և
կամ ասիս հարկանելով, զմեռեալսն յուղար-
կէին:

Իսկ յամսն Ներսիսի զազքատս բնաւ ամե-
նելին ի մոյր ոչ տեսանէր ընդ ամենայն սահմանսն
Հայոց. այլ անդէն ի հանգստեան նոցին, այս-
ինքն յօրկանոցսն, ամենայն մարդիկ տանէին
զամենայն պիտոյս նոցա. անդէն իսկ անկարօտ
յամենայն ումեքէ լցեալ էին: Իսկ յետ մահուն
քահանայապետին թէ առնէր ոք հանգիստ ազ-
քատացն, մեծ պատիժս կրէր ի թագաւորէն:

Իսկ յաւուրսն Ներսիսի ընդ ամենայն երկիրն
Հայոց կարգք պաշտաման եկեղեցւոյն մեծապէս
պայծառացեալ էր, և բազմութիւն սրբոց պաշ-
տօնէիցն կանոնելոցն: Եւ յիշատակ սրբոց վկա-
յից յաւուրս նորա յամենայն տեղիս Հայոց մեծա-
խումբ ժողովովք հանապազ պայծառանային՝ և
պատիւ հարցն եպիսկոպոսաց յամենայն գաւառս
Հայոց յաճախէր ըստ արժանի իւրեանց. և կարգք
վանականաց և ի շէնս և յանշէնս առ հասարակ
ծաղկեալ: Այլ ամենայն եղծեալ ապականեցաւ
խանգարեցաւ յետ մահուան նորա:

(*) Ասոնի վանքերու ուխտագնացութիւններն են՝ որ
մինչեւ ցարդ կը կատարուին Հայաստանի մէջ՝ եւ որոց
միջոցին ամեն տեսակ աղետութիւն եւ անբարոյակա-
նութիւն տեղի կուրենան սովորաբար:

Իսկ յաւուրս քահանայապետութեան Ներսիսի ամենայն դաւառք Հայոց յամենայն ի շէնս և ի գեւղս յամենայն կողմանս Հայոց առ հասարակ ի հրամանէ քահանայապետին էին շինեալ օտարատունք հիւանդանոցք օտարանոցք. և ամենայն մարդիկք երկրին Հայոց էին պողարերք և ոլորմածք առ ի յիշեւ զաղքատս և զնեղեալս զտառապեալս և զօտարս, զհարստահարս, զհրժգեհոս, զպանդուխտս, զհիւրս զանցաւորս. և էր նոցա կարգեալ վերակացուս սրբոյն Ներսիսի, և դարմանս ի տեղեաց տեղեաց: Իսկ յետ մահու նորա աւերեաց զայն ամենայն թագաւորն Պապ, և անարգեաց զպատիւ եկեղեցւոյ. և բազում ինչ կարգ և կանոնաց ուղղութեան յօրինուածոց՝ զոր եղ հայրապեան Ներսէս, և անցեալ դարձեալ ի մոռացօնս զամենայն կարգեալն տապալէր: Յետ նորա ելիցն աշխարհէս բազում դաւառք Հայոց և բազում մարդիկ ի հնութիւն դիւապաշտութեան դարձաւ, և ընդ բազում տեղիս Հայոց կուռս կանգնեցին ի համարձակութենէ թագաւորին Պապայ՝ զի ոչ գոյր յանդիմանիչ, և ոչ ոք էր այն՝ յորմէ խիթային. զինչ և կամէին գործել, համարձակութեամբ գործէին. բազումք պատկերս կանգնեալ, երկիր պագանէին:

(*) Ուրեմն Պապ կուռք ալ պատեց, կամ քաջալերեց կռապատեութիւնը. ի՛նչ յանդուգն սուրբին. հաւանական է որ ազատամտութեամբ վարուեցաւ այլակրօնից հետ եւ յնաշածեյ զնոսա:

«Եւ հասաւ ևս յարքունիս Պապ թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ մեծաւն Գրիգորիւ քահանայապետիւ ի սպաս պաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց: Զի յեւթն հողոյն զհինգն հաստանէր յարքունիս, և զերկուսն միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս երկուս առ գիւղ մի երէց և սարկաւագ, և զայն ի սպասու կացուցանէր յիւր ի ծառայութեան զեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկաւագացն: Զի նմա այսպէս թուեցաւ՝ եթէ զայն չար ինչ կամացն հեծուկս ներսիսի առնիցէ ի կենդանեաց առ մեռեալս, վասն թշնամութեանն՝ զոր ունէր ընդ նմա: Եւ զայն ոչ ածէր զմտաւ՝ թէ զանձն կորուսանէ: Եւ ի ժամանակին նուազէին ամենայն կարգք եկեղեցւոյ պաշտամանն սպասուցն յամենայն երկիրն Հայոց»:

Տ. Եւ յիրաւի Պապ իւր անձը կորոյս:

Անօրէն մատնիչներ՝ Հայրենեաց թշնամիներ՝ որոց արժանի պատուհասն՝ ինչպէս ըսած եմք այլուր՝ շատ պիտի չուշանար՝ իրենց գոխային խորհրդոյն գործագիր ընելով զՏերէնդ չարախորհուրդ խռովարարը՝ որ զՊապ պաշտպանելու համար ի Հայաստան նստող Հռովմէական

(*) Բուգ. դպր. Ե. գլ. ԼԱ:

լէգէտնաց սպարապետն էր; զրկեցին զՀայաստանն իւր մեծագոյն արքայէն՝ և իւր անկախութենէն, զի Պապէն վերջ Հայոց անկախութիւնն այլ ևս անուանական է:

Կը զարմանանք թէ Պապի պէս հանճարեղ իշխան մը ի՞նչպէս հաւատարիմ մնաց Բիւզանդեան երեքուն կայսրութեան դաշնակցութեան, և չընտրեց Շապուհի նիզակակցութիւնը՝ զոր այնչափ անգամ թախանձանօք իրեն առաջարկեց ծերունի՝ այլ գոռ Սասանեանը, ինչպէս կը վկայէ Ամիանոս: Սակայն Արշակայ և Փառանձեմայ ոչ զորմ վախճանը և երկրին աւերը՝ որոց պատասխանատուութիւնն՝ ստոյգն ըսելով՝ աւելի դաշնակից Հռովմայեցւոց վրայ կը ծանրանար՝ արգիլած ըլլալու են զՊապ՝ զիջանելու Շապհոյառաջարկութեան՝ որ թերևս փրկարար պիտի ըլլար Հայոց:

Պապի թշնամիներն անոր մահուան պատճառն ալ խեղաթիւրեցին:

Այսպէս Խորենացին կը պատմէ թէ՛ Պապ ապստամբիլ ուղելով՝ Թէոդոս կայսրը՝ զինք բռնեւ տուաւ Տերէնտիանոս քաջ զօրավարին՝ և Երկաթեղէն կասաւնօֆ զնա իւր առջև հանելով՝ հրամայեց սակրով անոր գլուխը կտրել՝ փոխարէն իւր անզգաւորքեանը:

(*) Արդէն վերը ըսինք որ Պապի ասէն Թեոդոս կայսր չկար:

Իսկ Բուզանդ՝ ինչպէս միշտ՝ նոյնպէս և այս առթիւ պատմական ստոյգ տեղեկութիւններ կուտայ Պապի մահուան վրայ՝ միայն պատճառը կ'անդիտանայ և ինքն ալ ապստամբութեան կ'ընծայէ զայն:

Այլ Ամիանոս ժամանակակից պատմիչը՝ ամեն բան ստուգապէս կը պատմէ՝ մահուան դործադրութիւնն ալ ականատեսներէ քաղելով:

«Եւ այց Պապայ լուեալ՝ եթէ մեծն Թէոդոս ել ի Բուզանդիոյ ի Հռոմ՝ կոյս, և մտեալ ի Թեսսաղոնիկ հանդերձ սպայիւն, և յաղազս իջավանին եղև խռովութիւն ընդ նա և ընդ քաղաքացիսն, և մարտ խռովութեան, և յաղթեալ ինքնակալին՝ սատակեաց ի քաղաքացեացն արսնկեսասառն հազար: Զայս լսելով Պապայ, վարկուցեալ յերկարել այսպիսւոյ խռովութեան, արհամարհեալ նշկահեաց. և գրգռեալ զնա կորստեանն իւրոյ, հալածեաց զՏերէնտիանոս հանդերձ զօրուն. և սկսաւ պատրաստել ի պատերազմ: Եւ հասեալ հրամանն ի մեծէն Թէոդոսէ, ընդ կրունկն դարձաւ քաջն Տերէնտիանոս՝: Եւ ըստ իւրում պատահմանն բախտին յանկարծակի անկեալ ի բանակն, զոմանս կոտորեալ սրով, և զոմանս փախստեայս արարեալ. ուր սաստկապէս նահատակեալ քաջութեամբ ընդդիմամարտ լի-

---

(*) Այն քաջը որ զօրովը մեկեղ փախեր էր Պապայ առջեւէն:

նէր Գնէլ նահապետ Անձեւացեաց և սպարապետ Պապայ Արևելեան զօրուն. զօր յաշրոյիև Տերեհեսխանոսի իւրովի արարեալ սուտերաւ կիսակտոր զգլուխ նորա, ընթռնեաց զքազաւորն Պապ*։ Եւ Պապայ յաղերս ազաչանաց անկեալ, զի մի՛ մեռցի, այլ յանդիման լինել արքայի. և քաջին Տերէնտիանոսի գթացեալ՝ շնորհեաց նմա զմազթանսն։ Եւ երկաթեղէն կապանօք երթեալ առաջի մեծին Թէոդոսի, ըստ իւրում անզգամութեանն սակրով վճարի, թագաւորեալ ամս կ'ւթն**։

6. «Եւ շրջեաց զմիտս իւր թագաւորն Պապ և խոտորեաց զսիրտ իւր ի թագաւորէն Յունաց, և կամեցաւ խառնել զսէր իւր և առնել միաբանութիւն ընդ թագաւորին Պարսից։ Եւ սկսաւ թիկունս իւր առնել զարքայն Պարսից, և արձակել անդրէն հրեշտակս յազազս միաբանութեան։ Եւ առաքէր հրեշտակս առ թագաւորն Յունաց, եթէ կետարիաւ հետ՝ և տասն քաղաք մեր լեալ է, արդ ի բաց տուր. և զՈւռհա քաղաք շինեալ է նախնեացն մերոց. արդ եթէ ոչ կամիս խանգար ինչ առնել, տուր ի բաց. ապա թէ ոչ, կռուիմք մեծաւ պատերազմաւ։ Այլ Մուշեղ և

(*) Կարծես քե օսար պատմիչ մ'ե՛ որ կը հրճուի Հայոց պարսուքեան վրայ։

(**) Խոր. Գ. 1թ.

ամենայն իշխանքն Հայոց շատ եղին ի մտի արքային, զի մի քակեսցէ զուխտ յերկրէն թագաւորութենէն Յունաց, և ոչ անսաց նոցա, և յայտնեաց զթշնամութիւն իւր՝ զոր ունէր ընդ թագաւորին Յունաց:

Այլ իշխանքն Յունաց և զօրքն նոցին տակաւին էին յերկրին Հայոց. և անուն իշխանացն՝ միուամ Տերէնտ, միուսումն Ադէ: Եւ յլեաց դեսպան մի գաղտուկ թագաւորն Յունաց առ իշխանսն զօրացն իւրոց՝ որ էին յերկրին Հայոց, և հրաման տայր սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊապ: Եւ եղև իբրև ընկալան զայս հրաման ի թագաւորէն Յունաց իշխանքն իւր՝ որ էին ի Հայոց երկրին, սպասէին մահու ի դէպ՝ սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊապ:

Եւ եղև ի դիպան ժամանակի իբրև գիտացին Տերէնտն՝ և Ադէն զօրավարքն զօրացն Յունաց՝ թէ միայն է թագաւորն Հայոց Պապ, և ամենայն մեծամեծքն և զօրքն Հայոց չէին անդ, և էր թագաւորն Հայոց Պապ բանակեալ ի դաշտին ի Բագրաւանդ գաւառի ի Խու անուն տեղւոյն, և բանակ զօրացն Յունաց բանակեալ էր անդէն մօտ առ բանակին Հայոց արքային, ապա զօրավարն Յունաց հաց մեծապէս գործեալ՝ յընթրիս հրաւիրեալ կոչեցին զՍեծ՝ թագաւորն Հա-

---

(*) Պէտք է գիտնալ որ այս մեծ սիսդոսը Բուգանդ ստուգիւ մեծ արքայից կուտայ, օրինակի համար

յոց զՊապ մեծապէս ըստ արժանաւորութեան նորա, որպէս օրէն էր զայր թագաւոր ի հաց մեծ կոչել. և առնէին կազմութիւն պատրաստութեան:

«Եւ եկեալ թագաւորն Պապ յընթրիս, մըտեալ բազմեցաւ յուտել և յըմպել: Եւ իբրև մտանէր արքայն ի խորանն Տերէնտի զօրավարին Յունաց, և լէզէոն սպարակիր հետեակն վահան ի ձեռն, սակուր զգօտոյ, շուրջ ի ներքոյ զորմովք խորանին պատեալ պսակէին. սոյնպէս և արտաքոյ կազմէին ի ներքոյ կուռ վառեալք, և ի վերոյ հանդերձք զգեցեալք պատրաստէին: Իսկ թագաւորն Պապ համարէր ի միտս իւր թէ ի պատիւ ինչ նորա զայն առնիցեն: Եւ մինչդեռ յընթրիսն ուտէր, սակրաւոր զօրքն ի թիկանց կուսէ նորա կարգեալք պսակեալք կային շուրջ զնովաւ յամենայն կուսէ: Իբրև ընդ գինիս մըտին, որպէս զառաջին ուրախութեանցն նուազն մատուցին արքային Պապայ, և առ հասարակ թմբկահարք և սրնդահարք քնարահարք և փողահարք իւրաքանչիւր արուեստօք պէսպէս ձայնիւք բարբառեցան: Եւ վահանաւոր լէզէոնին հրաման ետուն. և մինչ դեռ թագաւորն Պապ զուրախութեան գինին ունէր ի մատունս իւր, և

Արեակայ Բ. ի Տրդատայ, Պապի: Պապ ի prof մեծ Էւ պահառելի եր իւր ժամանակակից ի լիսանաց Էւ յոյժ սիրելի հայ ժողովրդին:

նայէր ընդ պէսպէս ամբոխս գուսանացն, ահեակ
 ձեռամբն յարմուկն՝ յոր յեցեալ բազմեալ էր՝ ու-
 նէր տաշտ ոսկի ի մատուռս իւր, իսկ աջ ձեռնն
 եղեալ էր ի դաստապան նրանին՝ զոր կապեալն
 էր յաջու ազգերն իւրում, և մինչ դեռ բերանն
 ի բաժակին էր յըմպելն, և աչօքն յառաջ կոյս
 պշուցեալ հայէր ընդ պէսպէս ամբոխս գուսա-
 նացն, հրաման լինէր ականարկելով զօրացն Յու-
 նաց։ Եւ լէգէոն սակրաւորքն երկու ի թիկանց
 կուսէ կային ի սպասու ոսկիկմբէ վահանօքն
 յանկարծօրէն կից ի վեր առեալ զսակուրսն,
 զարկանէին թագաւորին Պապայ. մին կշիռ զուլն
 հարկանէր սակրաւն, և միւսն ևս սակրաւորն զաջ
 թաթ ձեռինն՝ որ կայր ի վերոյ դաստապանի
 նրանին՝ հարկանէր, կտրէր և ի բաց ընդենոյր։
 Անդէն ի բերանս տապալէր թագաւորն Պապ.
 և գինին տաշտիւն և արիւնն պարանոցին նովաւ
 հանդերձ ի վերայ բաժակալ սկըտեզն անկանէր
 առ հասարակ. և անդէն սատակէր թագաւորն
 Պապ։ Ընդ շիրթելոյ տաճարին խռովութեան՝
 Գնէլ տէր գաւառին Անձեացեաց յոտն կացեալ
 յիւրմէ բազմականէն, հանեալ զիւր սուսերն՝
 հարկանէր զմի ի լէգէոնաց անտի սպանանէր,
 յայնցանէ՝ որ հարին զթագաւորն։ Ապա Տե-
 րէնտ զօրավարին Յունաց զիւր սուսերն հանեալ
 ածէր, տարակաց ի գլխոյն Գնելոյ զսկաւա-
 ոական գլխոյն ի վերայ աչացն ի բաց ընդե-

նոյր: Եւ այլ ինչ ոք ոչ կարաց յանդըդնել ա-
սել ինչ ընդ նոսա և ոչ ինչ՝»:

Այս աստիճան գազանական դործ մը՝ որ մի՛
միայն վայրենեաց մէջ կը դործուի՝ և որուն օ-
րինակը հազուադէպ է նոյն իսկ բարբարոսաց
մէջ՝ ի՞նչ ներգործութիւն պարտ էր ընել Հայոց
վրայ: Անշուշտ բոլոր մեծամեծներ միաբանելու
և մինչև իրենց արեան վերջին կաթիլն՝ վրէժ-
խնդիր ըլլալու էին ազգին անարգեալ պատ-
ուռոյն՝ ինչպէս ըրին Քատուացիք յԵւրոպա՝ որոց
թագաւորը ճիշդ մեր Պապին պէս վատ խարէու-
թեամբ սպաննեցին Հռովմայեցիք խնջոյքի մէջ՝
մի և նոյն ժամանակ:

Սակայն մեր իշխաններ անցան շուր նսսան,
և իրենց գլուխը անարգաբար խոնարհեցին ի-
րենց արքային սպանչին սրոյն ներքև: Ասոնցմէ
ոմանք՝ ինչպէս յայտնի կերևի՝ կամակից և թե-
լագիր իսկ էին սպանման. այս կարգէն կը տես-
նեմք մեք նաև Մուշեղ սպարապետ և Հայր
մարդպետ: Մուշեղի դործակցութիւնը պատմու-
թեան ընթացքէն ակներև է:

«Եւ ժողովեցան եկին ամենայն իշխանքն
Հայոց մեծամեծք ի մի վայր ի միասին, և Մու-
շեղ սպարապետն և Հայր մարդպետ, և ամե-
նայն իշխանքն ասէին. Զի՞նչ արասցուք կամ
զի՞նչ դործեսցուք, ինդրեսցո՞ւմ գլխե՛ծ քազա-

ւորին մերոյ, քէ ոչ: Եւ ապա հաստատեցաւ այս բան ի խորհրդեանն, և ասէն. Ոչ կարեմք հեթանոսաց ի Պարսկաց ի ծառայութիւն մտանել, և թշնամի առնել զթագաւորն Յունաց. և ոչ զերկոսեան թշնամի առնել, և ոչ առանց միոյ թիկանց կարեմք կեալ: Ապա եկաց այս բան ի խորհրդին, թէ զինչ եղեր՝ անա եղեր, քոյ ծառայեսցոմք քազաւորին Յունաց. կացցուք ի հնազանդութեան իշխանութեան թագաւորութեանն Յունաց. զխարդ եւ կաւճ իցեն քազաւորութեան Յունաց, արասցեն մեզ: Եւ ոչ ինչ արկին ի միտ, կաճ վրեժ իսնդրել, կաճ աշխատակցի ինչ իրս առնել. աշխատակցի կոցի շուն»:

374 ՅԵՏ Ք.

7. Մինչդեռ յԵւրոպա կը գոռար փոթորիկն՝ որ յուղեցաւ Մարկեղիանոսի խարդախութեամբ և Քատուաց արքային վատարար խողխողմամբ՝ յԱրևելս կը կատարուէր նոյն օրինակ դաւաճանութիւն մը յանձին Պապայ** արքային

(*) Բուզ. դպր. Ե. գլ. ԼԳ: Արդեօք մեր ազգին այս աստիճան անհարբերութեան համա՞ր է որ լասին մեծ պատմագիր Տակիտոս ծանր նախասինք մը կրնէ մեզ բտելով. «Հայերը ստրկութեան վարժեալ ժողովուրդ մ'են»:

(**) Ամիանոս Պապին *Para* կրսէ: Այս բառը Պապին լասին քարգմանութիւնն կերելի:

Հայոց: Պատմեմ իմացած մանրամասնութիւններս
այս անարդ գործին վրայ:

Այս մանուկ արքային գործերը շարունակ
ամբաստանութեան նիւթ էին առ Վաղէս՝ յաճախ
խեղաթիւրուած այն տեսակ մարդոց կողմէ՝ որ
հասարակաց գժբազդութենէն շահ կը հանեն՝ ի
շարս որոց պէտք է նշանակեմ նախ և առաջ Տե-
րէնտ դուքս՝ որ թէպէտ աչք ի խոնարհ, երկ-
չոտ քայլով, ախրազէմ ոմն էր, այլ սակայն
իւր բոլոր կենաց մէջ ամենայանդուզն խռովա-
բար և խառնակիչ մ'եղաւ:

Տերէնտ դաւաճանութիւն կը նիւթէր միա-
բանութեանը քանի մը Հայոց՝ զորս իրեցեց վաս
գործերը վսակգառո՛ր կացութեան մը մէջ դրեր
էին հակդէպ իրեցեց կառավարութեան: Նամակ
նամակի վրայ կը գրէր յարգունիս կայսեր, ան-
գաղար կրկնելով Դղակայ և Արտաւանայ գէպ-
քը՝, նկարագրելով զմանուկ իշխանն սարսա-
փելի բարկասիրա՛ և իւր կառավարութիւնն իւ-
րեւ մարմնացումն բռնաւորութեան, և այս այն-
չափ կրկնուեցաւ՝ որ հրաւէր գնաց առ Պապ
երթեալ ի Տարսոն կիլիկեցոց՝ սա պատրուակաւ
թէ յոյժ կարեւոր իրաց վրայ պիտի խորհրդակ-
ցին իրեն հետ: Հոն իրեն արքայավայել ընդու-

(*) Այս Դղակ՝ ինչպէս տեսնուեցաւ ասկէ առաջ՝
մասնիչ դաւանան մ'եր որ շարաման սպանուեցաւ Պապի
հրամանով. իսկ Արտաւանը չկրցանք գտնել մեր պատմու-
քեան մէջ. գուցէ շարագործի մը անուան շփոթութիւնն է:

ներլուծիւն ընելով՝ զինք հսկողութեան ներքև պահեցին, այնպէս որ չկրցաւ՝ ոչ կայսեր ներկայանալ, և ոչ իսկ բան մը հասկընալ զինք շրջապատող անշշունջ բերաններէն՝ թէ ինչո՞ւ համար կանչուած էր: Վերջապէս մարդուն մէկը գաղտնի իմացուց իրեն՝ թէ Տերէնտ իւր նամակաց մէջ կրտէր կայսեր թէ՛ պէտք է յօգուտ մեր յարաբերութեանց ընդ Հայս՝ ուրիշ արքայ մը դնել անոնց վրայ, թէ՛ ատելութիւնն՝ որ կար ընդդէմ Պապի և անոր դարձի երկիւղը պիտի նետէին զՀայաստան մինչև իսկ ի գիրկ Պարսից՝ որոց տիրապետութեան տենչը պատրուակի մը կսպասէր՝ և Պարսք ամեն միջոց ի կիր պիտի արկանէին առ այս՝ ազերս, դրամ կամ բռնութիւն*:

Յայնժամ Պապայ աչք կը բացուին իւր գըլ-

(*) Դիտելու առաջին կարգի կարեւորութիւն ունեցող պարագայ մը սա է՝ որ Տերէնտ իւր նամակաց մէջ բնաւ Մեծին Ներսիսի բունաւորման, սպանման խօսք չընէր: Կրնայ առարկուիլ որ Վաղես արիոսեան ըլլալով քենամի եր հայրապետին՝ եւ անոր սպանումը իւր փոյթը չէր: Սակայն այնպէս չէ: Վաղես՝ կրնար քաղաքական յոյժ մեծ սխալ մը համարել Պապի համար զՆերսէս բունաւորելը, եւ պատրուակելով՝ որ երկիրը կապտամբի Պապի գեմ՝ որով մեծ դժուարութիւն մը կը ծագի Հռովմայեցւոց՝ կրնար կրտսեմ, այս կերպով գանրնկեց ընել իրաւամբ զՊապ: Այս ջախջախիչ փաստը բոլորովին կը կարկեցրնէ Պապի գրպարսիչները:

խուն եկած փորձանքին վրայ՝ կը տեսնէ թէ զինքը խաբեր են՝ թէ՛ իւր փրկութեան միակ ելքն վազ ընդ փոյթ փախուստն է միայն։

Ուստի խորհուրդ ընելով իւր բարեկամաց հետ՝ կ'ընտրէ իւր հետ առած մարդոցմէն երեք հարիւր ընտիր հեծեալ, և յանդգնութեամբ մեռնիլն աչք առնելով՝ հաստատամտութեամբ կը մեկնի այս փոքրիկ գնդաւ՝ թէպէտ արդէն օրն իրիկուն էր եղած։ Գաւառին շահապը իմանալով զայս՝ իսկոյն ոստիկանաց սպայի մը հետ ետեէն կը վազէ, կը հասնի անոր՝ քաղաքին արուարձանին մէջ, և տագնապաւ կստիպէ ետ դառնալ։ Բայց իւր ստիպումներն անօգուտ եղան, և հարկադրուեցաւ իւր գլուխն ազատելու համար ետ քաշուիլ։

Յայնժամ լէգէոնն մը զրկեցին զհետ Պապի, որ տեսնելով լէգէոնաց գունդին մօտիլը, ետ դարձաւ իւր ընտրելագոյն հեծեալներով՝ և նետից սոսկալի տարափ մ'արձակեց ընդդէմ լէգէոնին՝ այլ միայն ընդ օդս ի վեր նետելով, ասով հանդերձ լէգէոնն ի փախուստ աճապարեց, այնպէս որ զօրական և տրիրուն ետ դարձան աւելի արագ քան որչափ չէին եկած։ Այլ ևս վախ չկար հալածուելէ։ Բայց երկու օրուան սոսկալի յոգնութենէ վերջ գունդը հասնելով Նփրատայ եզերքը՝ մազ մնաց որ հոն արգիլուէր։ Գրեթէ ոչ ոք գիտէր լողալ։

(*) Այս բերութիւնը Հայաստանի տեղական բերու-

Գունդին պետը ոչինչ նուազ տաղնապի մէջ էր։
 Վերջապէս երկար մտածելէ յետոյ հնարք
 մը գտան՝ որ ստիպողական հարկը երբեմն կը
 սորվեցնէ։ Մտակայ տուներէն շատ մը մահճա-
 կալներ բերել տունն՝ անոնց իւրաքանչիւրին
 տակ երկերկու տիկ կապեցին։ Այն դաւառը
 այգեբերը ըլլալով՝ հոն տիկ շատ կար։ Հայոց մե-
 ծամեծները և թագաւորն ինքնին իրենց անձը
 վասնդի մէջ դրին, իւրաքանչիւր ոք մէյ մէկ
 տիկի վրայ նստած՝ իրենց ձիերը յետուստ քա-
 շելով և հոսանքը շեղակի ճեղքելով։ Այսպէս
 հասան միւս եղերքը՝ բայց ամենամեծ վտան-
 գով։ Մնացեալները անցան ձիով և ի լեզ կըու-
 ուելով կոհակաց դէմ և յաճախ ծածկուած ա-
 լիքներէն։

Ամենքը անցան միւս կողմը, թըջած, շըն-
 չասպառ, բայց վայրիկ մը հանդչելէ վերջ՝ ա-
 ռաւել ևս փութանակի շարունակեցին իրենց
 ճամբան։ Կայսրը չափազանց տրտմեցաւ Պապի
 փախստեան վրայ՝ որոյ՝ իւր գահակցութենէն
 բաժանումն ստոյգ կը նկատէր։ Փութաց անոր
 ետեէն զրկեց Գանիէլ և Բարսիմէո Սկուտերաց
 տրիբունը՝ և հազար ազեղնաւոր մեկնակազէն,
 պատուէր տալով բռնել և իրեն բերել փախըս-

քիւնն է. զի Հայք Եւրոպական շահ ազգաց՝ մա-
 նաւանդ Յունաց պէս ծովափնեայ շըլլալով՝ ջրոյ վարժ
 չեն։

տականը: Այս երկու սպայները լաւ գիտէին երկրին ճամբայները, և մինչդեռ Պապ իւր արագութեան օգուտը կը կորուսանէր պտոյտները ներսով՝ զի չգիտէր ճամբայները, անոնք կիրճէ մ'անցնելով՝ յաշոյեցան անկէ աւելի առաջ անցնիլ և անոր գէմը կտրել: Յետոյ իրենց միացեալ զօրքերով բռնեցին՝ իրարմէ երեք մզոն հեռի երկու ճամբայներ՝ որոցմէ մէկէն անշուշտ պիտի անցնէր Պապ, և հոն պատրաստ կեցան զայն ջախջախելու:

Գիպուածը միայն իրենց յատակագիծն ի գերև հանեց: Ճանապարհորդ մը՝ որ մեր կողմը կը վերագառնար՝ նշմարելով որ երկու ճամբայներն ալ գոց են այս կրկին: Գաշանով՝ զօրաց չպատահելու համար՝ բռնեց ծառախիտ մըջին ճամբայ մը՝ և եկաւ ինկաւ Հայոց մէջ՝ որ կը հանդչէին: Բռնեցին զինքը տարին առ թագաւորն. մարդը գաղտնի իմացուց անոր իւր տեսածը. արքայն զայն իւր քովը պահեց՝ անոր վրաս մը չընելով: Պապ առանց իմացընելու ումեք իւր իմացածը՝ անմիջապէս ձիաւոր մը զրկեց աջ կողմէն՝ պատուէր տալով երթալ պատրաստել իրենց համար բնակարան և ուտեստ. երբ նա հեռացաւ՝ ձախ ճամբէն զրկեց երկրորդ մը՝ որ չէր գիտեր թէ ինչ պաշտօն ունէր իւր բնկերը: Այս զգուշութիւնն ընելէ յետոյ՝ վստահութեամբ մտաւ իւր մարդոց հետ՝ ուղևորին առաջնորդութեամբ՝ այն ճամբան՝ ուստի այս

մարդը եկած էր՝ և ուրկից հազիւ գրաստ մը կրնար անցնիլ, և ձգեց իւր ետեւը իր թշնամիներն՝ որ ձերբակալելով երկու մարդիկ որ առաջուց զրկուած էին՝ զանոնք խաբելու համար՝ կը կարծէին թէ բաւական է որ իրենց ձեռքը երկնցընեն և ահա կը բռնեն գլխաւոր որսը։ Մինչդեռ անոնք հոն կսպասէին՝ Պապ իւր երկիրը կը մտնէր ողջ առողջ։ Հոն մեծ ցեծութեամբ ընդունուեցաւ և չհասկընալ ձեացընելով իրեն եղած նախատինքը՝ դարձեալ հաւատարմութեամբ կը պահէր մեր գաշնակցութիւնը։

Երբ Գանիէլ և Բարսիմէոս դարձան՝ ծաղու և ծանակի հեղեղ մը թափեցաւ իրենց գլխուն վրայ։ Խօսք չմնաց որ չըսէին անոնց անճարակութեան և անհոգութեան վրայ։ Առջի բերան ապշեցան այս նախատանաց տակ, բայց օձի պէս կը պահէին իրենց թոյնը՝ ի պատեհ ժամու ապահովապէս զայն ցայտեցընելու ընդդէմ անոր՝ որ զիրենք խաբած էր։ Թեթեւցընելու համար իրենց կոշտ սխալմունքը և նուազեցընելու համար այն գերազանց ճարտարութիւնը որ զիրենք ձգած էր այս թակարդին մէջ՝ իշխանին (Վաղէսի) գիւրահաւան ականջին շարունակ կը յեղյեղէին առտառոց բաներ Պապի վրայ՝ կարծեցընելով թէ նա կիրկէի՝ հմայութեան գաղտ-

---

(*) Կիրիկ՝ հռչակաւոր հմայ դիցունիկ՝ գոգիսես իւր կղզին պահելու համար՝ անոր ընկերաց ընկելի մը խնցրնելով զանոնք փոխեց խոզի՝ ըստ առասպելաց։

նի.քը գիտէր՝ այլակերպութիւններ գործելու և ուղած անձը իւր մտաւոր կարողութենէն զրկելու համար։ Պապ իրենց ձեռքէն փախչելու համար՝ իրենց աչքը կապեր հմայեր էր, անկենդան առարկայի մը ձևն առնելով՝։ Եթէ զնա ողջ թողէին՝ ի՞նչ փորձանք պիտի չբերէր այն կառավարութեան գլխուն՝ զոր այսպէս խաղալիկ ըրած էր։

Այս խօսքերը վերջապէս անագորոյն ատելութիւն մը ձգեցին կայսեր սրտին մէջ։ Ամեն օր մէյ մէկ ծրագիր կը շինուէր Հայոց թագաւորը գաղտնի կամ յայտնի ուժով կորուսանելու համար։ Տրայիանոս յայնժամ մեր զօրաց հրամանատարն էր ի Հայս. այս պաշտօնը գաղտնի անոր յանձնեցին։ Այս մարդն ամեն հնարք ի գործ դրաւ իշխանը խաբելու համար։ Երբեմն վերջին աստիճան ապահովիչ նամակներ կը կարգար Պապին՝ Վաղէսի զգացմանց մասին, մերթկերթար ինքնին անոր սեղանակից կըլլար։ Վերջապէս՝ ամեն պատրաստութիւն ընելով՝ զայն ճաշի հրաւիրեց անօրինակ յարգանաց ցոյցերով։ Պապ վստահ և անկասկած եկաւ ժամադրեալ տեղը. զինքը բազմեցուցին պատուոյ աթոռը։ Խնջոյքը փառաւոր էր, սրահը կորոտար զինուորական նուագօք, և իրարու յաջորդող բաժակ-

---

(*) Հարկ կը համարիսք կրկնել աստ՝ որ Վաղէս չափազանց կը վախնար կախարդներէ։

ներ սկսեր էին տաքցընել բազմականաց դու-
խը, և ահա տանուտէրը դուրս ելաւ բան մը
պատրուակելով: Յայնժամ բարբարոս մը՝ Սուրբա
կոչուած տեսակէն՝ կը մտնէ սրահը, սուսերա-
մերկ, գէմք արիւնուուշտ և կը յարձակի պա-
տանի իշխանին վրայ՝ ժամանակ չտալով նմա
հասնել մինչև դուռը՝ զոր արդէն կղպեր էին
զգուշութեամբ: Պապ կը տնկուի կը կանգնի իւր
աթոռին վրայ և կը քաշէ դաշոյնը իւր կեանքը
ցյեալին շունչը պաշտպանելու համար. բայց
կէյնայ գեախնը՝ կուրծքին ուղղուած հարուածով
մը և կը գլտորի՝ ինչպէս զոհ մը սեղանին վրայ՝
մարմինը հազար ու մէկ վէրքերով խոցոտուած:

Այսպէս ահա հիւրասիրութեան պաշտպան
Աստուծոյն աչաց առջև, խրախճանական ցնծու-
թեանց մէջ՝ դաւաճանեցին հիւրասիրութիւնը՝
զոր կը յարգեն Եւքսինեան բարբարոսք իսկ: Օ-
տարականի մ'արիւնը վազեց հռովմայեցւոյ մը
սեղանին վրայ՝ իբրև վերջին մեծարանք (իք-
րամ) հրամցուելով բազմականաց՝ որ այս ահ-
ռելի տեսարանէն ցիր ու ցան եղան: Փապրի-
քիոսի ստուերը հեծեց ասոր վրայ՝ եթէ զգա-
ցումը կը տեէ կը մնայ յաստեաց անդին. ինք
որ հակառակ այն աւերմանց զոր Պիւռոսի զէն-
քեր գործեցին յիտալիա՝ այնչափ մեծ ազնուու-
թեամբ մերժեց զՊիւռոս թունաւորելու առա-
ջարկը՝ զոր իրեն (Փապրիքիոսի) կրնէր անոր մա-
տակարարը Տիմոքարէս կամ Նիկիաս, և բաց

աստի նամակ կը գրէր նոյն իսկ Պիւռոսի որ
զգուշանայ իւր շուրջ պատողներէն: Ահա թշնամ-
ւոյ սեղանն իսկ այսչափ նուիրական էր այն
ուղղութեան և իրաւանց դարուն մէջ: Մեր մար-
դիկ ուղեցին Սերտորիոսի՝ օրինակով գոցել Պապի
դէմ ի գործ գրուած այս ճիւղային կատաղու-
թիւնը: Այո՛, մարդ կրնայ ճարտար պալատա-
կան ըլլալ՝ և չգիտնալ առածն Դեմոսթենի՝ մի-
ոյն ի փառաց Յունաստանի. «Ոչ անպատուհա-
տութիւնը և ոչ օրինակը կրնան երբէք օրինաւոր
ընել բան մը»:

Այսպէս էին Հայաստանի կողմ անցած դէպ-
քեր: Ասոր հակահարուածն զգաց Շապուհ՝ որ
այնչափ եռանդեալք հետաւորս էր Պապի դաշ-
նակցութեան:

Շապուհ պարտեալ ետ կը դառնար պա-
տերազմէ՝ երբ իմացաւ այս լուրը. շարագուշակ
հետևութիւններ հանեց այս դիպուածէն՝ և դես-
պան զրկեց առ Վաղէս՝ առաջարկելով՝ որ միա-
բանին ջնջել աշխարհացոյցէն Հայաստանի ա-
նունը՝ որ անվերջ կոռոյ ճիւղ է երկուց իշ-
խանաց (Պարսից և Յունաց) մէջ:

Ամիանոս Մարկեղիևոս գիրք 30**

(*) Հռովմայեցի գօրավար՝ որ յալքեց Մեսեդոսի
և Պոմպեոսի՝ եւ սպաննուեցաւ իւր մեկ տղակալէն.
79. Գ. Ք:

(**) Ամիանոս Մարկեղիևոս՝ լատին պատմագիրք՝

8. Պապ թէպէտ տակաւին պատանի էր (հազիւ քսան տարու) երբ ամբարցաւ իւր նախնեաց աթոռը՝ սակայն իւր գործերով ցուցուց որ արտաքոյ կարգի հանճար և վարչական կարողութիւն ունէր: Ինքը մեծ ապագայի և լաւագոյն բաղդի արժանի էր՝ իբրև իշխան և իբրև զինուոր: Մտածման խորութիւն, յանդգնութիւն, պաշարիւնութիւն և անսասան յարատևութիւն, ահա ասոնք են իւր նկարագրին էական մասերը:

Ինքը հազիւ 5 կամ 6 տարի իշխեց՝ սակայն ամենէն երկարակեաց նշանաւոր իշխանաց կը հաւասարի իւր փառօք: Եթէ Բուզանդայ՝ իբրև յանցանք յիշատակած գործոց մէջ չափազանցութիւն չկայ, եթէ իբրև չարագործութիւն նշանակուած գործերը իրօք կատարած է Պապ՝ համարձակապէս կրնամք ըսել որ՝ Պապ մեր առնենն կասարեալ արքայն է:

Արշակ Բ. ի և անոր Պապ որդւոյն պատմութիւնը մեր ազգային հին կենաց բովանդակութիւնն է. արքայական իշխանութիւնը, եկեղեցին, նախարարական կազմակերպութիւնը, զինուոր և ժողովուրդ իրենց բոլոր երևոյթներով հոն կը տեսնուին՝ իբրև մանրանկարի մը մէջ, այնպէս որ՝ այս երկու իշխանաց պատմութեան

կապեր 320-390: Ինքը երկար ժամանակ կեցաւ ի Հայաստան, եւ Տիգրանակերտի ի Պարսից առման ժամանակ ֆաղափն մեջ կը գտնուէր՝ ուսի հազիւ կրցաւ նողոպրիլ վախչիլ: Խոսքով Բ. ի Տիրանայ, Արշակ Բ. ի Պապի եւ իւր մեկ երկու յաջորդաց ժամանակակից է:

ուսումնասիրութիւնը լիովին ի վեր կը հանէ մեր ազգին անկման պատճառները:

Արքայ, նախարար, կաթողիկոս՝ ազգին այս երեք շարժիչ զօրութիւնները շատ անգամ իրարու հետ անմիաբան (incohérent) և հակառակամարտ տարրեր կը տեսնենք. չկայ ժողովրդագական բարձրագոյն նկատում և սէր Հայրենեաց ի մեզ ինչպէս ունէին Յոյնք և Հռովմայեցիք: Մեր զինուորներ թէպէտ առիւծի պէս քաջ են՝ սակայն կարգապահութիւն, հլութիւն և յարատեութեան ոգի չունին՝ որով շատ անգամ իրենց յաղթութիւնն ապարդիւն՝ և պարտութիւնն անգարմանելի կ'ըլլայ: Ահա մեր ժողովրդեան և զինուորի վերոյիշեալ ազիտաբեր թերութեանց զոհ գացին Արշակայ և Պապի նման մեծ իշխաններ:

Ժամանակը որ ամեն բան կը հինցընէ կը կործանէ՝ շատ ստութիւններ ալ կը ջնջէ, նորանոր ճմարտութիւններ երևան կը հանէ. ստութիւնը մահկանացու է. միայն ճմարտութիւնն է անմահ:

Այս երկու թագաւորներ ճմարտութեան և Հայրենեաց զոհ գացած են. հարկ էր որ իրենց յիշատակը ճմարտութեամբ բարձրանար, հազար հինգ հարիւր տարուան անիրաւ անկմանէ վերջ:

Եւ ամեն անգամ որ անիրաւութիւն ըլլայ այս մեծ մարդոց դէմ՝ մին արիւնաթաթաւ դանակն՝ միւսն՝ մահաբոյր սուրն յերկին ամբարձած պիտի գոչեն. վա՛յ ապերախտին:

ՅԱԻԵՆՈՒԱԾ

Քննական պատմութիւն Արշակ Բ. ի և անոր Պապ որդւոյն գործը հեղինակին կողմէ Իզմիրեանց կտակի յանձնաժողովին մատուցուած լինելով՝ մասնաժողովը զայն յանձնած էր ի քննութիւն՝ Տիար Մարկոս Աղաբէկեանի որ իր քննադատականի մէջ հետեւեալ եզրակացութեան յանգած է անոր մասին։

«Այդ ամենը մեծ ուշադրութեամբ կարդացի, իմ հայեացքէն տարբեր եղած կէտերն ամենէ առաջ ցոյց տուի։ Իսկ ամբողջութեանը մէջ, հեղինակը ցոյց է տալիս, ճշմարիտն ասելով, բաւական բարձր աստիճանի խորատեսութիւն պատմական ուսման մէջ և յաջող գրիչ՝ պատմական ուսման վարդապետ լինելու։ Հեղինակին այդ ձեռնարկութիւնը պատիւ է բերում իրան և այն ազգին, որուն պատկանում է պատմութիւնը, և ինձ համար, ճշմարիտն եմ ասում, մեծ հրճուանք է տեսնել մեր գրական մարդկանց դասը, որ իրանց ազգի և աշխարհի պատմական գրականական և եկեղեցական ուսմանց և գիտութեանց հետն են պարապում և այդպիսի

օգտակար և լուսատու գրական գործեր ընծա-
յում ազգին, ինչպէս որ Արշակ Բ. ի և անոր
Պապ որդւոյն քննական պատմութեան հեղինակն
էր արած, որ ամեն կերպով քաջալերութեան և
վարձատրութեան արժանի է: Յարգոյ յեղինակը
մի քանի գործ միանգամայն է կատարած դա իր
այդ ձեռնարկութեամբ. նախ՝ Հայոց պատմու-
թեան ուսումնասիրութիւնը արծարծուելուն գրը-
գիւ է լինում և կը լինի մեր ազգայնոց մէջ.
երկրորդ՝ արդեան գրականութեան պատմական
մասին մեծ ծառայութիւն մատուցանում և կը
մատուցանէ, մեր նախնեաց հիանալի պատմու-
թեան գրականութիւնը պրպտելով: Երրորդ, և
որնոր յարգոյ հեղինակին նպատակն է և որ նոր
գլխաւոր բանն էր, երկու պարթև թագաւորներ,
Արշակ Բ. և Պապ, որոնք ինձ կերևայ որ կու-
սակցութեան հոգւով մոլորած մի քանի պատ-
մադրերու զրոյցներով սև սև ամպերումն են
ծածկուած Սանդարամետի դուքու նման, նա՛
այդ երկու թագաւորները դուրս հանելու ջանք
է արած այդ ամպերու մէջէն լոյս աշխարհ և
մեզ ցոյց է տուած դրանք, իբրև օրինաւոր և
շնորհքով թագաւորներ, որոնցմէ առաջինն հայ-
րասպան է կարծւում և երկրորդը սրբասպան:»
(Արևելք 30 յունիս 1889):

Իզմիրեանց կտակի մասնաժողովը իր կանո-
նագրութեան համաձայն յանձնած էր գործը ա-
պա երկրորդ քննիչի մը՝ Օրմանեան եպօսի, (այժմ:

պատրիարք) որոյ քննադատականի ի պատասխան «Մազումէի» 1889 յուլիս 6 ի թուոյն մէջ հեղինակի հետևեալ յօդուածը երևցաւ, զոր նոյնպէս աստ գնել պատշաճ կը համարիմք:

Քննադատութիւն

Քննադատութեան

Ա. Ռ. Գեր. Օրմանեան

Իմ «Քննական պատմութիւնն Արշակ Բ. ի և անոր Պապ որդւոյն» գործոյս վրայ Ձեր քննադատութիւնը՝ կամ լաւ ևս է ըսել՝ պարսաւագիրը կարգացի:

Նախ՝ հարկ կը համարիմ ըսել որ՝ «այնպիսի գրագիտական լաւ գործի մը» (Ձեր իսկ խոստովանութեամբը) վրայ քննադատութիւն ընողը գրագիտական ընտիր լեզու պարտի գործածել: Ձեր գրածը ծայրէ ի ծայր ռամկական ստորին հայերէն մ'է, եթէ այս անունը տալ արժան է բառերու խառնակոյտի մը:

Քննադատներու գործեր կարգացած էք. Լահարբ, Սէնթ Պէօլ, Վիյերմէն անմահացած են քննադատելով այն անձինք զորս անմահացուցեր են:

Այս անցողակի՝ այլ կարևոր գիտողութենէ յետոյ սկսինք Ձեր քննադատականին իրական արժէքն ի վեր հանել:

Ա. կըսէք. «Գործը մակագրի երես և հեղինակի անուն չկրեր, և զայն անկողմնակալ դատաստանի նպաստելու համար Յանձնաժողովոյդ»

կողմանէ ձեռք առնուած միջոցներուն հետեանք
կը կարծեմ»² :

Նոր օրինակ բան է այսպիսի միջոց մը ձեռք
առնուլ քննադատութեանց համար, և չեմք
հասկնար, թէ ի՞նչ հարկ կար։ Միթէ Պատ. Յանձ-
նաժողովը կը կասկածէ՞ր Ձեր անկողնակալու-
թեան վրայ։ Եւ ի՞նչ ապահովութիւն կայ Ձեր
այս մասին անդիտութեան՝ քանի որ Յանձնա-
ժողովոյ երկու անդամներ՝ Արժ. Հարք Հիւն-
քեարպէիէնտեան և Մկրեան ի Բերա կը ընակին՝
և որոց հետ գրեթէ ամեն օր տեսակցելու պա-
տահովութիւն ունիք։ Բայց Պատ. Յանձնաժողովոյ
n² վ զգացուց թէ դուք մասնաւոր հակառակու-
թիւն ունիք ինձ դէմ³ :

Բ. Յանձնաժողովոյ տեղեկագիրը կըսէ.
«գործը 119 մեծագիր երեսներէ կը բաղկանայ»
(անդլիական մեծ էսէրի ճէտիտ) իսկ դուք կը-
սէք. «119 հասարակ երեսներ ունի, ասոնցմէ մէկ
մասը վկայութեանց ընդօրինակութեան նուիր-
ուած է՝ որով գրեթէ 60 երեսներու կը վերած-
ուի հեղինակին իսկական աշխատութիւնը, «մեծ»
և բազմաշխատ գործ մը չէ, փոքրիկ երկասի-
րութեան մը պայմանին կը վերածուի»։ գործի

(²) Գործադիր ժողովոյ անդամ Օհաննէս Բահանայ
Մկրեան՝ Օրմանեանի սերս բարեկամը՝ ինչպէս եւ Օր-
մանեան՝ ազգային գործոց մէջ հեղինակին կողմէ իրենց
կրած բարոյական հարուածներու պատճառաւ, խոր հա-
կառակութեան եւ ասելութեան ոգի մ'ունեին անոր դէմ:

մը մեծութիւնը ինչէ՞ն կը հասկընաք, Գեր. Օրմանեան, թերթերուն շատութենէ՞ն. ուրեմն այս հաշուով Վարք սրբոցը և Յայսմաւուրքը ամենէն նշանաւոր գործերն են. . . :

Գործի մը մեծութիւնը իւր ներքին իրական արժէքին վրայ է, թէպէտ ըլլայ այն «թերթ» մը կամ վաթսուն տող միայն:

Անցեալ տարի՝ Ռընան աշխատութիւն մը հրատարակեց «ազգաց սկզբունքին վրայ». 50 երեսներէ միայն կը բաղկանար այն, սակայն «մեծ» գործ մ'էր. Լա Պուիւեէուի «նկարագիրք» ըսուած սքանչելի գործին մէջ հեղինակին բուն արդիւնքը հազիւ 70 երեսի չափ կայ, և սակայն այդ գործով Ակադեմիոյ անգամ եղաւ նա և անմահացաւ. Թէոկրիտի հովուերգութիւնք 15 երգեր են. սակայն մեծն Վիրգիլ այն ճիւղին մէջ ստորին մնաց անկէ. Միլլովուս՝ գիտէ՞ք, ինչո՞վ անմահ է, «մէկ երգով մը, Լա շիւթ օր ֆէօյ» անուն փոքրիկ տաղով՝ որ կարծեմ հազիւ «երեսուն տող» կայ:

Մեր Ռափայէլ Պատկանեան ինչո՞վ անմահ պիտի մնայ, գիտէ՞ք, «միայն Մայր Արաքսի երգովը»:

Եւ դուք աշխատութեան տեղ չէ՞ք դներ ընդօրինակուած մասերը. գիտէ՞ք, անոնց ընտրութիւնը, հաւաքումը շատ անգամ աւելի արժէք ունին՝ քան թէ հեղինակի մը բուն գրչէն ելածը:

Գ. Կըսէք. «Արշակայ և Պապի պատմութեան «բոլոր քննադատական մասերն ի նկատ առնուած չեն», այլ պարզապէս փաստաբանական ոճով խօսուած է՝ Արշակ և Պապն արդարացնելու համար»:

Ձեր այս խօսքերէն բան մը չի հասկցուիր. ի՞նչ ըսել կուզէք, քննադատութեան մէջ փաստաբանութիւն չի՞ մտներ. կամ ըսել կուզէք թէ «միւզէվիրութիւն» ըրած եմ արդարացնելու համար զԱրշակ և զՊապ. քննադատելի ո՞ր կէտերը դուրս թողած եմ, ինչո՞ւ անոնցմէ մէկ երկուքը չէք յիշէր՝ ինչպէս պարտ էր կարող քննադատի մը: Եթէ ես՝ Արշակայ և Պապի պատմութեան «ամեն քննադատական մասերն ի նկատի առած չեմ» ըստ Ձեզ՝ ուրեմն իմ գործոյս մէջ նպատակիս հասած չեմ, և ուրեմն ինչո՞ւ ձեր եզրակացութեան մէջ կըսէք. «Ազգային պատմութեան հետաքրքրական մի կէտը «յաջողութեամբ լուսաբանած է»: Քննադատի մը կը վայելէ՞ այս աստիճան հակասութեան մէջ իյնալ:

Գ. Կըսէք. «Քննական պատմութեան «մեծ կէտը» ժամանակագրական խնդիրն է»: Ո՞ւտի կառնէք այս վճիռը. քննականին չէ՛, այլ ընդհանրապէս պատմութեան գլխաւոր պահանջներէն «մին» է ժամանակագրական ճշգրութիւնը. սակայն եթէ ժամանակագրութիւնը դժբաղդարար վրիպակ ունենայ՝ ի՞նչ կը կարծէք, պատմութիւնն իւր գոյութենէն կը դադրի՞. նախա-

պատմական ամեն եղելութիւնք, երկրի, մարդուն և իւր գործոց պատմութեան թուականները «ճիշդ» չըլլալով հանդերձ «ստոյգ» չե՞ն. իրողութիւնք միշտ կրնան առաջնորդել մեզի ժամանակագրութեանց վրիպակն ուղղելու «յայտնի» կամ «հաւանական» կերպով: Այսպէս ուրեմն պատմութեանց մէջ ամենագլխաւոր «կէտը» իրողութիւնքն են:

Եւ ինչե՞ն հասկցաք որ ես ժամանակագրական կէտը «անտես ըրած եմ»:

Բայց դուք կուզէք եղեր հասկնալ թէ ի՞նչ հիման վրայ ըրած եմ իմ ժամանակագրութիւնս՝ որ կը տարբերի Խորենացւոյն ընդունածէն՝ և Բիւզանդայ «ժամանակաց հաշուէն». այդ՝ այլ խնդիր է:

Նախ՝ պէտք է դիտնաք որ Բիւզանդ «ժամանակաց հաշիւ» ցուցած չէ՛. Բիւզանդ միայն անուններ կը յիշատակէ. Բիւզանդայ առաւելութիւնն այն է՝ որ իւր պատմութեան իրողութիւնները ամենամեծ մասամբ կը միաբանին տիեզերական պատմութեան հետ. ի բաց առեալ առասպելական (լէժամատէռ) մասերը:

Կերևի թէ դուք լաւ ուսումնասիրած չէք այդ հեղինակը: Երկրորդ՝ իմ ժամանակագրութիւնս իրեն հիմ ունի տիեզերական պատմութիւնը՝ որ արդիւնք է բազդատական պատմութեան: Եթէ տիեզերական պատմութեան հմուտ ըլլայիք՝ այս անօգուտ քաչքչութիւնը 25-30

սողերը չէիք գրեր՝ այսինքն ձեր ամբողջ քննա-
դատականին մէկ չորրորդ մասը:

Ես ի սկզբան բաղդատական ժամանակա-
գրութիւն մը շինեցի՝ Հայ, Սասանեան արքայից
և Արեւմտեան ու Արեւելեան կայսերաց՝ որ վե-
րաբերութիւն ունեցած են մեզ հետ՝ սկսեալ ի
Տրդատայ, սակայն յետոյ ի բաց թողի. զի այսօր
այս ժամանակագրական խնդիրը բաւական լուծ-
ուած է՝ պատմութեան թիջ շատ հմուտ անձանց
համար. զի Սասանեան հարստութեան հիմնար-
կութիւնը առաջնորդ բռնելով մեզ՝ անհնար է
որ մեծ սխալման մէջ իյնանք: Ասոր համար ա-
հա հարկ չտեսայ ծանրանալու այս կէտին վրայ:
Աւելին կայ. Ամիանոսի հատուածը Պապի սպան-
ման վրայ՝ որ ամբողջ գրած եմ գործոյս մէջ՝ և
որ անգին գանձ մ'է մեր պատմութեան համար՝
բոլորովին կը լուծէ Արշակայ և Պապի ժամանա-
կագրութեան խնդիրը:

Կերևի թէ դուք ոչ Ամիանոս կարգացած
էք՝ և ոչ իսկ Հայր Քաթրըճեանի՝ «տիեզերա-
կան պատմութիւն» անուն գեղեցիկ գործը՝ ո-
րուն ժամանակագրութիւնը յար և նման է իմ
ընդունածիս:

Ե. Կրսէք. «Մենական պատմութեան պա-
հանջն էր՝ գիպուածոց շարքն ու կարգը՝ թէ ոչ
ստոյգ գոնէ հաւանական գրութեան վերածուէին
բաղդատելով և կշռագատելով թէ հին աղբիւր-
ները և թէ նոր գրողներու տեսութիւնները»:

Ձեր այս գրածէն ալ բան մը չհասկցայ։ Ա՛րդեօք, ըսե՛լ կուզէ՞ք թէ պէտք էր գրել որ՝ Արշակ քանի տարու թագաւորեց, թագաւորու թեան երկրորդ տարին ի՞նչ ըրաւ, քանի՞ տարու էր՝ երբ ամուսնացաւ, քանի՞ զաւակ ունեցաւ, կինը տգե՞ղ էր՝ թէ գեղանի՞ և այլն և այլն։

Գեր. Օրմանեան, քննական պատմութիւնը անձի մը, ժամանակի մը, կամ անձերու և ժամանակաց գործերը, գիպուածները «մէկ խմորի մը վերածելով» զայնս կը քննադատէ՝ «մերթընդ մերթ» յիշելով «ամենակարևոր անցքեր» ու պարագայներ միայն։ Եթէ ես զայս ըրած չեմ՝ հասպա ի՞նչ գրած եմ՝ ըստ ձեզ 60 էջի մէջ. «մասա՞լ» կարգացեր եմ։

Կարգացէք Գարագաշեանի քննական պատմութիւնը՝ որ ստուգիւ ազգային մեծ յիշատակարան մ'է, ըստ իս և ըստ ամեն բանասիրաց, միթէ այն իմ գործոյս ընթացքէն տարբեր ընթացք ունի։ Ձեր կարծածին պէ՞ս գրուած է։ Իսկ այս առարկութեան ի նպատակ Ձեր մէջ բերած օրինակներն բոլորովին անտեղի են. զի կըսէք թէ բան մը չեմ գրած Արշակայ Յունաց հետ տեական բարեկամութեան՝ և ի Յունաստան արշաւանաց վրայ։ Ամեն բան ըսած եմ՝ և դուք չէք հասկըցած։

Արշակ՝ Սասանեան և Բիւզանդեան պետութեանց կռիւներուն մէջ իւր գործելու ազատութիւնը պահել ուզեց։ Այդ խորագէտ (ինչպէս կը

կոչէ զայն Յուլիանոս կայսր) և մեծ արքայն հզօ-
րին բարեկամ էր միշտ՝ ինչպէս են ամեն արքայք
և քաղաքագէտք։ Ասո՛ր համար ահա երբ իւր
չահը պահանջէր՝ կը յարձակէր ի Յունաստան,
զայն լիովին բացատրած եմ, ինչպէս նաև Պապի
ի Տարսոն երթալուն պատճառը։ Կըսէք թէ այս
երթալը միայն Ամիանոս կը յիշէ. ուրիշ ո՞վ
կուզէիք որ յիշէր. կը ճանչնա՞ք Ամիանոս. Տա-
կիտոսի հաւասար մեծ մարդ է նա, և տիեզե-
րական պատմութեանց հեղինակաց գլխաւոր աղ-
բիւրներէն մին. ուրիշ մէկ երկու աղբիւրներ ալ
ինչո՞ւ չէք յիշեր։

2. Այսչափ անխմաստ դատախետութենէ
յետոյ կընդունիք թէ ես հասած եմ իմ նպա-
տակիս. զի կըսէք. «բայց հեղինակին «բուն նպա-
տակը», ինչպէս յիշեցի, և «գործոյն էութիւնը»
հաստատուած են փաստաբանական նպատակին
մէջ». ամօթ չէ՞ այսչափ հակասութիւն։

Սակայն իմ գործս հարուածելու համար չէք
մոռնար այս խոստովանութեան քով կցել ձեր
գոց ըրած և ի դէպս և յանդէպս յեղյեղած յու-
ւիտենական խօսքը. «բայց ասոնք «բոլորովին
նոր» ալ չեն ազգային պատմութիւն մշակողնե-
րուն համար»։

Եւ չէք յիշեր մէկ քանի մշակողներ՝ որք
հրապարակաւ պարզած ըլլան իմ տեսութիւններս։

«Նոյնը կըսեմք» սկսուածով հատուած մ'ալ
կայ՝ ձեր գրածին մէջ որուն իմաստը չհասկըցայ։

«Նոյնը» նախընթաց հատուածին ո՞ր բառին, ո՞ր նախադասութեան կը վերաբերի, վախաքելի է որ՝ այս լեզուով գրուածներ քիչ անգամ երևին հրապարակին վրայ. . . :

Է. Կըսէք. «Հեղինակը բորբոքեալ ցամառ կը հասնի երբեմն երբ Արշակի և Պապի տրուած անարգական բացատրութիւններու գիմաց կը կը տեսնէ օտար կայսրներու և զօրապետներու տրուած գովեստի բացատրութիւնները»:

Իրաւունք չունի՞մ. ինչո՞ւ կը քօղարկէք ձեր զգացումը. կախորժի՞ք որ Պապ և Արշակ հայրենասէր մեծ արքայներ նախատուին թեթև սխալանքներու համար՝ և Կոստանդիանոս և մեծն Թէոփոս տօնելի սրբոց կարգն անցնին՝ ու երգուին մեր եկեղեցւոյն մէջ. «Ո՞վ Կոստանդիանոս մեծ թագաւոր, վասն մեր բարեխօսեա՛ առ թագաւորն երկնաւոր». նոյնպէս և պաշտուի Թէոփոս: Այս այն Կոստանդիանոսն է՝ որ իւր ընտանեաց արեան մէջ լողաց, այն Թէոփոսն է՝ որ քաղաքի մը խռովութեան ժամանակ ութ հազար անմեղ մարդիկ կոտորեց:

Ահա ասոր համար ես կը կասկածիմ Խորենացւոյն հայրենասիրութեան վրայ. և դուք իրաւունք չունիք զիս մեղադրելու՝ թէ քանի որ ուրիշ անողոք քննադատներ չեն ունեցած այս կասկած՝ ե՛ս ալ չունենամ: Այո, Խորենացին իւր նախնի արքայք և իշխանք «վայրենի, անբան, անասուն» կը կոչէ, կը հեգնէ Արշակայ քաջութիւնը, կը

խնդայ, կը ծիծաղի Արշակայ և Պապի դժբաղդ վախճանին վրայ. իւր ազգակիցներ կոտորող օտար զօրապետաց «քաջ, քաղցր, բարի» մակդիրները կուտայ. չգիտեմ թէ ես ինչո՞ւ քանի մը անգամ լացի Արշակայ և Պապի պատմութիւնը գրած ատենս. խե՞նդ եմ ես:

Ը. Իմ դաւանած սկզբունքներս զորս ընդունած են մեծ իմաստասէրք և քաղաքակիրթ ազգեր՝ կը յիշէք, բայց չէք ըսեր թէ անոնք լա՞ւ են թէ յոռի: Այլ զիս անուանարկելու համար՝ ամօթալի զրպարտութեան կը գիմէք. կըսէք թէ. «Արշակայ և Պապին վերադրուած գործոց և վարուց ապականութիւնը հեղինակին տեսութեանց մէջ քաղաքային իմաստութեան գործեր կը դառնան»:

Որո՞նք են այդ «ապականեալ գործեր», որ ես իմաստութիւն կընդունիմ, ինչո՞ւ մէկ երկուքը չէք ցուցնէր: Ի՞նչ ըսած եմ. պոռնրկութիւն, շնութիւն, կաւատութիւն ըրէք. գողցէ՞ք, զրկեցէ՞ք, զրպարտեցէ՞ք, մասնեցէ՞ք, հաւատքնիդ ուրացէ՞ք «կրօնափոխութիւնը ձեր քսակին և որովայնին» գործի՞ք ըրէք*. ասոնց ո՞րը ըսած եմ, ինչո՞ւ չէք ըսեր համարձակ՝ և խաւարի մէջ ծածկուած սուր կուղղէք ինձ:

Թ. Կըսէք. «Գրութեան ոճը եռանդնոտ է և հաճութեամբ ընթեռնելի». այլ կը յաւելուք. «խառն է» երգիծական բացազանչական» ասու-

(*) Ակնարկութիւն նոյն իսկ Օրմանեանի վարուց ընթացիկն:

թիւններով, որք լուրջ և քննադատական գրու-
թեանց պահանջներէն դուրս են»:

Գուք գրագիտութիւն գիտէ՞ք, գրագէ՞տ էք,
մեծ հեղինակներ կարգացա՞ծ էք: Երգիծանու-
թիւնը՝ եթէ ի դէպ գործածուի՝ գրականութեան
ամեն ճիւղերուն «գեղեցկագոյն զարդերէն» մին
է, մեծ տաղանդներու նշանաբաններէն մի՛ն է այն:

Բայց սա «բացադանչական» բառը չհասկցայ,
դիտմա՞մբ արդեօք յաճախ կը գործածէք այս-
պէս մութ անխմաստ բառեր՝ որպէս զի սամկին
աչաց խորի՞ն, հանճարե՞ղ երևիք. . . :

Եւ այսչափ դատափեսութենէ ի՞նչ եզրա-
կացութիւն կը հանէք, գիտէ՞ք. — բոլորովին ինձ
նպաստաւոր. կըսէք.

Ա. «Կարևորութեան տեսակէտով մեծ և
նշանաւոր երկասիրութիւն մը չէ».

Բ. Քննադատական տեսակէտով բոլորովին
լրացեալ գործ մը չէ»: Այս երկու եզրակացու-
թեանց ի՞նչ արժէք ունենալը ցուցուցինք լի ու
լի: Գանք բուն ճշմարտութեան՝ զոր դողզոյժուն
ձեռքով դրոշմեր էք այդ հուշակաւոր քննադա-
տութեան իբր կնիք. եւ կը յարէք.

«Սակայն միւս կողմանէ «հարկ» է յայտարարել թէ.

1. «Ազգային պատմութեան մէջ քննադա-
տական հոգին արծարծելու «օգտակար է».

2. Ազգային պատմութեան հետաքրքրական
մի կէտը «յաջողութեամբ լուռաբանած է».

3. Իւր «մասնաւորեալ սահմանափակ նպա-
տակին հասած է».

4. Գրադիտական տեսակէտով «հաճութեամբ ընթեռնելի գրութիւն մի է»:

Եւ նա ծնաւ մուկն ջնջի՛ն:

Այս կարեւոր առաւելութիւնները խոստովանելէ յետոյ կըսէ՛ք. «Բայց մրցանակի մասին չեմ կրնար վճիռ տալ, նայեցէ՛ք ուրիշ գործ մը գտէ՛ք, եթէ չկա՛յ՝ ստեղծեցէ՛ք և մրցանակը Մուրատեանին մի տա՛ք»:

Զեր այս պարբերութեան և Յանձնաժողովոյ Արժ. տեղեկաբերին սա խօսքին մէջ թէ՛ «Շիրմազանեանի գործը միայն Գարեգին Սրբազանին յանձնեցինք, «զի ըստ ինքեան քնահատելի գործ մ'էր» այս երկու խօսքին մէջ՝ կըսեմք, հաղորդել թե՛լ մը կայ:

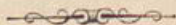
— Մուրատեանի գործը գնահատելի է, բայց որովհետեւ Շիրմազանեանի գործն ալ ընտիր է և հեղինակը ծերունի, ուստի մրցանակը Շիրմազանեանի տալ պէտք է:

Այսպէս լուծուեցաւ այս խնդիրը:

Իւր խորթաթափանց մտօք իսկոյն հասկըցաւ խնդրոյն այս կերպ լուծումը հանճարեղն հայրիկ:

Գեր. Օրմանեանի քննադատութեան և խնդրոյն այս կերպ լուծման առթիւ ի դէպ է որ յիշենք աստ Ռուս մեծ բանաստեղծին խօսքը.

«Վա՛յ այն խորակին որ կօշկակարն է եփեր, վա՛յ այն կօշկին որ խոհարարն է կարեր».
Եւ վերջացնենք:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

Էջ	Տող	Վ.րիպակ	Ուղիղ
Է	6	ժողովրդաց	ժողովրդոց
Ը	17	Եւ ուրիշ այսպիսի. .	Եւ ուր կանհետանան ուրիշ այսպիսի. .
Ժ	11	մեկն սբանուրեամբ	մեկն սբանուրեամբք
16	24	կարացին	կարացեն
24	6	աշխարհաւեր	աշխարհաւեր
24	27	երես 70	երես 90
25	16	Հոովմեացւոց	Հոովմայեցւոց
62	20	խոովուխիւն	խոովուրիւն
62	23	ոխաւրեամբ	ոխաւրեամբք
64	9	զմայրեւոքն	զմայրեւոքն
86	6	զհեռի նանապարհ	զհեռի նանապարհ
87	25	այո՞	ա՞յս
93	21	արդիւնին	արդիւնին
93	29	կայսերած	կայսերաց
101	3	զԱրշակ	զԱրշակ
104	21	զԱրշակ	զԱրշակ
135	25	բարձեազ	բարձեալ
142	6	եկեղեցեաց	եկեղեաց
158	5	զօշախալ	զօշախալ
160	25	պէս՝ որով	պէս՝ հալածեց, որով
173	16	յարգունիս	յարգունիս

